

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

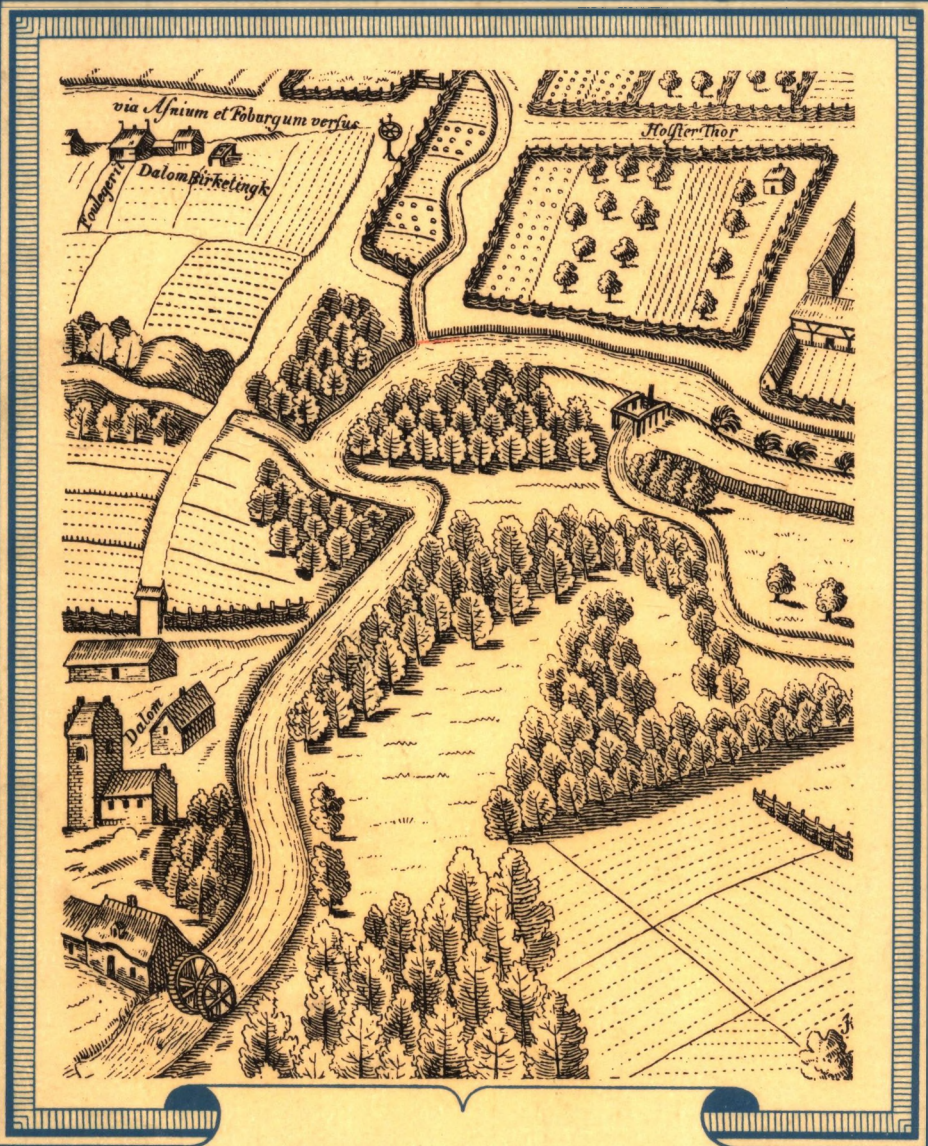
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

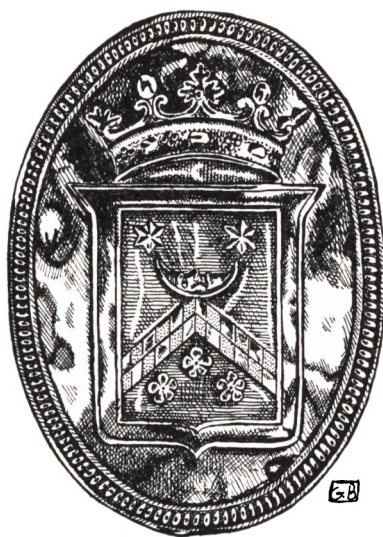

DALUM SOGNS HISTORIE

DALUM SOGNS HISTORIE

Ved

JACOB HANSEN . KNUD MORTENSEN

II. bind · 1. del

UDGIVET AF DALUM KOMMUNE 1965

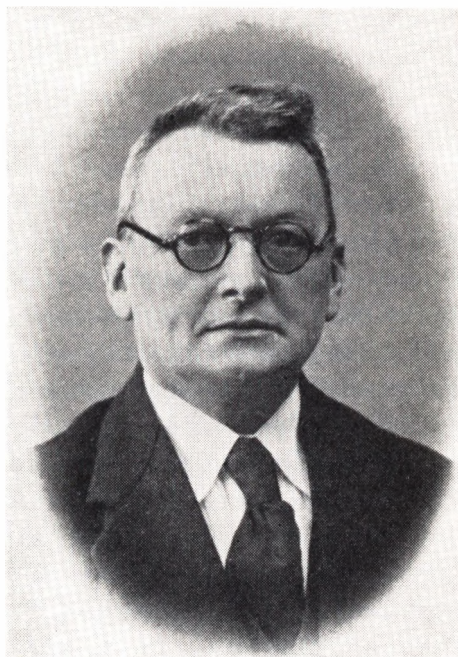
*Udgivet med støtte af
De forenede Papirfabrikker og Handelsbanken i Odense
Papiret er fremstillet på Dalum Papirfabrik.
Tryk. Andelsbogtrykkeriet i Odense.*

*Titelbladet viser slægten Benzons våbenskjold. Fra en jægeruniform fra Kristiansdal o. 1800.
Materialet i sølv med Odense-stempel. I privateje. Tegnet af Gorm Benzon.*

INDHOLDSFORTEGNELSE

JACOB HANSEN TIL MINDE	7-8
FORORD	9
CHRISTIAN BENZON. Ejer af Kristiansdal 1765-1801 ..	11-52
Ryttergodset sælges	11
Christian Benzon	14
Hovedgården og dens drift i Christian Benzons tid ..	19
Bygningerne	19
Forvaltere på Kristiansdal	20
Hoveriet i 1700-tallet	22
Bymændene i Hjallesø i Christian Benzons tid	31
Fæstebønderne og gårdene	33
Ildebrande i landsbyen	34
Udskiftning og udflytning 1781	36
Udskiftning og udflytning 1796	45
Dalum Mølle i Christian Benzons tid	48
Træhesten i brug	51
JAKOB BENZON. Ejer af Kristiansdal 1801-1804 .	53-58
Ophold i Hunderup	56
PETER ULRIK FREDERIK BENZON. Ejer af Kristiansdal 1804-1840 ..	59-74
Trange tider	64
Livet på Kristiansdal	69
CHRISTIAN FREDERIK OTTO BENZON. Ejer af Kristiansdal 1840-1875 ..	75-108
Politisk indsats	81
Christian Benzons børn	84
Erindringer fra Kristiansdal	85
Hovedgården	94
Brand på Kristiansdal	97
Dalumgård	99
Rikkesminde	103
Bøgedal	105
Fruens Bøge	105
HJALLESE I 1800-TALLET	109-117
Typer i landsbyen	114
Landbruget omkring 1860-1870 .	116
DET KOMMUNALE SELVSTYRE 118-126
Fattigvæsen 121
SKOLEN I HJALLESE 127-138
Fritz Ambrosius Stub Hansen 132
Indbyrdes undervisning 133
Rasmus Holst Petersen 135

PRÆSTERNE I BENZON-TIDEN 139-158
Christian Ditlev Ammentorp 140
Kapellanerne og mensalgården 140
Præstegården ombygges 142
Dankvart Faaborg 144
Leonard Abel 149
Peter Alberg Holm 156
Hans Albert Damborg 158
CHRISTEN KOLD I DALUM 159-165
Erindringer fra Dalum Højskole	.. 164
DALUM MØLLE I 1800-TALLET 166-170
Peter Ulrik Frederik Demant, møller og orgelbygger 166
Tiden efter Demant 169
DALUM PAPIRFABRIK 1874-1889	.. 171-177
BILAG 178-194
KILDEHENVISNINGER 195-200
BILLEDFORTEGNELSE 201-203

Jacob Hansen 1882-1963.

JACOB CHRISTEN CONRAD HANSEN

10. januar 1882 – 11. juni 1963.

Jacob Hansen var søn af gartner Anders Hansen, der 1886 flyttede ind i Zacharias-huset i Hjallesø, som han overtog efter faderen. Jacob Hansen overtog selv forældrenes hus 1911, og han blev boende her resten af sit liv. Han giftede sig 1917 med Kirsten Christensen født i Fangel 1881.

Et ophold på Testrup Højskole vinteren 1903–04 fik stor betydning for Jacob Hansens udvikling, og han mindedes ofte de udbytterige timer fra højskoletiden. Hans interesse for politiske og sociale spørgsmål førte ham snart ind i det kommunale arbejde, og han blev 1. april 1913 medlem af sognerådet for Dalum-Hjallesø, og han blev sognerådsformand 1. april 1917. Han beklædte denne post til 31. marts 1937, da han efter eget ønske trak sig tilbage. Som kommunalpolitiker havde Jacob Hansen talrige tillidshverv og deltog i stort omfang i organisations-, kursus- og oplysningsvirksomhed. Sociallovgivningen og det folkelige oplysningsarbejde havde alle dage en høj prioritet i hans mangeartede interesser.

Som historiker måtte Jacob Hansen ganske naturligt søge ny viden i børgernes verden, og sammen med sognehistorien var bibliotekssagen hans hjerte-barn, og han var den drivende kraft i oprettelsen af Dalum-Hjallese Folkebibliotek. Han var formand for bibliotekets bestyrelse fra 1923 til 1952.

Stærkest var han dog alle dage optaget af sognets historie. Gennem bedstemoderen Mette Zachariasdatter fik han i sin barndom i mundtlig overlevering mange oplysninger om personer og tildragelser fra gamle dage. Dette inspirerede ham tidligt til selv at samle på historisk materiale om sognet, hvor kloster, kirke og herregård blev det naturlige midtpunkt for hans historiske søgen. I første omgang lod han resultatet af disse undersøgelser komme frem i *Dalum-Hjallese Avis*, men det var hans hensigt at samle stoffet i et særligt værk om hele sognets historie. Første bind udkom 1959 i forbindelse med 50-årsjubilæet for kommunens selvstændighed, og ved samme lejlighed blev Jacob Hansen gjort til æresborger som udtryk for, at man respekterede hans store indsats for sognet gennem et langt liv. Andet bind udkom to år efter. Disse to første bind blev udgivet i samarbejde med rektor Knud Mortensen, og efter Jacob Hansens død har denne påtaget sig at redigere de to sidste bind alene.

For Jacob Hansen var det en stor skuffelse, at sygdom hindrede ham i at fuldføre sognets historie, men eftertiden vil altid ære mindet om den mand, der med utrættelig ildhu lagde fundamentet til Dalum Sogns Historie.

H. Esbjørn-Nielsen.

FORORD

Da Jacob Hansen og Dalum Sogneråd for snart 10 år siden bad mig om at medvirke ved udgivelsen af Dalum Sogns Historie, var det ikke forudset, at arbejdet ville blive så omfangsrigt, som det viste sig at være. Dette skyldes først og fremmest, at Jacob Hansens samling af historiske oplysninger, især baseret på trykte fremstillinger og mundtlig overlevering, var særdeles fyldig. Dertil kom, at der i Rigsarkivet og Landsarkivet fandtes et ret stort, men meget spredt kildemateriale, som kunne give oplysninger af værdifuld karakter om sognets historie. Vi fandt det derfor rigtigst at undersøge væsentlige dele af arkivmaterialet for på denne måde at give et så korrekt billede af sognets historie som muligt.

Der var før Jacob Hansens død truffet aftale om, hvorledes stoffet skulle disponeres, og denne disposition er også fulgt for indeværende bog, der behandler hele Benzon-tiden (1765–1882), idet der dog i nogle tilfælde er taget stof med, der går ud over denne periode, som f. eks. afsnittet om Dalum Papirfabrik.

Oplysninger om ejendomme og personer i sognet er i vid udstrækning baseret på Jacob Hansens materiale, men jeg skylder desuden civilingeniør Hans Kr. Nielsen, Hjallesø megen tak for værdifulde personalhistoriske oplysninger.

Væsentlige meddelelser om Jakob Benzon og om livet på Kristiansdal i slutningen af Benzon-tiden skyldes forfatteren Gorm Rosencrone v. Benzon, der ligeledes har leveret en stor del af billedstoffet fra samme periode.

Foruden de tidligere nævnte institutioner og personer må jeg i denne bog rette en særlig tak til museumsdirektør Niels Oxenvad og til Sanderum Sogneråd for velvillig hjælp.

Det var mit håb, da jeg påtog mig arbejdet, at Jacob Hansen kunne nå at se hele værket ført til afslutning, men selv om dette ikke lykkedes, vil *Dalum Sogns Historie* altid blive stående som et varigt minde om den mand, der respekterede arven fra fortiden. Uden Jacob Hansen – ingen *Dalum Sogns Historie*.

Knud Mortensen.

CHRISTIAN BENZON

EJER AF KRISTIANSDAL 1765–1801

Ryttergodset sælges.

Da konflikten med Rusland var afblæst 1762, kunne regeringen realisere planerne om salg af ryttergods. De økonomiske vanskeligheder for statskassen efter de foregående års militære anstrengelser måtte også fremme tanken om at skille sig af med statens jordegodser, dette så meget mere, som der ikke var større forskel på ryttergodset og almindeligt jordegods.

I perioden 1761–67 var franskmanden Saint-Germain den egentlige leder af landets hærvesen. Af besparelseshensyn skulle der i fredstid kun holdes det absolut nødvendige mandskab i garnisonerne, mens hjemsendte soldater som „frimænd“ stadig skulle stå til rådighed og give møde efter ordre. Til de hvervede regimentter skulle der stadig stilles mandskab til rådighed blandt de udskrevne karle fra landmilitisen. Afgørende for regeringens beslutning om at sælge ryttergodset var Saint-Germains krav om, at regimentterne nu skulle have deres penge anvist forud, mens de hidtil havde fået dem bagud. Det var ganske umuligt for rentekammeret at klare disse krav, og den nærmeste udvej for at skaffe pengene var salget af ryttergods¹⁾.

Det fynske ryttergods blev udbudt til salg ved plakat af 25. sept. 1764, og for Kristiansdals vedkommende fandt salget sted d. 14. nov. 1764 og følgende dag. I forbindelse med salget blev der udarbejdet en jordebog over ejendommene med angivelse af hartkorn, afgifter og brugernes navne.

Da Chr. Benzon d. 30. aug. 1765 af kongen fik skøde på det ryttergods, der var blevet solgt til ham, blev hartkornet opgjort som følger:

Hovedgårdens takst	90 td.	5 skp.	2 fj.	1 alb.
Skov	0 "	6 "	2 "	2 "
Bøndergodset	592 "	5 "	1 "	1 "
Skov	0 "	1 "	0 "	0 "
Sanderum kongetiende	38 "	4 "	0 "	0 "
Sanderum kirketiende	38 "	4 "	0 "	0 "
Dalum kirketiende	22 "	4 "	0 "	0 "
Salgssummen for dette jordegods blev				107372 rdl. 70 sk.

Heraf betalte køberen halvdelen til juni termin 1764, hvilket med 4 % i rente blev 55.128 rdl. 72 sk. Tilbage stod halvdelen af købesummen – 53.661 rdl. 35 sk.

Det af Chr. Benzon købte bøndergods lå koncentreret i Hjallesø, Højme og Bellinge, men der var hertil noget strøgods: tre mindre ejendomme i Verninge, en i Bregnemose, et hus i Sanderum og gården Grynburg, fire gårde i Brændekilde (de to slået sammen) samt en løkke, der var matrikuleret til Fuglevig præstegård kaldet Fløng. (Vissenbjerg S.)

Der skulle som før betales afgift til Odense Hospital af Sanderum kongetiende. Ved salget nov. 1764 fik Chr. Benzon i første omgang tilslået Kristiansdal med bøndergodset i Hjallesø, Bellinge og Højme for 82.000 rdl. Hertil kom så Dalum Kirke, som han fik for en pris af 3600 rdl. Derimod blev møllen i Dalum for første gang i sognets historie midlertidig skilt fra hovedgården, idet den blev solgt til forvalter Laus Ellerup fra Vedelsborg for 4000 rdl. Imidlertid lod han handelen gå tilbage, og Chr. Benzon fik d. 21. maj 1766 ved auktion møllen overdraget samt en gård i Sanderum²). Ligesom Dalum Mølle var Sanderum Kirke 1764 blevet skilt fra Kristiansdal, idet den var blevet købt af amtsforvalter Bruun, men den blev d. 10. maj 1765 overdraget køberen af Kristiansdal for 13.010 rdl., mens Sanderum Sogn bortset fra det nævnte hus og en gård for bestandig blev skilt fra Kristiansdal³).

Da Chr. Benzon senere ønskede at få Kristiansdal gjort til stamhus, måtte han have besiddelserne gjort gældfri, hvilket skete til dec. termin 1789, da han udbetalte sidste halvdel af købesummen. Rentekammeret foretog i den anledning en endelig opgørelse af hartkorn og købesum med påløbende renter, og denne opgørelse giver et samlet billede af Chr. Benzons besiddelser i året 1789:

Kristiansdal (fri hovedgårds takst)	90 td.	5 skp.	2 fj.	1 alb.
Kontribuabel hovedgds. takst (møllen)	3 „	7 „	2 „	0 „
Skovskuld (fri hovedgds. takst)	0 „	6 „	2 „	2 „
Bøndergods				
Hjallesø By	204 „	7 „	3 „	1 „
Bellinge By	179 „	3 „	3 „	0 „
Højme By	151 „	0 „	3 „	0 „
I alt (skovskuld ikke medtaget)				
ager og eng	630 „	1 „	1 „	2 „
Købesum: 82.000 rdl.				

Tilkøbt:

Houhaugen i Ubberud

ager og eng	0 „	6 „	0 „	0 „
skovskuld	0 „	2 „	0 „	2 „
Dalum Mølle (mølleskuld)	20 „	0 „	0 „	0 „
En gård nr. 10 i Sanderum	10 „	6 „	2 „	1 ³ / ₈ „
Stedet Grynburg	5 „	1 „	3 „	1 „
skovskuld	1 „	0 „	0 „	0 „

4 ejendomme i Brændekilde	20 "	4 "	2 "	1 "
3 ejendomme i Veringe	20 "	1 "	3 "	0 "
1 ejendom i Bregnemose	7 "	1 "	1 "	1 "
Fløng skovlykke i Vissenbjerg (ikke medregnet)				
Ager og eng	64 "	6 "	0 "	1 ³ / ₈ "
I alt ager og eng	694 "	7 "	2 "	0 ³ / ₈ "
Skovskyld (muligvis fejlberægning)	1 "	1 "	3 "	1 "
Mølleskyld	20 "	0 "	0 "	0 "

Ved den endelige afregning 1789 blev den halve købesum sat til 58.545 rdl. 88 sk. heri medregnet de to kirker samt værdien af deres kongetiender. Den samlede værdi af kirkerne og deres kongetiende blev sat til 16.310 rdl. Chr. Benzon havde således købt jordegods på Fyn for et samlet beløb af 117.091 rdl. 80 sk.⁴⁾.

Efter den egentlige auktion fandt der i sommeren 1765 en efterauktion sted, hvor der solgtes forskellige effekter, der nu var blevet overflødige. På Odense Slot solgtes der d. 15. juni geværskabe fra kirkerne i Odense og Rugård amter, samt de ved excercerpladserne værende træheste og justitspæle. Geværskabene ved Dalum Kirke solgtes til Hans Jensen M(m)øller i Volderslev for 1 rdl. 3 mk. og 12 sk., og en træhest og en justitspæl solgtes til Lars Rasmussen for 3 mk. 4 sk. Men af det følgende vil det ses, at træhesten endnu ikke havde udspillet sin rolle i Dalum Sogns historie⁵⁾.

Med disse salg sluttede en stort set rolig og for bønderne i Hjallesø ganske tryk periode. Tiderne havde ikke været gode for det danske landbrug i de godt 70 år, hvor Hjallesøes bønder havde stået direkte under kronens embedsmænd. Nogen lysning havde der dog været siden midten af århundredet, men næppe følelig i det daglige slid for føden.

Salget af ryttergods på Odense Slot havde været forestået af regiments-skriver Hans Langsted, der nu sluttede sin embedsperiode i ryttergodsets tjeneste, amtmand Hans Simonsen og gehejmeråd, stiftsbefalingsmand Carl Juel til Tåsinge. Det var af betydning for rentekammeret, at betalingen blev sat så højt op som muligt, og dette skete under auktionerne på Fyn ved hjælp af „kammerbud“, idet repræsentanter for rentekammeret bød med på auktionen for at stimulere salget. Strengt taget skulle denne metode ikke være nødvendig på Fyn, hvor meget af ryttergodset lå godt for proprietærene og hovedgårdene. Derimod mente man i rentekammeret, at det ville være mere påkrævet ved salget i Koldinghus distrikt, hvor mange bondebyer ikke lå belejligt for herregårdene. Men da metoden alligevel blev praktiseret på Fyn gennem gehejmeråd Juel, turde rentekammeret ikke fortsætte i Jylland ud fra disse betragtninger: „Men det er at tvivle på, at den invention vil lykkes i Jylland, hvor det er spurgt og blevet bekendt, hvorledes i Fyn er tilgået“.⁶⁾.

Christian Benzon. Da Dalum atter kom i privat eje ved auktionen 1764, har de gamle i sognet formodentlig spurgt hinanden, om det var en ny Jens Lassen, der skulle råde for deres ve og vel. Enkelte fælles træk kunne nok findes. Selv om oberstløjtnant Chr. Benzon tilhørte en adelsslægt, så var adelsbrevet dog af forholdsvis ny dato, idet hans bedstefader gehejmeråd Niels Benzon til Vår m.m. (1646–1708) sammen med broderen Peder Benzon (1652–1701) havde fået våbenbrev 1679. Deres fader var dr. med. Niels Benzon (1609–1674) til Vår og dennes fader igen borger i Randers Bent Hansen, der døde 1622.

Slægten var med andre ord vokset i ære og anseelse sammen med den unge enevælde, ligesom Jens Lassen havde gjort det, men i modsætning til denne viste Benzonerne ved fornuftige dispositioner og redelig adfærd, at de kunne leve op til de krav, der med føje kunne stilles til indehavere af et adelskab. Slægtens medlemmer brugte som regel betegnelsen von Benzon.

Christian Benzon fødtes i København d. 16. juni 1718 som femte barn af højesteretsassessor Peder Benzon (1684–1735) til Vår og Anna Sophie Wissing. For Chr. Benzon blev det af overordentlig betydning, at hans farbroder, Jakob Benzon (1688–1775) i 1766 fik besiddelserne Rugård i Djurs Sønder Herred og Cathrineberg i Smørum Herred med 891 tdr. hrtk. ophøjet til stamhus og indsatte brodersønnen som arving til stamhuset. Jakob Benzon havde gjort karriere inden for administrationen og var 1770 blevet statholder i Norge, men blev samme år afskediget af Struensee. Da han var ugift, blev det brodersønnen, der arvede størstedelen af hans betydelige formue. Den ny ejer af Kristiansdal kunne uden frygt se fremtiden imøde.

Ved overtagelsen af Kristiansdal havde Chr. Benzon titel af oberstløjtnant, idet han indtil 1763 havde gjort tjeneste som officer. Han var 1737 blevet sekondløjtnant i sjællandske hvervede infanteriregiment og sluttede karrieren som oberstløjtnant fra 1761 i det holstenske rytteriregiment.

Den 27. april 1758 blev han i Kølstrup Kirke viet til Albertine Christine v. Heinen (f. 11. okt. 1736 på Ulriksholm, d. 15. febr. 1805 i Odense) en datter af Ulrik Frederik v. Heinen til Ulriksholm.

I ægteskabet fødtes der 11 børn, hvoraf en dreng, Niels, døde før han fyldte fire år. Den bedst kendte af børnene er vel nok Jens Benzon (1767–1839), der 1831 oprettede Fyens Stifts Sparekasse, og hvis gravminde af Freund nu står ved St. Knuds Kirke i Odense.

Da farbroderen døde 1775, arvede Chr. Benzon som nævnt Rugård og Cathrineberg som stamhus samt en kapital på 80.000 rdl. Denne kapital blev delvis anvendt til køb af godset Tirsbæk ved Vejle i 1780 (købesummen var

Fig. 1. Kammerherre Christian Benzon (1718–1801). Ejer af Kristiansdal 1765–1801.

85.000 rdl.) med 520 tdr. hrtk., og 1782 fik han kgl. bevilling på, at også Tirsbæk måtte ophøjes til stamhus. Nogen praktisk betydning fik denne sidste stamhusetablering dog ikke, idet han 1792 fik bevilling til at afhænde Tirsbæk, og han solgte i de følgende år en del af bøndergodset fra, indtil han 1798 skødede det til sin næstældste søn Peter Ulrik Frederik Benzon, for hvem det 1782 var gjort til stamhus. Den ny ejer havde boet på Tirsbæk siden o. 1785. Han fik 1800 tilladelse til yderligere frasalg af jord, og da han 1804 overtog Kristiansdal fra den ældste broder Jakob, fik denne til gengæld overdraget Tirsbæk, som han dog skilte sig af med allerede 1807.

Imidlertid havde Chr. Benzon foretrukket at flytte stamhustitlen fra Rugård og Cathrineberg til Kristiansdal. Kongen gav 1787 tilladelse til, at han solgte de to godser, når Kristiansdal til gengæld blev oprettet til et stamhus. En af betingelserne for oprettelsen af et stamhus var, at den godsmængde, der lå til grund for stamhuset, ikke måtte være behæftet med gæld. Da Chr. Benzon 1765 fik skøde på Kristiansdal, havde han udbetalt halvdelen af købesummen, og nu måtte han skaffe penge til udbetaling af den anden halvdel, og det lod sig let gøre ved salget af Rugård og Cathrineberg. Kristiansdal med tilliggende bøndergods blev nu sat til 126.000 rdl., og det blev samtidig bestemt, at et evt. overskydende beløb ved salget af de to stamhuse skulle indgå i et fideiskommis (en urørlig pengeanbringelse med lignende betingelser som et stamhus). Da salget indbragte 161.050 rdl., var der et overskud på 35.550 rdl., der indtil videre blev anbragt som et lån til køberen af Cathrineberg mod 1. prioritet i godset. Den formelle oprettelse af stamhuset Kristiansdal skete 8. juni 1789. Der var på dette tidspunkt godt 815 tdr. hrtk. til stamhuset – udelukkende fynsk jordegods¹⁾.

Der var nu atter lidt af fordums storhed over det gamle kloster- og kron-gods. Det bør nævnes, at Chr. Benzon siden 1768 havde været indehaver af kammerherrenøglen og siden 1777 haft ordenen „Hvid ridder“ (ridder af Dannebrog). Desværre tog han ikke ophold på Kristiansdal, så hovedbygningen måtte endnu en årrække føre en beskeden tilværelse som opholdssted for inspektører, forvaltere og underordnede tjenestefolk. I disse år boede ejeren og hans familie største delen af tiden i Odense i bygningerne til St. Knuds Kloster – syd for det nuværende centralbibliotek, hvor Jens Lassen i sin tid havde boet. Chr. Benzon boede i Kaarsgade fra 1763 i amtsforvalter Aabyes ejendom, der havde stået ledig siden 1761²⁾. Chr. Benzon købte denne ejendom 1764 men skilte sig af med den igen 1768³⁾.

Gennem brandtaksationerne kan det ses, at kammerherre Benzon lod foretage en omvurdering af St. Knuds Kloster 1774, da han havde foretaget nogle forbedringer og ombygninger på porthuset mod vest, og bygningernes værdi sattes nu til 5.400 rdl.⁴⁾.

Ved vurderingen 1781 sattes bygningerne til 7.000 rdl., og denne gang nævnes to nyopførte hovedbygninger på 20 fag i to etager til 1470 rdl. Fem af bygningerne karakteriseres som hovedbygninger, alle sammen i to etager. Fem andre som sidebygninger, hvoraf den største mod nord var på 30 fag. I alt var der i bygningerne 135 fag.

Ved den sidste vurdering 1801 kort før kammerherre Benzons død vurderes St. Knuds Klosters gård til 11.190 rdl.⁵⁾

Året før havde han erhvervet en ejendom på Klingenberg på 8 fag og i to etager imellem skræddermester Mads Jensen på den østre og nu afgangne værtshusholder Hans Jørgensens bagport på den vestre side for en købesum af 1000 rdl. mod kontant betaling⁶⁾.

Efter Chr. Benzons død 1801 blev hans enke boende på St. Knuds Kloster, indtil hun døde 1805. Arvingerne solgte så ejendommen til oberst Körbitz i 1806⁷⁾.

Et minde om Chr. Benzons ophold i Odense er blevet omtalt, da det ny rådhus indviedes 1882, hvor nogle kongebilleder blev overført fra det gamle rådhus, og hvoraf enkelte var blevet skænket af kammerherre Chr. Benzon⁸⁾.

Af de 11 børn, der var i ægteskabet, var de fire født, før faderen overtog Kristiansdal, og de blev alle døbt i Kølstrup Kirke. Den femte, der hed Niels, fødtes i Odense 1764 og døde 1768. Som den første af familien blev han begravet i Dalum Kirke, hvor Vinds gamle kapel i nordfløjen nu måtte dele pladsen med Benzons kapel. De seks sidste børn blev alle født i Odense.

Chr. Benzon har i disse år næsten udelukkende helliget sig driften af de omfattende godsbesiddelser. I afsnittet om Hjallesø i slutningen af 1700-tallet vil det kunne ses, at han har forestået betydningen af udskiftningen som økonomisk fremskridt. Derimod vil det næppe være forsvarligt at placere ham blandt de godsejere, der gennemførte tidens store reformer ud fra et bondevenligt, humant synspunkt. Enkelte eksempler, hentet fra tingbøgerne, synes at vise ham som en ret stejl type, der ikke gav indrømmelser, når han mente at have retten på sin side.

I årenes løb foretog Chr. Benzon ret omfattende økonomiske transaktioner – herunder optagelser af flere store lån. Tilsyneladende har disse foranstaltninger ikke været bestemte af egentlige pekuniære vanskeligheder, men må snarere ses som brikker i en langsigtet planlægning, der kunne sikre slægten i fremtiden. Kun enkelte af disse dispositioner skal omtales her. Af direktionen for den almindelige plejeanstalt i København lånte han 1780 40.000 rdl., der skulle afbetales med 10.000 rdl. om året, og hvor hans fynske besiddelser blev sat i pant. Lånet af disse penge står sandsynligvis i forbindelse med købet af Tirsbæk. Lånet blev betalt tilbage i rette tid, og pantebrevet (der dengang kaldtes obligation) kunne annulleres 1784⁹⁾.

2 Dalum Sogns Historie

Det ser dog ud til, at han ikke kunne klare disse store udbetalinger uden optagelse af andre lån, idet han 1784 af Preben Brahe til Hvedholm optog et lån på 30.000 rdl., der også skulle afdrages med 10.000 rdl. pr. år¹⁰).

Måske har der o. 1784 været en anden grund til at skaffe rede penge, idet den ældste søn Jakob ikke helt havde fået lært at passe på pengene. Han var født d. 1. marts 1759 og ville blive myndig 1784, men samme år måtte faderen på Fyenbo Landsting tinglyse sønnens umyndiggørelse også efter hans fyldte 25 år. Allerede 1783 havde faderen erholdt kgl. bevilling til at indkalde dem, der måtte have krav på hans ældste søn, kammerjunker Jakob Benzon, og han havde derefter indfriet de mest graverende fordringer, og for at få ham ud af den levemåde, han var kommet i og tillige gøre ham duelig til landets tjeneste, havde han sendt ham til universitetet i Göttingen, men hans husholdning var ikke blevet bedre der, så det befrygtedes, at han, som den næstkommende 1. marts fyldte 25 år, kunne ødelægge langt mere, end han nogensinde efter faderen kunne komme til at eje. Faderen fik den ønskede tilladelse, og det viste sig at være en foranstaltning, der bar god frugt, idet kongen allerede 1786 kunne imødekomme en ansøgning fra Chr. Benzon om ophævelse af umyndiggørelsen. Ansøgningen motiveredes med, at Jakob Benzon siden 1784 havde forandret levemåde og med megen flid frekventeret en del collegia i Göttingen, hvorfra han (faderen) havde professorernes énstemmige ros og vidnesbyrd såvel som om hans applikation (tilpasning!) som gode opførsel. Af en eller anden grund blev denne ophævelse af umyndiggørelsen ikke tinglyst 1786, men først 1801, da faderen var afgang ved døden. På dette tidspunkt har det unægtelig været af betydning for Jakob Benzon at få fastslået, at hans umyndiggørelse formelt var ophævet¹¹).

I året 1789 var der atter en kreditor på færde, og denne gang havde både Jakob og dennes yngre broder Christian (1772–1800) stiftet gæld. Kreditor var en borger fra Horsens, seignør Hansen, der efter et gårdsalg havde nogle kontanter liggende, som han havde lånt til de to brødre efter stærkt pres fra inspektør Leth. Da Chr. Benzon blev præsenteret for sønnernes gæld, kunne han dog melde hus forbi med følgende bemærkning: „Da jeg aldrig har anmodet s. Hansen om at låne mine to ældste sønner det allermindste, agter jeg heller ikke at betale noget for dem, og gør det mig ondt at se af anførte årstal, at sr. Hansen haver gjort mine sønner dette lån i deres umyndige år, hvorfor jeg befrygter, at han vil tabe sin hele fordring. 2) tror jeg ikke, at sr. Hansen kan nogen tid vente sin betaling, da sligt ville være stricte imod hans kgl. majestæts lov og forordninger“¹²).

Nogle år efter mente faderen, at det atter var galt fat med den yngre søn Christian Benzon, der 1793 var blevet fenrik ved livgarden, og som efter

faderens opfattelse havde stiftet så stor en gæld, at der måtte udpeges kommissarier til at undersøge hans forhold, hvilket dog blev afslået¹³).

Den gamle kammerherre døde i Odense knap 82 år gl. d. 9. maj 1801 ved middagstid. Selv om han ikke havde boet i det sogn, hvor han var slægtens første stamhusbesidder, følte det naturligt, at han blev begravet i den kirke, der hørte til Kristiansdal. Det er tidligere blevet nævnt, at Chr. Benzon sammen med Kristiansdal også overtog Dalum Kirke og Vinds begravelse med forpligtelse til at holde denne vedlige. På et ret tidligt tidspunkt har Chr. Benzon indrettet et gravkapel for sin familie i den vestlige halvdel af Vinds kapel og med indgang, hvor nu kirkens almindelige passage finder sted (døren på vestsiden af det nordlige „tværskib“). Det er formodentlig efter Niels Benzons død 1768, at Vinds kapel måtte give plads for den ny besidders familie. Der findes flere ret godt bevarede kisteplader fra Benzonernes gravplads, og på s. 86 ses Hartvig Benzons kisteplade.

Da Jakob Benzon 1804 solgte Kristiansdal til sin yngre broder Peter Ulrik Frederik Benzon, blev slægtens begravelse i kirken tinglyst som en bestandig begravelse for familien, og dens medlemmer skulle til alle tider have fri og uhindret adgang til begravelsen og lade anvende, hvad reparationer eller prydelser, den måtte finde for godt¹⁴).

Hovedgården og dens drift i Christian Benzons tid. I afsnittet om Kristiansdal i ryttergodstiden kunne der takket være de fyldige oplysninger i ryttergodsarkivet gives et ret klart billede af hovedgårdens drift. For den, der står midt i dagens problemer, virker administrationens papirdynger ofte overflødige eller i hvert fald overdimensionerede. Når man som historiker skal prøve at genskabe et troværdigt billede af en svunden tid, ja, så er bureaukratiets interesse for småting ofte af uvurderlig værdi.

Det må i hvert fald beklages, at regnskaber, og korrespondance fra Benzontiden synes at være forsvundet eller at være blevet gemt så godt, at oplysninger fra dokumenter af denne art desværre ikke kan underbygge den følgende skildring. Alligevel sker der allerede fra slutningen af 1700-tallet så meget i forbindelse med reformarbejdet, at indberetninger, statistiske oplysninger, hoveriforordninger m.m. gør det muligt at danne sig et nogenlunde sikkert billede af de daglige forhold i Dalum i bondereformernes tid.

Bygningerne. Som noget nyt, der kan give oplysninger om daglige forhold, kan nævnes brandforsikringerne. I 1749 oprettedes de fynske herregårdes brandsocietet, og Kristiansdal blev optaget i denne kasse i 1765.

Vurderingssummerne var:

	Borre-gården	Ladegården
1765.....	2400 rdl.	3500 rdl.
1770.....	2400 „	4500 „
1801.....	5000 „	5000 „
1811.....	20000 „	20000 „

Tallene fra 1811 fortæller mere om den inflatoriske prisstigning, der var en følge af vor deltagelse i Napoleonskrigene 1807–1814, end om forbedring af bygningerne¹).

Ved salget af ryttergodset var der i plakat af 25. sept. 1764 den 14. post bestemt, at køberne skulle lade bygningerne assurere. Selv om Chr. Benzon som nævnt allerede 1765 havde bragt dette forhold i orden, måtte han dog 11 år senere klage til rentekammeret, fordi herredsfogeden Mylius havde forlangt, at både Kristiansdal og underliggende bøndergods skulle indlemmes i den almindelige brandforsikringskasse. Rentekammeret gav Chr. Benzon ret. Han kunne vælge, hvilken kasse han ville, når han blot havde forsikret²).

I forbindelse med brandtaksationerne blev der givet et nødtørftig oversigt over bygningerne. En sådan findes fra 1776, men da den ikke giver andet end summariske oplysninger, kan den ikke afgive grundlag for nyt stof om bygningernes forhold i disse første år af Chr. Benzons tid. Det ser ud til, at der ikke er sket store ændringer siden prospektet af 1718 (I.2, s. 318–20), og da der fra 1818 foreligger en langt bedre redegørelse for bygningernes placering, tilstand m.v., vil det være rimeligt at samle oplysningerne i et senere afsnit.

Som noget nyt kan anføres, at der midt i ladegården findes et seks fags hus med et kærneværk vurderet til 30 rdl. (1776). Straks uden for gården et „skøttheuset“ i 16 fag og af bindingsværk sat til 200 rdl.

Denne taksation af 1776 blev foretaget af taksationsmænd sammen med Peder Leth, den daværende forvalter på gården. Sammen med disse taksationer fulgte en gennemgang af gårdens sprøjtemateriel, og det var stort set tilfredsstillende. Der fandtes en slangesprøjte, en brandstige, to brandhager og seks brandspande af læder. Der krævedes dog i alt 12 brandspande, og det lovede forvalter Leth skulle blive bragt i orden³).

Forvaltere på Kristiansdal. Da Chr. Benzon selv boede fast i Odense, var det hans repræsentanter ude på Kristiansdal, der i det daglige havde ansvaret for gårdens drift og for forholdet til fæstebønderne. Vi møder i disse år flere forskellige navne og stillinger som herremandens befuldmægtigede i diverse spørgsmål. Som ejer af det omliggende bøndergods var ejeren af Kristiansdal bl. a. skifteforvalter for fæstebønderne under godset. Det var selvfølgelig

en opgave, han ikke selv tog sig af i praksis, men overlod det til sine fuldmægtige. Gennem skifteprotokollerne kan der gives en oversigt over, hvem der fra 1765 og til 1801 har varetaget denne opgave. Umiddelbart efter Chr. Benzons overtagelse af godset møder vi Rasmus Rasmussen som ejerens fuldmægtig i en skifteforretning af 21. jan. 1765. Det ser ud til, at Rasmus Rasmussen har tjent Chr. Benzon indtil 1767. I hvert fald er det Christian Greitz, der fra dette år og indtil 1773 nævnes som fuldmægtig og skifteforvalter. Da bager Niels Jørgensen Harboe i Odense 1772 udstedte en obligation på 160 rdl. for en gæld til Chr. Greitz, kaldtes denne udtrykkelig forvalter på Kristiansdal⁴).

Han efterfulgtes 1773 af Peder Leth, der tjente Chr. Benzon helt til dennes død i 1801. I de første år blev han kaldt forvalter, men tituleredes senere og i hvert fald fra 1782 som inspektør. Han deltog ikke i alle skifteforretningerne fra disse år, men overlod det til underordnede såsom skrivere og forvaltere. Således optræder o. 1779/80 skriveren til Kristiansdal Mads Hunderup og forvalteren Niels Hansen som skifteforvaltere. Fra o. 1782 findes der som skriver en Niels Deichmann, der senere kaldes forvalter. I perioden 1789–1793 er Jens Nees forvalter og skifteforvalter og endelig 1793–1801 Jørgen Bagger⁵).

Forvalteren Jens Nees blev 1791 belært om, at den franske revolutions parole om frihed og lighed ikke var nået frem til Fyn endnu. Anledningen var ganske uskyldig, idet der hvert år til amtmanden skulle gives oplysninger om stutier på hovedgårdene. Der var 1780 seks stutierhopper og 1782 og 1784 fire hopper. Men det var tydeligt, at denne del af landbruget ikke havde Chr. Benzons interesse. Imidlertid skulle der ikke alene gives oplysninger om antallet af hopper og hingste på selve hovedgården, men også fra de sogne, hvor hovedgårdens ejer var største lodsejer. Forvalter Nees havde haft lidt besvær med bønderne i Veringe, idet sognefogeden ikke var mødt på Kristiansdal som han skulle for at få reskriptet at høre og lade det bekendtgøre i sognet. Forvalteren skrev så til den i Odense Bys historie meget bekendte amtmand Buchwald d. 14. maj 1791 om forholdsregler over for den genstridige sognefoged. Men forvalter Nees glemte at lade kammerherre Benzon stå som afsender af brevet, ja, han havde ikke engang hans underskrift på henvendelsen. For stiftsbefalingsmand Buchwald var dette en uhørt overtrædelse af spillets regler, og han gav d. 17. maj den formastelige forvalter en stærk irettesættelse . . . „Uagtet jeg finder indeholdende eller begæringen i denne forestilling billig, kan jeg dog ikke indlade mig i nogen korrespondance med Dem derom. Thi da jeg i anledning af Deres anstødelige brev til mig under 14. passata besværede mig over Dem hos Deres principal, hr. kammerherre Benzon, og forespurgte mig, om han som principal indestår for og tilsvare alt, hvad De som forvalter på hans vegne for fremtiden måtte skriv

og til mit kontor indsende svarede han, jeg indestår aldeles ikke for, hvad Nees eller hvad mine øvrige folk måtte foretage sig, da de i så fald står deres egen hazardt. Efter hvilken bekendelse jeg ingenlunde kan indlade mig med, hvad De skriftligt i kammerherre Benzons navn til mig indsender, med mindre det af velbårne hr. kammerherren er ratificeret . . .“

Kammerherre Benzon synes ikke at have været helt så ophidset over forvalterens formastelighed, som den noget temperamentsfulde stiftamtmand, idet han d. 21. maj underskrev forvalterens fremstilling således: „Efter . . . stiftamtmand Buchwalds forlangende, ratificerer jeg denne min foged Nees' til ham indgivne Pro Memoria“⁶⁾.

Peder Leth blev 1792 ejer af Klarskov i Marslev Sogn med fire tilliggende huse for en pris af 11.500 rdl. Han købte gården af Anders Haugsted⁷⁾.

Peder Leth var gift med Kirsten Rasmusdatter fra Hjallese. Han fortsatte som inspektør for Chr. Benzon også efter købet af Klarskov, men da Chr. Benzon døde 1801, opgav han inspektørarbejdet på Kristiansdal og helligede sig Klarskov, hvor han døde 1812⁸⁾.

Hoveriet i 1700-tallet. Selv om der ikke findes godsregnskaber fra Chr. Benzons tid, er det dog muligt gennem hoverioverenskomsterne (kaldet hoveriforeninger) ikke alene at danne sig et billede af fæstebøndernes arbejdsbyrder, men også af hovedgårdens driftsformer.

Under Struensees korte regeringstid udkom der d. 20. febr. 1771 en forordning om hoveriet, der ville fastsætte antallet af hovdage i overensstemmelse med fæstegårdens hartkorn. Efter Struensees fald kom der under Guldberg-regeringen en ny hoveriforordning af 12. aug. 1773, der nok repræsenterede Guldberg-tidens reaktion mod forgængerens reformvenlige politik, men alligevel i praksis gav bonden en vis sikring mod ubestemt hoveri. Tendensen i forordningen af 1773 var tydelig nok en sikring af arbejdskraft til godsejerne, men i selve forordningens bestemmelse om en fastsættelse af det mindre hoveri lå dog en beskyttelse af fæstebonden, hvilket også fremgik af den bestemmelse, at amtmanden og to besiddere skulle være opmænd⁹⁾.

Chr. Benzon indsendte et forslag gennem forvalter Leth til amtmand Heinrich Bille, der som hjælpere havde forpagterne Chr. Sparrevogn og Chr. Greitz (den sidste var i samme periode fuldmægtig og skifteforvalter på Kristiansdal!).

Alle fæstebønderne i Hjallese var arbejdspligtige, og kun én af dem, Laurs Madsen i gård nr. 6, havde fået arbejdspligten afløst med en pengeydelse. De resterende 19 gårde havde alle en enhedsbestemmelse med hele hovdage som enhed undtagen de to halvgårde i nr. 16, der havde hver en halv hovdag

som enhed. Hovarbejdet var delt op i gang- og spanddage, den sidstnævnte form ydedes med et spand heste i forbindelse med pløjning, kørsel o.s.v. Da hoveriforeningen af 1773 kun omfatter det mindre hoveri, men ikke avlingshoveriet, giver den kun et ufuldstændigt billede af bøndernes arbejdsbyrder for herremanden, men suppleret med en senere opgørelse kan det dog give et ganske godt billede af, hvad der foregik på en herregård i slutningen af 1700-tallet.

Antal hovdage pr. år for en ejendom med hel hovning:

Gangdage:		Spanddage:	
Til kornrensning	17 dage	Skovning o. l.	10 dage
„ tørveskær	14 „	Kornstakke i laden at indkøre	1 „
„ humleavling	2 „	Halm at sætte i stakke	1/2 „
„ kornstakke i laden at		Ladegårdshusene at reparere ..	3 „
indsætte	2 „	Vandsteders rensning	2 „
„ halm at sætte i stakke	2 „	Kørsel med fedevare	1 „
„ ladegårdshusenes reparation	6 „	Flytning	1 „
„ vandstedernes rensning	3 „	Andet arbejde	4 „
„ adskilligt andet arbejde ..	8 „		
I alt	54 dage	I alt	22 1/2 dag

(protokollen har i stedet for 54 dage opført 64 dage. Måske er der tale om husmændenes dage – eller snarere om en sammentællingsfejl).

Bemærkningerne til de enkelte punkter giver værdifulde oplysninger om lokale forhold. Det nævnes således, at humle- og catuffelavling kræver én gangdag. Det er vist første gang, at kartoffelavling nævnes i sognets historie.

Om gødskningsstedet på gården siges, at det er et dybt hul og bestandig står med vand, som er bønderne til stor byrde, når de i efteråret udager gødskningen, men herskabet vil i de kommende år opfylde stedet med grus og stenbro. Da der er mangel på loftsrum, må en del af kornet oplægges i Odense. Da herskabet endnu ikke har bopæl på Kristiansdal, men i Odense, må bønderne køre brændsel, materialer af enhver slags, indtil våningshuset kan blive bygget. Den sidste bemærkning kunne jo tyde på, at det havde været Chr. Benzons hensigt at tage ophold på Kristiansdal.

I det forslag, der blev indsendt af fuldmægtig Leth, blev der givet udtryk for, at det anførte antal dage kunne anvendes med større frihed, end skemaet angav. „Ingen kan tvivle om, at et fornuftigt og rettænkende herskab, som indser sin velfærd for største delen dependerer (afhænger) af sit gods' conservation (bevarelse), med andet eller mere arbejde, end nødvendigheden udfordrer, og den allernådigste forordning tillader, bebyrder sine bønder, men såmeget mere i alle mulige måder soulangerer (støtter) dem, hvilket hr. kam-

merherren i sidst afvigte åringer så tydeligt har vist, da han årligt har eftergivet sine hovbønder 14- à 1500 gang- og spanddage, som de var forpligtede til efter forordningen af 20. febr. 1771“.

Endelig anfører fuldmægtigen, at kammerherren, siden han overtog Kristiansdal, har holdt to materialvogne, den ene på gården den anden i Odense, til lettelse for bønderne.

Forslaget var dateret d. 6. sept. 1773, Kristiansdal¹⁰).

Det er vanskelig ud fra et dokument af den ovenfor omtalte art at danne sig et sikkert billede af Chr. Benzons syn på bondestandens stilling. Traditionen i sognet har placeret ham blandt de reformvenlige godsejere, først og fremmest fordi han lod foretage en udskiftning af Hjallesø By. Så meget kan vel siges, at han fuldt ud har indset, at det ikke kunne være nogen til gavn, hvis fæstebønderne blev ruinerede af urimelige arbejdsbyrder, og bøndernes holdning i 1790-erne, da der kom en endelig ordning af hoverispørgsmålet, synes også at vise, at man i almindelighed har været tilfreds med hans foranstaltninger. Derimod viste der sig i de konkrete tilfælde, hvor han havde konflikter med fæstebønder og andre, at han ikke var præget af egentlig humanitet.

Da kronprinsens regering havde nedsat den store landbokommission 1786, blev hoverispørgsmålet snart taget op til drøftelse igen. Der var i regeringen kræfter, der helst så, at alt pligtarbejde blev afløst af pengeydelse. Der fremkom også forslag i den retning, men de afløsningssummer, der blev tilbudt fra bønderne til godsejerne var så små, at det var umuligt for godsejerne at gå ind på forslagene. Regeringens ledende skikkelse, Chr. D. Reventlow ønskede ikke at bruge en tvangsafløsning som udvej, men så helst, at parterne gennem forhandling selv nåede til aftaler om en definitiv fastsættelse af hoveriet. Som et led i disse bestræbelser kom der d. 24. juni 1791 en plakat, hvori regeringen henstillede til godsejerne, at der sluttedes frivillige overenskomster mellem parterne om omfanget af pligtarbejdet.

Afslutningen på dette arbejde kom ved en forordning af 1799, hvor det endelig blev slået fast, at alt hoveri og anden form for pligtarbejde skulle være og forblive bestemt. Hoveriet var ikke blevet afskaffet, ej heller var der kommet nogen bestemmelse, der fastsatte tvungen afløsning¹¹).

På Kristiansdal blev der udarbejdet en hoveriforening i 1791, og det blev den, der blev gældende også efter 1799. Den blev underskrevet af Chr. Benzon d. 1. okt. og godkendt af myndighederne. I modsætning til aftalerne fra 1773 omfattede den nye overenskomst alle former for arbejdspligter, først og fremmest avlingshoveriet, og den giver således et mere fyldestgørende udtryk end den første.

Den form for landbrug, der blev drevet på Kristiansdal i slutningen af

1700-tallet, synes at være efter samme mønster som på de fleste danske herregårde. I ryttergodstiden havde græsning og høavl været den foretrukne form af hensyn til rytterhestenes underhold. Nu var der mere balance mellem korn- og græsarealer, men i hoveriforeningen klager Chr. Benzon dog over, at der var for lidt græsningsarealer til gården i forhold til dens størrelse.

Der var dog en ganske pæn besætning på gården i Chr. Benzons tid, idet det i 1774 oplyses, at der var 23 kvier og 140 køer på selve hovedgården, og der var i alt under Kristiansdal (hovedgården og bøndergodset) 257 kvier, 439 køer og 40 stude¹²).

Nogle år før havde der atter været kvægsyge, og den havde ramt Hjallese ret føleligt. Uheldigvis ramte uheldet umiddelbart efter Chr. Benzons overtagelse af godset, idet der 1765 i Dalum Sogn døde en stud, 92 køer og 30 kalve, „af den grasserende fæ-siuge“.

For at hindre smitten i at brede sig blev Hjallese helt isoleret fra omverdenen, og der blev posteret ryttere og dragoner for at overvåge, at bestemmelserne herom ikke blev overtrådt. Både for bymændene i Hjallese og for den ny ejer af hovedgården var denne indespærring særdeles ubehagelig, og Chr. Benzon skrev nogle gange til stiftamtmand Carl Juel om det uholdbare i situationen. Der korresponderedes om foranstaltningerne i januar, februar og marts 1765, idet regeringen ikke ville slække på foranstaltningerne. Et brev fra Chr. Benzon til Carl Juel d. 6. marts 1765 tegner billedet ganske godt. Han klagede over den militæriske postering, allerhelst da bøndernes travle tid nu var forhånden med at grave, grøfte osv. . . . „Såfremt Deres Excellence finder for godt endnu at lade posteringen continuere, endskiønt den hidindtil ej har forskaffet den foranstaltede ønskede nytte, så beder jeg ydmygt, at Deres Excellence af medlidenhed ville behageligst anordne, at beboerne af de inficerte gårde nu dog måtte tillades at gjøre deres og mit i marken forefaldne højst fornødne arbejde, på det at den stakkels bonde ej betages lejlighed til at erhverve sit livs ophold, og jeg ej heller måtte sættes ud af stand til at svare store renter af den meget dyrekøbte gård.

I stadig forhåbning af Deres Excellences protektion, henlever jeg i største consideration.

Deres Excellences lydige tjener

C. Benzon¹³).

Om landsbyen Hjallese oplyses, at der stadig er 18 helgårde og to halvgårde (helgårdene på godt 10 tdr. hartkorn). Men nu er de syv af gårdene flyttet ud, så de længst borte liggende har $\frac{3}{4}$ fjerding vej fra byen. I Højme var der 15 gårde med hel hovning, i Bellinge 23 gårde (på godt 7 tdr. hartkorn), hvoraf kun de 16 ydede fuld hovning – på grund af afstanden. Det samlede antal hoveripligtige gårde var 57, men kun de 50 havde fuld

hovning. Ligesom i ryttergodstiden var hovbønderne delt op i roder, hvoraf der var fem med ti helgårde i hver.

Til hovedgården var der ni løkker eller kobler, og de havde de gamle navne, som det ses af følgende fortegnelse:

1) Fruens Bøge, 2) Forreste Åløkke, 3) Bageste Åløkke, 4) Ellekiærs Løkken, 5) Øverste Griseløkke, 6) Nederste Griseløkke, 7) Bageste Tingløkke, 8) Forreste Tingløkke, 9) Store Heedemark. Hver af disse løkker var på 660.400 kv.alen.

Foruden disse ni hovedlodder var der to mindre: Forreste Heedehauge på 342.040 kv.alen og bageste Heedehauge på 438.000 kv.alen.

En engbund i den yderste Åløkke var på 124.340 kv.alen og var sat til 18 læs hø og en engbund bag præstens løkke var sat til 54.060 kv.alen og til 24 læs hø.

Sammenlagt udgjorde ager- og engjorden 7.536.108 kv.alen. Men den sædvanlige beregning, hvor en td. land sattes lig 14.000 kv.alen, skulle hovedgårdens areal have været godt 538 tdr. land.

Om disse ni kobler eller løkker blev det oplyst, at de tre årligt blev besået med korn, de to udlagt til at slå (græs og hø) og de fire var udlagt til græsning. Den ene af de sidstnævnte blev i juli måned brækket eller fældet (udlagt til brakmark) med henblik på vintersæd.

Agerjorden i hver løkke var opmålt og inddelt i 57 lodder, og imellem lodderne var der nedslået nummererede egepæle fra nr. 1 til nr. 57. Disse lodder blev fordelt mellem bønderne ved lodtrækning – som landmåler Bjørnsens specielle betegnelse forklarer. Den mark, der skal besås med rug, brækkes eller fældes i juli måned og harves eventuelt og i sept. måned bliver den pløjet, tilsået og harvet.

I afsnittet om vårsæden, byg og havre, nævnes, at der i havremarken tilige med kornsæden også sås kløver. Om selve såningen af både kløver og korn siges, at den normalt foretages af 15 udvalgte mænd, som derfor nyder godtgørelse, så de øvrige alene pløjer, harver og bringer sædekornet fra gården og i marken.

Hver mand kan med en plov magelig pløje sin lod i hver mark på en halv dag og samme dag med to harver forsvarligen nedharve sædekornet, samt afsamle alle sten og bringe sammen til gården eller andet sted efter anvisning. Dette skulle for enhver bonde udgøre for hele året tre plovdage og fire harvedage.

Foruden de ni større marker fandtes to mindre, forreste og bageste Heedehauger, hvoraf den første havde godt 28 tdr. rugland, den anden godt 36

td. Disse marke lå til bestandig græsning, men hvert sjette eller syvende år skal en af dem tvende gange pløjes, besås med havre og forsvarligen harves – til at opfriske græsningen – og efter et års udlæg til kornsæd indtages den atter i græsningen.

Giødskningen, som falder ved gården, udkøres i juni måned, og den sættes i en, to eller tre dynger i den mark, der skal brækkes til rug. Hvis der bliver gjødskning tilovers, udkøres den på de „mavre“ enge. Gjødskningen bliver så stående i stakke indtil sept. måned, da den spredes over brakjorden.

I høstens tid høster, opbinder og passer og indkører hver mand det på hans lod „voksne“ korn efter tilsigelse – hvilket med en karl magelig kan høstes i én dag i én mark og af en anden karl, dreng eller pige opbindes, på ageren hensættes – samt opveje det ved opbindingen tilbageblevne strå, alt efter gammel skik og brug. Dette skulle for hele året give seks gangdage.

Derefter følger forskriften for indkørsel af korn. Det var i almindelighed tilladt fæstebønderne til hvert arbejde at medtage så mange folk, som de fandt for godt, da dagen ansås for endt, når arbejdet var forsvarlig forrettet. Men for kornindkørselen var der noget strammere bestemmelser for at undgå ophobning af vogne ved gården. Nogle skulle indkøre én dag og andre en anden, eller nogle på formiddagen og andre på eftermiddagen, og til den ende haver enhver at infinde sig præcise til det klokkeslet, han er tilsagt at møde, men ingen må medtage mere end én vogn.

I forbindelse med høvlingen oplyses, at engene ganske vist ikke er opmålt nøjagtigt, men opdelt rodeviis med henblik på slåning, „rygtning“ og indkørsel. Det skulle efter landmåler Bjørnsens beegning i middelmådige år for hver rode give 42 læs hø. „Til mine i Odense holdende heste udkører hver hel hovning et læs hø fra markerne, når høet indkøres til Kristiansdal“.

Til at aftærskede det ved gården avlede korn og kornet af Sanderum Sogns konge- og kirketiende samt af Dalum Sogns kirketiender skal der af hver hel hovning i et frugtbærende år tærskes i hver uge to dage og i hveranden uge tre dage fra 1. sept. til 1. maj, som bliver for hver hel hovning 75 dage – i mindre frugtbærende år behøves ikke så mange tærskedage.

En karl bør tærskede fra 1. sept. til Mortensdag daglig 40 neg af gårdens og 30 af tiendekornets. Fra Mortensdag til januar måneds udgang 30 neg af gårdens og 24 af tiendekornets og fra januar til 1. maj 45 af gårdens og 35 af tiendekornets. Tærskerne skal efter gammel skik og brug udlægge kornet på laden, rense og affeje det torskne korn og bære det over i kasteloen i de medgivne sække, binde halmen i klapper, aftage og binde langhalm, bære halmen i kostalden, kaste og rense overfejningen og bære samme i hestestalden samt udlægge et læg korn til næste dags tærskere.

Til at rense det aftorskne korn i laden afgiver hver hel hovning en voksen dreng eller pige hver fjerde uge, som medbringer hver et forsvarligt sold og en sæk. I de lange dage måtte et bud kunne rense fem tdr. og i de korte tre à fire tdr. korn – og når det samme dag ikke bliver udkørt til købmanden da at bære det på lofterne.

„I henseende til kornkørselen har jeg til lettelse for mine bønder i en del åringer solgt mine kornvarer til en eller anden købmand i Odense på de vilkår, at han skulle modtage samme dels i Odense, dels ved Skibhusene, efterhånden som det blev tærsket, hvorhen hver hovningsbonde efter tilsigelse skal årlig køre 13 læs og tage på hver læs af rug fire tdr., af byg fem tdr. og af havre seks tdr., hvilket formedelst vejens korthed kun kan regnes for seks spanddage. Men i tilfælde jeg ikke kunne have solgt mine kornvarer på de vilkår, som ovenfor er meldt, og måtte oplægge samme, skal bønderne være pligtige, når behøves, på én gang at udkøre kornet enten til Odense eller Skibhusene, hver med to vogne. Hvad angår ærter, boghvede eller deslige, som ikke kan afsættes i Odense, skal bønderne være pligtige til at køre til andre steder, dog ikke længere end to mil“.

I afsnittet om hegnsarbejdet oplyses, at der også her er foretaget specielle opmålinger og inddelinger af landmåler Børnsen. Der skal hegnes imellem kornmarkerne og engen, og hegnene består dels af dobbelte grøfter med en vold imellem, dels af enkelte grøfter med en vold på den ene side. Hegnet mellem kornmarkerne har jeg i året 1788 og 1789 for egen regning ladet opføre og det består af dobbelte grøfter to alen brede og syv kvarter dybe med vold i midten ni à ti kvarter høje. De er af den beskaffenhed, at så længe de holdes vedbørlig vedlige, behøves ingen gærder mellem græsmarkerne, men mellem korn- og græsmarkerne skal grøftevolden forsynes med et lidet gærde på fire à fem kvarter i højden. Arbejdet skal være afsluttet 1. maj, og materialerne skal anvises i mine skove, Øghaven og Hovhaven. Det bliver for hver af de 34 helgårde højst fem læs og for de 23 mindre gårde fire læs.

Angående de stengærder, som Chr. Benzon på egen bekostning har opsat, så oplyser han, at vedligeholdelsen sker på hans egen bekostning – dog at bønderne opbrækker og tilkører stenene.

Kørsel af bygningstømmer kunne i de tider være en ret hård byrde for bønderne. Chr. Benzon kan meddele, at han til godsets reparation og til nye bygninger (her tænkes også på bøndergårdene) hvert år dels har ladet save i egne skove, dels opkøbt egebygningstømmer andre steder. Bønderne har uden betaling fået tildelt bygningstømmer til gårdenes vedligeholdelse. Med hensyn til denne kørsel er han af den opfattelse, at den må gå på omgang mellem bønderne uden at regnes med i den samlede opgørelse over hov-

ningsdage. Den må dog ikke overstige tre spanddage om året med to à tre mil for hver hel hovning.

I forbindelse med omtalen af fældning m.m. af træ til brændsel oplyses, at der til at save, kløve og forarbejde brændsel i gården skal hver hel hovning afgive otte karle med økser og andet kløvetøj – samt derefter indkøre til min husholdning i Odense af den små huggebrænde hver tolv læs.

Om halmtransporten siges, at Kristiansdal er en meget ringe græsgård i forhold til sin størrelse, så der altid om vinteren kunne fodres et dobbelt antal kreaturer af det antal, der kan græsses om sommeren, hvoraf følgen er, at der normalt er mere end halvdelen af halmen tilovers, som bliver konserveret i tilfælde af indtræffende fodermangel. Halmen må derfor udføres af laderne og sættes i stakke og eventuelt senere, hvis der ikke bliver brug for halmen, igen udkøres og spredes i gården til gjødskning. Hertil kræves af hver hel hovning én bespændt vogn og to karle årligt.

Der følger derefter en del mindre arbejdspligter af traditionel karakter som vedligeholdelse af gårdens bygninger, veje til markerne, kørsel for øvrigheden o.s.v.

Det var oldermandens pligt i hver by at besøge beboerne efter rigtig omgang tilsagte, så mange som af mig eller min fuldmægtig på mine vegne til det bestemte arbejde beordres, hvormed – såvel som i henseende til udeblivelse fra arbejdet, opsætsighed med videre forholdes efter forordningen af 25. marts dette år (1791).

Til slut omtales muligheden af at bestemme eller ugentlig fastsætte visse dage til køre- spand- hånd- eller gangdage. Dette anses dog ikke for muligt, da pløjning, sæd, hø- og kornhøst dependerer af jordens beskaffenhed, ligesom og alt andet arbejde så vidt muligt bør forrettes, når vejene er gode og i bondens belejlige tid, på det han i sæde- og høsttiden dermed ikke skal bebyrdes til ophold og skade. „Thi unægtelig er én dag på de tider mere kostbar for bonden end fire dage om vinteren eller på andre belejlige tider“.

Det samlede resultat af opgørelsen over hver helgårds arbejdsforpligtelser for Kristiansdal i løbet af et år blev:

Pløjedage	Spanddage	Gangdage	
		karle	dreng e. piger
3	75 ¹ / ₂	118 ¹ / ₂	33 ¹ / ₂

Da der til pløje- og spanddagene skulle være én karl samt redskaber og heste, blev det samlede antal dage, hvor fæstebønderne skulle stille med en karl, dreng eller pige 229¹/₂.

Hvis det må anses for sandsynligt, at der på et år har været ca. 300 arbejdsdage, vil det i praksis sige, at hovbønderne under Kristiansdal skulle

stille med hver én arbejdskraft (karl, dreng eller pige) omtrent på $\frac{4}{5}$ af årets arbejdsdage.

Bestemmelserne skulle træde i kraft til førstkommande 1. maj (1792), og oldermændene i hver by skulle have en ligelydende udskrift, når samme af amtets høje øvrighed var approberet, så hver mand kunne se sine pligter, ligesom der ved Kristiansdal skulle blive indrettet en protokol, hvor ægt og arbejde for hver mand indførtes. Denne protokol skulle for eftertiden konfereres ved hver måneds udgang med oldermændene.

Chr. Benzon føjer til sidst nogle betragtninger til over de velgerninger, der i hans tid er blevet gjort for bønderne:

Iøvrigt er det enhver bekendt, hvormegen omhyggelighed og betydelige bekostninger jeg har anvendt på at forbedre deres (bøndernes) kår, dels ved fællesskabets ophævelse og bedre indretning med deres agerbrug end forhen, dels med nye bygninger og fornøden bygningstømmer til deres forfaldne gårdes reparation, betydelig forstrækning af køer, fodring til deres kreaturer, når misvækst har indtruffen, udvisning af brændsel og gavningstræ, befrielse for et og andet betydeligt arbejde, som jeg ved lejede folk og vogne har ladet forrette, med meget mere, uden hvilken hjælp og understøttelse deres undergang for størstedelen havde været uundgåelig, hvilket må overbevise bønderne om, at deres vel i forbindelse med gårdens have været og er mit formål og kan da være betryggende, at hvad dem kan spares af den her bestemte hovning uden skade for gårdens drift og vedligeholdelse, som ved loven er sikret, skal ske, hvorimod de igen på deres side fremdeles med hørig flid og lyst forrette deres gerning, som tillige er deres egen fordel, og når hovningsåret er til ende, kan ingen godtgørelse fordres for de ægter, som ikke har været fornøden eller brugt i det forgangne år, men det nye års ægter (fra 1. maj) begynder hos den bonde efter omgang, hvor samme sidst ophørte.

Odense, d. 1. okt. 1791

C. Benzon.

Derefter fulgte de 57 fæstebønders skriftlige anerkendelse af hoverioverenskomsten med erklæring om, de gik ind på foreningen godvilligt, dog med den ændring i henseende til den ved 17. og 18. post bestemte skovning og brændekørsel, som vi i betragtning af de mange velgerninger, som vi har nydt af vores høje herskab, fremdeles som hidindtil med fornøjelse vil forrette, sålænge det behager Gud at lade ham leve, men efter højsammes dødelige afgang, da forbinder vi os alene til hver hel hovning at fælde, hugge og hjemkøre fra Øghaugen eller Houhaugen til Kristiansdal 12 forsvarlige læs brænde årligt, som vi vil hugge og sauge i gården og ikke videre.

Hjallese, Bellinge og Højme d. 1. okt. 1791

Endelig kunne amtmand Buchwald d. 9. okt. s.Å. på Odense Slot attestere, at bønderne i hans nærværelse alle har erklæret, at de frivilligen var indgået på foreningen, og at de var tilfredse og fornøjede dermed¹⁴).

Tilsyneladende var der ikke alvorlige konflikter mellem Chr. Benzon og bønderne i Hjallesø om hoveriet, mens der andre steder på hans godsområde var nogle uoverensstemmelser. Dette var således tilfældet m.h.t. hegnspligten omkring Øghaven.

I ryttergodstiden havde bønderne i nabolaget haft pligt til at holde heget omkring Øghaven, men ved salget af ryttergodset var flere af disse bønder blevet selvejere og mange med ret stort jordtilliggende, mens andre var kommet under andre proprietærer, hvorfor de mente, at de ikke længere havde hegnspligten omkring Øghaven. Dette førte til en retssag i årene 1768 og 1769, og den fandt sin afslutning ved Ravnebjerg Birketing d. 22. dec. 1769, hvor Chr. Benzons modpart var de Ravnebjerg og Brændekilde mænd – blandt gårdene nævnes St. Hesbjerg og Vøsemose. Dommen gav Chr. Benzon medhold: bymændene skulle sætte gærder som før, men have stavere og giærdsel udvist. Chr. Benzon havde krævet erstatning, hvad han ikke fik – og sagens omkostninger blev ophævet¹⁵).

Bymændene i Hjallesø i Christian Benzons tid. I forbindelse med salget af ryttergodset blev der til vejledning for eventuelle købere udarbejdet specifikationer over jordegods, kirker og tiender i distrikterne. For det fynske ryttergods' vedkommende forelå disse fortegnelser – jordebøger – i sept. 1764, og endnu en gang skulle fæstebøndernes navne, deres fæstegårdes hartkorn og andre nødvendige oplysninger føres à jour. Og endnu en gang ser vi det gamle landsbysamfund for os næsten uændret i sin ydre form, siden det blev præsenteret i jordebogen af 1533, med de allerfleste af gårdene placeret omkring landsbyens hovedgade og med bymændenes marker liggende spredt rundt omkring som et broget tæppe. Fortegnelsen fra 1764 danner på en måde afslutningen på landsbysamfundets middelalder. Da Chr. Benzon døde 1801, var bondereformerne godt i gang. Stavnsbåndet var ophævet, og landsbyens beboere havde fået deres jorder udskiftet, og adskillige var blevet flyttet ud fra landsbyen. Landsbyen havde fået et nyt ansigt, men dog bevarede Hjallesø stadig sit præg af det gamle samfund, idet de fleste af gårdene blev liggende i landsbyens midte. Selv i dag, hvor industrialismen radikalt har ændret livsbetingelserne i sognets hovedby, kan århundreders struktur stadig øjnes.

Navnene på beboerne o. 1764 er anført i bind I, 2 s. 404–409. Da navnestoffet i det følgende materiale skal benyttes flere gange, bringes nedenfor en fortegnelse fra salget af ryttergods 1764.

Fortegnelse over bymændene i Hjallese ved ryttergodsets salg 24. sept. 1764.

Nr.	Navn	Hartkorn				Landgilde		
		tdr.	skp.	fj.	alb.	rdl.	sk.	
1	Iver Christophersen (fejlagtigt opført som Jens Christophersen)	10	4	0	2	10	50	
2	Peder Nielsen (der dog havde overladt fæstet til sønnen Hans Pedersen d. 3. febr. 1764)	10	1	1	1	10	16	
3	Niels Pedersen	10	1	0	2	10	14	
4	Jens Pedersen	10	1	0	2	10	14	
5	Lars Larsen (der dog havde afstået gården til svigersønnen Rasm. Pedersen, fæstebr. 3/2 1764)	10	3	0	0	10	36	
6	Lars Madsen	10	4	2	1	10	55	
7	Anders Andersen	10	3	1	0	10	39	
8	Christen Larsen	10	1	3	2	10	22	
9	Jens Jensen	10	3	1	0	10	39	
10	Peder Andersen	10	2	0	2	10	26	
11	Mads Andersen	10	1	0	2	10	14	
12	Rasmus Knudsen	10	1	1	2	10	17	
13	Rasmus Hansen	10	2	1	1	10	28	
14	Peder Hansen	10	2	0	2	10	26	
15	Peder Jørgensen	10	1	3	1	10	22	
16	Friderich Hansen, halvgård	5	0	3	2 ^{1/2}	5	52 ^{1/2}	
	med tillagt husgrund nr. 2	0	3	1	2			
16	Anders Rasmussen, halvgård	5	0	3	2 ^{1/2}	5	11 ^{1/2}	
17	Jørgen Jørgensen	10	2	3	0	10	33	
18	Hans Pedersen	10	1	2	0	10	18	
19	Anders Andersen	10	2	2	1	10	31	
20	Claus Pedersen, præstebonden eller mensalbonden. Er ikke medtaget i fortegnelsen 1764, da gården hørte til præsteembedet og ikke til ryttergodset.							
21	Casper Jacobsen	8	4	0	1	8	49	
Husmænd								
Nr.	Navn	Hartkorn				Landgilde	Huspenge	
		tdr.	skp.	fj.	alb.	sk.	rdl.	sk.
1	Lars Jensen	0	4	0	1	49	3	48
2	Hans Hansen						2	64
3	Hans Rasmussen, smed	0	0	2	1	7	3	0
4	Rasmus Hansen						2	64
5	Niels Madsen						3	0
6	Poul Nielsen						3	0
7	Hans Andersen						2	48
8	Peder Andersen af et hyrdehus						1	0
9	Rasmus Jensen						1	0
10	Oluf Hansen (fra nytår 1767)						1	48

Noget overraskende er der ikke i denne fortegnelse. Antallet af egentlige bønder er det samme, som det havde været i generationer. Der var 20 bøndergårde, hvoraf nr. 16 som før var delt i to halvgårde. De 19 af gårdene havde alle godt 10 tdr. hartkorn, den 20. havde godt otte tdr. Det var resterne af den gård, der indtil Svenskekrigens tid havde været den største med godt 12 tdr. hartkorn, og som ofte var blevet kaldt møllegården, fordi den ejedes af

mølleren i årene op til 1660. Uden for dette bøndergods lå præstebondens eller mensalbondens ejendom, der var lagt til præsteembedet, og kun var på ca. 2½ td. hartkorn, men hvis jorder lå i fællesskabet med de øvrige bymænds.

Karakteristisk for fortegnelsen af 1764 er derimod det store antal husmænd. I jordebogen af 1718 (bind I, 2, s. 331) var der kun opført seks husmænd, mens der 1764 var opført 10 samt to huse i Øghaven – en udvikling der er i overensstemmelse med udviklingen i det øvrige land i 1700-tallet. Ligesom i 1718 var der kun to, der kunne blive sat i hartkorn, de øvrige var gadehusmænd.

Udover disse beboere i landsbyen fandtes der stadig en møller, Hans Ulrich Waidtløff, og til hovedgården hørte stadig to husmænd, i Hedehuset og Grisehuset. På hovedgården boede i 1764 kapellanen Hans Tage Fabricius for en årlig leje af 12 rdl. I hollænderhuset – hovedgårdens mejeri – boede en kaptajn Weinemann til leje for en årlig betaling af seks rdl. Hovedgården blev i ryttergodstiden ikke anvendt til kvægbrug, men stort set kun til græs- og høavling for rytterhestene, og i periodens slutning til kornavl, så der var ikke tale om nogen form for mejeribrug. Gårdens gamle malkeplads, der lå syd for kirken lige over for hollænderiet, og som kaldtes Kirkehaugen, var på dette tidspunkt lejet ud til mølleren sammen med en englod¹).

Fæstebønderne og gårdene. I Chr. Benzons tid blev både hovedgård og bøndergods brandforsikret, hvorved der gives oplysninger om den anslåede værdi af bygningerne udtrykt i rdl. Den første taksation blev foretaget 1776 ved herredsfogeden Mylius og to vurderings- og taksationsvidner. Alle ejendommene med undtagelse af den ene halvgård og mensalgården var firlængede. Vurderingen blev foretaget på grundlag af antallet af fag og bygningernes almindelige tilstand. Stuehuset vurderedes for sig. Som eksempel kan nævnes gård nr. 1, hvor Iver Christophersen boede. På kortet fra 1781 (se bind I, 2) kaldes den Poul Pedersens (P. Psens toft), beliggende syd for Hjallesgade, øst for vejen til Hjalles Torp.

Stuehuset lå i 1764 som den sydlige længe, og da dets 15 fag	
hver sattes til seks rdl. blev vurderingen	= 90 rdl.
En vestre længe på 30 fag à 3 rdl.	= 90 „
En nordre længe på 14 fag à 4 rdl.	= 60 „ (afrundet)
En østre længe på 18 fag à 3 rdl.	= 60 „
I alt	= 300 rdl.

I brandtaksationerne toges mensalgården med, og de to halvgårde opførtes selvstændigt. Bygningernes samlede vurdering blev på 7700 rdl. Den højeste vurdering pr. fag var 10 rdl., der kun blev anvendt på Møllegården og den

ene af gårdene i Hjalles Torp, og i begge tilfælde sattes stuehusene til denne høje vurdering. Den laveste vurdering pr. fag var på to rdl. Den højeste samlede vurdering for en enkelt ejendom var igen den omtalte gård i Hjalles Torp – den nordligste – fæstet af Jens Pedersen og sat til 660 rdl. Gården var brændt 1765, og var blevet genopbygget i de følgende år. Den var således den af samtlige gårde, der havde de nyeste bygninger. Den laveste vurdering faldt på den ene af halvgårdene, idet den kun sattes til 130 rdl.

Også husene i landsbyen optoges til taksation og blandt dem var skolehuset, der var det eneste, der blev noteret med „brandmur“, mens alle andre bygninger var bindingsværk. Det sattes til 150 rdl., som var den højeste ansættelse inden for husene, det laveste blev sat til 20 rdl. Sammenlagt vurderedes husene til 670 rdl., og landsbyens samlede vurdering blev så 8.370 rdl.

Da takseringen var vel overstået, blev beboerne af retten på det alvorligste tilholdet uden nogen forsømmelse eller ophold at se Hjalles By forsynet med det efter brandordningen af 3. dec. 1764 udfordrende brandredskab, nemlig enten til en hel gård: 1 hånd- eller stuesprøjte, 2 brandslanger og 4 à 6 læderspande eller og til hele byen en slangesprøjte med læderslanger og en brandstige, 2 brandslanger og 8 à 10 brandspande. Hvilken rettens erindring og tilhold de tilstedeværende beboere på egne og fraværendes vegne lovede at holde sig efterrettelige²).

Ildebrande i landsbyen. I sognets lange historie har Hjalles trods gårdens placering tæt ved hinanden omkring bygaden ikke haft store brandkatastrofer. Fra ryttergodstiden kendes kun en enkelt brand, men i Chr. Benzons tid rammes landsbyen af flere ildsvåder, hvoraf den ene blev af ret faretruende omfang. I forbindelse med brandtaksationerne blev det nævnt, at Jens Pedersens ejendom i Hjalles Torp var brændt 1765. Det skete d. 29. maj ca. kl. 10 om aftenen „ved en pludselig opkommen ildebrand“, der i løbet af ganske kort tid lagde hele bindingsværksbygningen i aske. Alle gårdens fire længer på i alt 74 fag nedbrændte, og der blev ikke tid til at redde hverken besætning eller inventar. Således omkom to vognbæster og to dragonheste samt munderingen. Endvidere indebrændte fire køer, syv grise, 12 får, ti lam, 50 gæslinger, alt bohøve, vogne m.m. Mest tragisk var dog, at Jens Pedersens eneste søn, Peder Jensen på 13 år, ikke kunne reddes. Han blev begravet fra Dalum Kirke d. 3. juni. Årsagen til branden kunne ikke opklares³).

12 år efter brændte to gårde i selve Hjalles. Den ene var Hans Christensens halvgård, nr. 16, liggende på nordsiden af Hjallesgade (senere kaldet Hedelandsgården), et stykke øst for vejen til Hunderup (på kortet 1781 H C sens toft) og den anden var en gård, der lå lige over for på sydsiden af Hjallesgade, fæstet af Lars Christensen (senere kaldt Siglandsgården)⁴).

Fig. 2. Siglundsgården. Hjallesegade 33.

Den største brandkatastrofe indtrådte dog d. 6. sept. 1779, da ikke mindre end fire gårde brændte samtidig. Disse ejendomme lå i den vestlige del af byen, nord for hovedgaden. På kortet 1781 er de betegnet som de afbrændte gårdes pletter. Branden opstod kl. otte slet om formiddagen, da folkene var på marken, og uagtet tilkommende hjælp af sprøjte og folk til at redde, kunne Anders Pedersen berette, at hans fæstegård blev lagt i aske, og at der ikke blev reddet noget af gårdens indavling eller bohave, undtaget det lidet, som præsten hr. Leth har attesteret. Niels Rasmussen kunne berette, at foruden kreaturer og fødevarer brændte den fulde soldatermundering, som han som lægsmænd havde i forvaring i sit hus. Af et tingsvidne om branden oplystes, at denne mundering bestod af 1 hatt, 1 kiortel, 1 vest, 1 par buxer, 1 haard pisk og baand, 1 halsbind og 2 hvide strimler tilligemed laasen, samt 1 skjorte, 1 par strømper, 1 par støvletter, 1 par sko med spænder og 1 tornyster⁵).

Der blev som sædvanlig givet de skadelidte fæstere forskellige lettelser, bl. a. i form af to års skattefrihed⁶).

1784 galede den røde hane atter over landsbyen, denne gang hos Hans Christensen (den samme, som var blevet ramt 1777). Det skete d. 9. juli, da han selv var fraværende fra gården og sammen med sine medbysmænd var på hoveriarbejde for at reparere den såkaldte Skibhusvej i Odense. Gården

var brændt ned, før han nåede hjem. Branden var muligvis opstået omkring bageovnen, hvor der havde været tændt op for at tørre noget rug. Der havde været en revne i ovnen, som han ikke havde været opmærksom på, og han kunne over for retten godtgøre, at han havde haft en murermester til at efterse og vedgøre ovnen kort forinden, men denne havde så ikke gjort arbejdet forsvarligt⁷).

Udskiftning og udflytning 1781.

Branden i 1779 blev medvirkende årsag til en gennemførelse af de første store reformer i Hjallesø, idet Chr. Benzon benyttede lejligheden til at flytte de fire afbrændte gårde samt en femte ud mod øst til Hjallesø Hestehave, hvor de fik deres jorder samlet på ét sted – fraset tørveskær og gærdelsskov.

I anden sammenhæng er Chr. Benzons synspunkter fra bondereformerne blevet berørt (s. 24). De få udtalelser, der stammer fra ham selv, gør det ikke muligt at give en sikker vurdering, men kan dog tjene til en skønsommæssig skitsering af hans standpunkt. Da der fra generallandvæsenkollegiet 1768 gennem amtmændene blev stillet jordejerne spørgsmål om landvæsenets forbedring, udtalte Chr. Benzon sig med ret stor reservation. Blandt andet besvarede han et spørgsmål, om bønderne eventuelt kunne beholde tiendekornet selv og kun aflevere kærnen til tiendeejeren, i overvejende negativ retning. Han mente ikke, at fæstebønderne kunne få så stor nytte af halmen som proprietærene, og bonden havde heller ikke råd til at købe kreaturer, der kunne fortære halmen, og proprietærene ville blive tvunget til at skille sig af med største delen af deres besætninger, og der ville i løbet af kort tid mærkes en følelig mangel på fedevare, ja endog på korn, siden hovedgårdsmarkerne ville komme til at savne den forhen havende gødning.

Angående fællesskabets ophævelse havde han den største betænkelighed, hvor der var mange lodsejere i en landsby, der kunne modarbejde hinandens interesser, og der burde udnævnes opmænd til at forhindre processer. Da udskiftningen kom til Hjallesø, viste det sig, at hans bange anelser slog til, idet der kom en langvarig uenighed med mensalbonden.

Han var meget betænkelig ved at gennemføre arvefæste . . ., for heraf ville flyde den ulejlighed, at – ihvor uskicket og til en gårds fæstning uduelig den måtte være, som havde arvefæstebrev – så ville han dog ved forefaldende lejlighed tilholde sig samme, hvorimod en flittig og stræbsom karl, hvis eneste attrå er at få gård i fæste, ville tabe al emulation (fremdrift), når han forud ved, at han med al hans vindskibelighed ikke kan opnå sit øjemed“ . . .⁸).

Selv om Chr. Benzon havde adskillige betænkeligheder m.h.t. bondereformerne, var han dog parat til, når lejlighed gaves, at gennemføre de prak-

tisk betonede reformer. Dette skete første gang efter gårdbranden 1779, da de fire nedbrændte gårde sammen med en femte flyttede ud i den østlige ende af sognet til de områder, der strakte sig over til Hollufgårds marker, og hvoraf en stor del bar navnet Hjalles Hestehave.

Den praktiske del af denne opgave blev løst af løjtnant og kgl. landinspektør Pauli fra Odense, og han kunne d. 30. aug. 1781 på herredstinget i Ravnebjerg give til kende, at han 1780 havde opmålt og udskiftet Hjalles bymænds jord og grund, men at takseringen af jorderne var sket ved mænd, som beboerne selv havde antaget uden udmeldelse (på tinge), og uden at deres forretning var blevet beediget ved tinge. Dette fik nogen praktisk betydning, idet der opstod uenighed mellem Chr. Benzon på den ene side og mensalbonden Hans Jørgensen på den anden. Formelt set havde Chr. Benzon og fæstebønderne ret til at foretage udskiftningen uden rettens medvirken, idet der først var kommet en forordning d. 23. april 1781, der klart bestemte, at der før en udskiftning skulle finde en taksering sted ved udmeldte mænd. Da der nu blev tvivl om forholdet mellem mensalbonden og de øvrige bønders pligter, måtte der ske en taksering. Dette fremførte landinspektør Pauli på Ravnebjerg ting i sept. 1781, og der blev udnævnt de behørigte mænd. Men dette kunne ikke klare de faktiske problemer. Mensalbonden havde hidtil haft sin jord liggende i fællesskab med de øvrige bymænd, men da Chr. Benzon 1780 begyndte udflytningen og udskiftningen, måtte der træffes en ordning med præstebonden. Set fra nutidens synspunkt ville det letteste have været at give ham en samlet jordlod, men da der kun skete en egentlig udskiftning for de fem, der kom til Hestehaven, måtte præstebonden stadig have sin jord liggende i fællesskab med de øvrige bymænd. Dog fik han nu sin jord på kun tre forskellige steder, men dette gav alligevel et uløst problem m.h.t. pligt til at grøfte og sætte hegn omkring hans marker, der i forhold til ejendommens ringe størrelse havde en meget stor omkreds. Idet han henviste til en forordning af 13. maj 1776, dens fjerde artikel, håbede han på at nyde hjælp til sine jorders indhegning – især da der til hans ejendom kun var lidet gærdselsskov. Men kammerherre Chr. Benzon og hans forvalter Leth mente ikke, at der påhvilede hovedgården særlige forpligtelser i den retning, og da der endelig blev taget fat på arbejdet, viste det sig, at forvalteren lod de andre fæstebønder anbringe de fleste grøfter på præstebondens jord „uagtet der ved afpælingen derfor intet var ham tillagt“. Præstebonden fik ikke nogen sikker støtte fra landinspektør Pauli og forøvrigt heller ikke fra sognepræsten hr. Leth. Og det første resultat af denne uenighed var, at Hans Jørgensen ikke kunne så rugsæd i efteråret 1780 af mangel på hegn og fred (for kreaturerne) på de ham tildelte jorder, og af samme grund havde han heller ikke kunnet få vårsæden i jorden i foråret 1781. Der indgik andre

tvivlspunkter i sagen – blandt andet om vej for gårdene i Hjallese Torp og for en sti til landsbysmeden, der kom til at gå ind over Hans Jørgensens frugthave. Han samlede sine synspunkter i en rekvisition til landinspektør Pauli af 2. april 1781 og gentog her et andet krav, der principielt var ret vigtigt: tildeling af tørveskær, hvilket han havde absolut ret til. Som sagt fik Hans Jørgensen ikke nogen særlig støtte. Sognepræsten hr. Leth, der dog formelt havde gården til sit embede, udtalte i en erklæring af 3. april 1781, at han ikke havde forstand på udskiftningen, og hans ønskede uenigheden løst ved et forlig, og kunne det ikke opnås, måtte det stå til mensalbonden selv, om han ville søge sin ret ved højere steder.

Sagen blev henvist til landvæsenskommissionens afgørelse, og der blev d. 2. maj holdt åstedsforretning i Hjallese, hvor spørgsmålet om hegnet blev meget indgående behandlet. Parterne var nok enige om, at hver skulle tage halvt hegn, men ikke om hvordan denne halvdel skulle beregnes: mensalbonden ville have, at fordelingen skulle ske efter hartkorn, da han kun havde ca. 2¹/₂ tdr. hartkorn, mens de øvrige bønder havde godt 10 tdr. hver. Birke-dommer Trøjel, der sammen med inspektør Leth varetog Chr. Benzons interesser, hævdede at parterne skulle have hver en halvpart af omkredsen af de tre stk. jord, der nu var tillagt mensalbonden. Landvæsentskommissionen fandt, at hegningen efter hartkorn ville give de andre bønder for meget arbejde, mens en simpel deling efter omkredsen af mensalgårdens jorder ville give mensalbonden for meget, „da en deling af en så lille ejendom på tre lodder på forhånd gav en uforholdsmæssig stor hegnsomgang . . . især da de to af lodderne havde en aflang figur – (ses på kortet af 1781) og da ingen uret på nogen af siderne måtte ske“, havde kommissionen foreslået den beregning, der var blevet udarbejdet af landinspektør Pauli. Dette forslag gik i korthed ud på, at han havde opmålt mensalbondens tilliggender og lagt de tre lodders areal sammen til et kvadrat, beregnet omkredsen af dette kvadrat og foreslået, at mensalbonden skulle hegne og grøfte så langt et stykke, som svarede til halvdelen af dette tænkte kvadrats omkreds, og de andre bønder skulle så hegne resten. Denne salomoniske løsning blev efter nogen tids betænkning tiltrådt af Chr. Benzon ved erklæring af 4. aug. 1781, men dog på den betingelse, at sagens omkostninger blev afholdt af mensalbonden som den klagende part⁹⁾.

Nu skulle sagen synes at være klaret, men der kom yderligere forhindringer. Der skete bl. a. det, at mændene i Hjallese i foråret 1782 standsede det påbegyndte hegnsarbejde med den påstand, at de ikke forstod noget om den kvadrat, der var blevet foreslået. Hans Jørgensen var i denne vanskelige sag blevet støttet af sin svoger, landmåler Knud Nielsen fra Hunderup, der i en pro memoria af 19. nov. 1782 gjorde gældende, at det i virkeligheden var

inspektør Leth fra Kristiansdal, der stod bag bymændenes vægring ved at påbegynde indhegningen og grøftningen. Den stadige udsættelse af indhegningen var også ubehagelig for bymændene. De erklærede i foråret 1782, at de havde været forsamlede og fra prædikestolen fået læst den kgl. forordning, som siger, at man skal tage halv part i hegn, hvem som støder til.

Sagen blev endelig afgjort ved landvæsenskommissionens pro memoria 14. juni 1783 og rentekammerets konfirmation af samme 8. nov. 1783. Det afgørende var, at landinspektør Paulis forslag blev lagt til grund for afgørelsen (han var afgået ved døden forinden), og landvæsenskommissionen fandt, at kammerherre Chr. Benzon jo havde erklæret sig indeforstået med forliget fra maj 1781 . . . „så det ses ikke, at hr. kammerherre Benzon haft mindste grund og føje til under påskud af fæstebøndernes klager . . . at begære hegnet omkring anneksgårdens tre lodder forandret . . . Thi når hr. kammerherre Benzons egen hånd ikke kan være gældende og blive anset for en uigenkaldelig forpligt, men en lodsejers indgangne forening under påskud af nogle fæstebønders misfornøjelse – – kand rygges og forandres imod den anden parts villie og samtykke, så bortfalder ald den tillid man bør have til jordegodsejernes og andre lodsejeres foreninger og underskrifter, og alle de forretninger, som landvæsenskommissionen hidtil haver holdet, ere uvisse, vakle og kan ophæves, når vedkommende finder det for godt, da dog de kgl. forordninger om fællesskabets ophævelse viiser, at man ikke haver med fæstebønderne, men alene med lodsejerne at bestille, og disse foreninger skal være gældende“.

Rentekammeret skrev til stiftamtmand Bille d. 8. nov. 1783: Det skal forblive, som det er aftalt ved landvæsenskommissionens forretning af 2. maj 1781, da begge parter har indgået forening på disse vilkår¹⁰).

Selv om hegnsspørgsmålet for eftertiden kan synes at være for ubetydeligt til at bringe så mange kræfter i bevægelse, belyser det dog på en tydelig måde, hvilke praktiske vanskeligheder, der fulgte med landboreformerne. Det er ret imponerende, at den lille mensalbonde turde føre sin sag med så stor konsekvens. Hans modpart var dog den mægtige kammerherre Benzon. Det er forståeligt, at de andre bønder i landsbyen prøvede at slippe så billigt som muligt, men det er ikke indlysende, hvorfor sognepræsten ikke ville støtte præstebonden fuldt ud. For reformernes gennemførelse var det af stor værdi, at rentekammeret ikke svigtede i sager som disse. Og dette skete dog under regeringen Guldberg, der ikke var særlig reformvenlig.

Desværre er der ikke bevaret meget af det kildemateriale, der kunne belyse selve udskiftningen i Hjallesø, men på grundlag af kortet af 1781 suppleret med spredte oplysninger er det dog muligt at give et skitse-mæssigt billede af forholdene.

Præstebonden Hans Jørgensen havde under sagen mod Chr. Benzon over for stiftsbefalingsmand Heinrich Bille forklaret, at kammerherre Benzon 1780 havde ladet landsbyens jorder inddele således, at de fem af fæstebønderne havde fået deres jord indhegnet hver for sig, og fire andre havde fået deres jorder indhegnet to og to sammen, mens 11 bymænd havde fået deres marker fordelt ved lodtrækning på den måde, at hver af dem havde deres lodder på 12 steder. Med andre ord var udskiftningen kun delvis gennemført 1780/81, og først 1796 kom hele landsbyen med i en regulær udskiftning og delvis udflytning.

Kortet fra 1781 (findes sidst i bind I²) viser tydeligt de fem udflyttede Hestehave-gårde. Nr. 1 fra vest fæstedes af Niels Rasmussen – gården havde i fortegnelsen af 1764 nr. 14 med Peder Hansen som fæster. Ejendommen blev senere kaldt Østergård. Den næste fæster var Rasmus Hansen, der i fortegnelsen af 1764 havde nr. 13. En udstykning herfra har senere fået navnet Hestehavelund. Den tredje i rækken var gård nr. 15 i 1764. På kortet 1781 synes at stå opført Rasmus Simonsen (der sandsynligvis er en fejlskrivning for Rasmus Hansen). Gården er den senere Elmevang. Den fjerde var Anders Pedersen, hvis fæstegård 1764 havde nr. 11. Ejendommen fik senere det smukke navn Rosenlund – i stedet for Hestehavegård. Nr. fem i rækken var Peder Rasmussen, hvis fæstegård i 1764 havde nr. 12 og var fæstet af Rasmus Knudsen. Da gården lå tæt ved Hollufgårds skyttehus, var det ganske naturligt, at den fik navnet Skyttekroggården.

De fire af gårdene var som nævnt brændt 1779, og kammerherre Benzon søgte 1783 rentekammeret om bygningshjælp til udflytningen og genopbygningen af disse gårde. Rentekammeret svarede 12. april 1783, at der kun kunne ydes 80 rdl. til den ene af gårdene, der ikke var brændt (Elmevang), men ikke til de fire andre, da de jo under alle omstændigheder skulle bygges op igen¹¹).

Takket være den første del af udflytningen 1780/81 og det dertil hørende kort over Hjallesø er det muligt at give en omtrentlig bestemmelse af gårdenes placering. Med de gamle matrikelnumre fra ryttergodstiden som udgangspunkt (fulgt 1764) finder vi i 1781 Poul Pedersens gård som nr. 1, beliggende syd for bygaden mellem Anneksgårdens toft og vejen til Hjallesø Torp. Den kaldtes senere Hjallesøgård. Vest derfor ses på kortet 1781 Niels Pedersens toft, der i de gamle matrikler var nr. 3 og lå lige vest for vejen til Hjallesø Torp – gården fik senere navnet Fladegård. Derefter fulgte Rasmus

Fig. 3. Stuehusdøren i Skyttekroggården. Indskriften lyder: Gud Selv Vor. Vægter. Vær. Og, naadig os Bevare fra Ils og Vands Besver, I ser Fra ævig Død og Fare. Anno 1780.

Pedersens toft, der havde nr. 5 i de gamle fortegnelser og senere fik navnet Kastaniely. Den næste var Jens Jensens gård, der nok lå syd for bygaden, men hvis toftejord lå nord for gaden – vest for den nuværende Stenløsevej. Han nævnes som en af de bymænd, der havde fået udskiftet 1781. Da hans gård i fortegnelsen af 1764 havde nr. 9, er der dog en uklarhed tilbage, idet dette nr. sandsynligvis på et eller andet tidspunkt må have ligget nord for bygaden, hvor de følgende nr. hørte hjemme. Ejendommen fik senere navnet Lilletofte. Den vestligste af gårdene på sydsiden var Lars Madsens, der fra gammel tid havde nr. 6, og som senere fik navnet Højgård, men som måtte vige, da den nuværende Stenløsevej skulle føres igennem.

Ser vi bort fra uklarheden angående nr. 9, er det tydeligt, at den gamle rækkefølge fra matrikuleringen tog sin begyndelse med gården lige øst for vejen til Hjallese Torp og derfra har fulgt hen til den gamle Stenløsevej. Gårdene i Hjallese Torp havde nr. 4 og nr. 7, og de har haft deres naturlige placering syd for hovedgaden før udflytningen til torpet. Endelig må det erindres, at gård nr. 1 lå direkte vest for præstebondens toft, hvor rytterskolen lå ud til bygaden på det sted, hvor den oprindelige Hjallese Kirke havde ligget. Det er ganske naturligt, at den gamle matrikulering havde taget sin begyndelse midt i landsbyen i kirkens nærhed.

Nord for landsbygaden finder vi gård nr. 10, fæstet af Anders Pedersen (nu alderdomshjem), og vest derfor havde de fire brændte gårde ligget med de gamle nr. 11, 12, 13 og 14 og muligvis nr. 15, der blev flyttet ud sammen med de andre.

Går vi fra Anders Pedersens gård mod øst, er den første i rækken Anders Rasmussens, der var en af de to halvgårde, der havde haft nr. 16 i de gamle matrikler. Den blev ved udskiftningen 1796 flyttet øst på og bar senere navnet Enggård. Derefter fulgte Jørgen Jørgensens toft, over for Torpvej, der havde haft nr. 17, og som ved udskiftningen 1796 fik sine marker samlet nord for gaden og senere fik navnet Mosegården. Derefter fulgte Hans Hansen som nr. 18. Efter en brand 1843 flyttet ud på Hjallese Mark og efter ejeren kaldt Rasmindegården.

Derpå kom Knud Ibsens toft. Gården var fra gammel tid matrikuleret som nr. 19, og den blev også flyttet efter 1796 og kom senere til at bære navnet Godhedsminde. Denne gård var den sidste før den gamle vej til Hunderup, der udmundede, hvor Vinkelvej nu rammer Hjallesegade. Et stykke øst for Hunderupvej lå 1781 Hans Christensens toft, og denne ejendom var den anden af halvgårdene under nr. 16. Gården var brændt 1777 sammen med gården lige syd for Hjallesegade, hvor Lars Christensen boede. Ser vi bort

Fig. 4. Fra Skyttekroggårdens ladebygning. Billedet viser sulekonstruktionen.

fra den sidste af halvgårdene er matrikuleringen nord for landsbygaden ganske klar, idet vi først fandt nr. 10 (evt. nr. 9) i den vestlige del og nr. 19 i den østlige del.

Det mest uklare med hensyn til nummereringen er de sidste gårde syd for Hjallesegade øst for Anneksgårdens jord. Den østligste af disse var den ovenfor nævnte, hvor Lars Christensen boede 1781. Denne ejendom havde fra gammel tid nr. 8 – senere kaldet Siglandsgården, formodentlig efter marken Siebelong. Tilbage står en vanskelighed med de to gårde, der 1781 lå mellem Lars Christensens toft ved vejen til Bramstrupgårds lykkes og Anneksgårdens toft. Lige øst for Anneksgården lå Hans Madsens gård, der 1764 havde nr. 21, og sædvanligvis var blevet kaldt Møllegården (senere Julagergård), fordi den udgjorde hovedparten af den gård, der før Svenskekrigene havde været i møllerens besiddelse, og en periode havde været drevet af de øvrige bymænd i fællesskab (I, 1 s. 296). Da den i mange henseender havde haft en særstilling, var det naturligt nok, at den blev nummereret sidst (snart som nr. 20, snart som nr. 21, idet mensalgården som regel havde nr. 20, når den toges med i fortegnelserne). Imellem de to sidstnævnte gårde lå i 1781 Hans Pedersens toft. Denne ejendom havde 1764 haft nr. 2, og det synes, som den altid har haft denne placering i matriklerne. Efter hovedprincippet skulle den ligge vest for vejen til Hjalles Torp, men af den grund, der næppe lader sig opklare, er den i matriklens numre blevet lagt anderledes end de øvrige. Den er i dag en af de smukkeste af gårdene i landsbygaden og kaldes Gartnergården.

Idet vi foreløbig standser et øjeblik ved udflytningen og udskiftningen 1781, får vi følgende billede af landsbyens struktur:

De 11 af gårdene lå stadig på de gamle pladser i landsbyen, men havde fået deres jordlodder fordelt mere rationelt end før, idet de nu kun havde marker på 12 forskellige steder, mens det huskes fra matriklen af 1688, at en gård havde jordlodder fordelt på 130 stykker (I, 1 s. 276).

Det var dog noget af et fremskridt, men det undrer alligevel, at kammerherre Chr. Benzon, der var en effektiv og økonomisk indstillet jordedrot, ikke i 1781 tog den fulde konsekvens af gårdbranden og udskiftede hele landsbyen. Det skete så o. 1796, men det havde dog været det nemmeste at gøre det allerede i 1781.

De fem Hestehavegårde havde alle deres jord liggende samlet nord og syd for Hestehavevej. De to Torpgårde samt de to vestligste gårde (Lars Madsens og Jens Jensens) havde deres jorder liggende sammen to og to, og endelig havde præstebonden som nævnt under omtalen af hegnsspørgsmålet fået sin jord lagt på tre forskellige steder.

Paulis udskiftningskort fra 1781 fortæller meget om Hjalleses historie.

De fleste gårde ligger endnu samlet centralt omkring landsbygaden – og her ligger også gadehusene i spredt orden. De to Torpgårde lå – som navnet også viser – som to udflyttergårde i ophøjet ensomhed. Og endelig spejlede den ny tids struktur sig i de fem Hestehavegårde, der lå smukt fordelt midt i deres marker – i samme regulære mønster, som mange byer havde fået, da enevoldskongerne skulle forme de nye regelmæssige mønstre. Middelalder og enevælde tegnede i 1781 hvert deres mønster i landsbyens ydre billede. Der kunne læses meget mere ud af dette kort, men en mere detaljeret redegørelse ville helt sprænge rammerne om denne fremstilling.

Udskiftning og udflytning 1796.

Anden og sidste del af udskiftningen i Hjallesø blev gennemført 1796 ved landinspektør Faber. Selv om arkivmaterialet vedrørende denne udskiftning synes at være gået tabt, er det dog muligt gennem forarbejderne til matriklen af 1844, der tog deres begyndelse o. 1805, at anskueliggøre, hvordan de resterende 11 ejendomme (12, når halvgårdene regnes hver for sig) fik deres jorder fordelt ved Fabers udskiftning. Placeringen ses bedst på kortet s. 46, der anskueliggør placeringen umiddelbart efter udskiftningen. De ejendomme, der fik deres jorder udskiftet 1796 fik ved matriklen 1844 numrene 4–13 og 23–24. Ved senere opdelinger af disse ejendommers jorder, bevarede hovedparcellen nummeret fra 1844 med tilføjelsen af et „a“, mens de mindre lodder fik hovednummeret og bogstaverne „b“, „c“ o.s.v. som selvstændig betegnelse.

Gård matr. nr. 4 havde som fæster 1796 Anders Pedersen (der hidtil havde haft nr. 10). Ejendommen lå nord for Hjallesøgade, hvor de gamles hjem nu ligger. På kortet fra 1781 ses toftejorden til denne jord øst for de afbrændte gårdes stykker. Ved udskiftningen fik Anders Pedersen, der for øvrigt var sognefoged gennem en årrække, sin jord samlet nord for Hjallesøgade og nord for vejen ned til møllen og hovedgården. Den begrænsedes i vest af åen og mod nord af Sejrskov. Dette areal hed fra gammel tid Møllemarken.

Denne form for udskiftning, der nærmest må karakteriseres som „stjerneudskiftning“, havde den indlysende fordel, at gården kunne blive liggende på den gamle plads i landsbyen, så der ikke blev ekstra udgifter til udflytning af bygningerne. Ulemperne var placeringen af ejendommen i udkanten af markerne og dermed følgende lange markveje.

Gård nr. 5, der hidtil havde været matrikuleret som nr. 17, var på kortet fra 1781 kaldt Jørgen Jørgensens gård, og den lå også nord for Hjallesøgade lige over for vejen til Hjallesø Torp. Fæsteren var 1796 Peder Jørgensen. Her var det mere vanskeligt at få jorden samlet under ét, når ejendommen skulle blive liggende på sin gamle plads. Af udskiftningskortet ses, at jorden i virkeligheden blev delt i tre arealer: nord for Hjallesøgade på toftestykket,

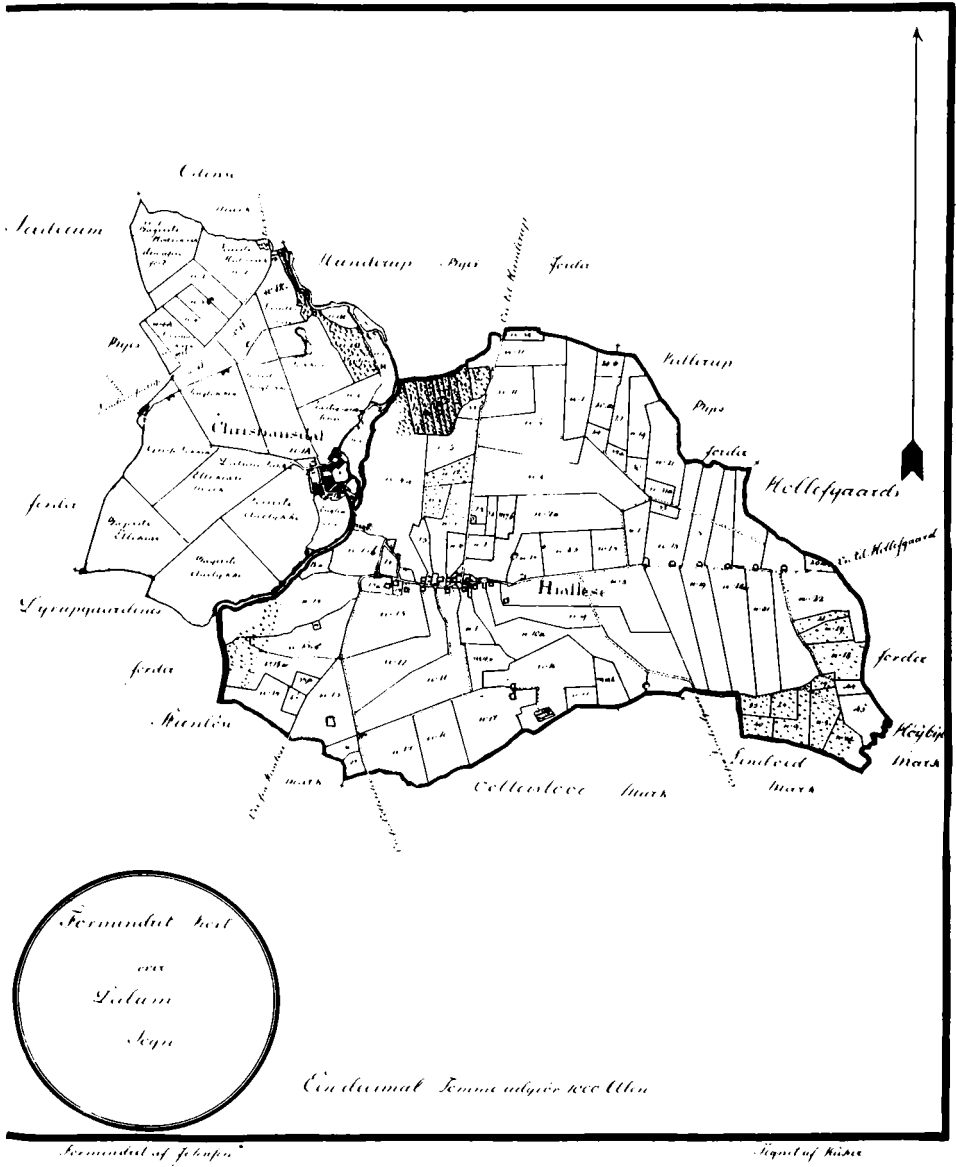

Fig. 5. Kort efter 1805, der viser Hjallesø efter udskiftningen. Tallene er de ny matrikelsnumre.

syd for Sejrskov vest for den gamle vej til Hunderup og øst for samme vej i Mosemarken. Gården fik ganske naturligt navnet Mosegården – en del af dens jorder blev 1862 solgt til forstanderen for den højere bondeskole på Hindsholm, Kristen Kold.

Ejendommen, der blev nr. 6 i den ny matrikel, havde hidtil haft nr. 18, og dens fæster var 1796 Hans Hansen. Toftejorden lå nord for Hjallesegade øst for Jørgen Jørgensens gård. Også her var der vanskeligheder med en samling af jorden omkring gården, så hovedparten måtte placeres i Mosemarken og i Hedelandsmarken syd for Jørgen Jørgensens stykker. Gården lå indtil en brand 1843, hvor nu Hjallesegade 40 og 42 findes, men efter branden flyttedes bygningerne ud, og efter den daværende ejer Rasmus Jensen fik den navnet Rasmindegården.

Ejendommen nr. 7 havde hidtil haft nr. 19 i den gamle matrikel, og dens fæster var 1796 Knud Ibsen. Ejendommen lå øst for vejen til Hunderup nord for Hjallesegade på det sted, hvor nu Odensevej nr. 2 findes. I 1842 flyttede Anders Knudsen gården ud nord for Hestehavevej, og den fik navnet Godhedsminde.

Ejendom nr. 8 havde også haft dette nr. i den gamle matrikel. Indtil 1794 var den fæstet af Lars Christensen og derefter af Peder Larsen. Den lå syd for Hjallesegade, vest for Lillemarken (nu Hjallesegade nr. 33). Takket være denne placering i udkanten af det gamle byområde, kunne jorderne ved udskiftningen lægges centralt for bygningerne. Da en del af markstykkerne fra gammel tid havde navnet Siebelong, må det vel være forklaringen på, at gården har fået navnet Si(e)glandsgården.

Ejendommen nr. 9 havde i den gamle matrikel nr. 2 og var 1796 fæstet af Mads Larsen (på kortet 1781 Hans Pedersen). Den lå også syd for hovedgaden over for den gamle Hunderupvej. Også her kunne der skabes et sammenhængende areal, men dog af en noget langstrakt form. Gården har nu nr. 29 i Hjallesegade og kaldes Gartnergården.

Ejendommen nr. 10 havde hidtil haft nr. 20 (undertiden 21), og dens fæster hed 1796 Hans Madsen. Ligesom for Gartnergården blev dens areal af noget udstrakt form mod Lindved mark i syd. Gården har nu nr. 27 i Hjallesegade, og bærer navnet Julagergård. Det var på denne gårds marker, at der 1875 blev fundet et sværd fra bronzealderen.

Ejendommen nr. 11, der hidtil har haft det fine nr. 1-nr., var indtil dec. 1796 fæstet af Poul Pedersen. Også denne jord fik en langstrakt form mod Volderslev marker i syd. Stedet dækkes i dag af Hjallesegade nr. 15a–19. Der frasolgtes 1892 godt 18 tdr. land til Dalum Landbrugsskole, og 1909 opførtes efter en brand en ny ejendom ud mod Stenløsevej, Ny Hjallesegård, Volderslevvej nr. 20, mens der af stuehuset indrettedes en beboelsesejendom.

Ejendommen nr. 12 var oprindelig matrikuleret som nr. 3 og fæsteren hed 1796 Niels Pedersen. Gården kunne få jorderne placeret ret godt syd for Hjallesegade, og den har stadig den gamle beliggenhed, Hjallesegade nr. 13 og hedder Fladegård.

Ejendommen nr. 13 havde hidtil haft nr. 5 i matriklen og fæsteren var 1796 Rasmus Pedersen. Selv om Fladegården gjorde et indsnit i markerne, fik den dog en forholdsvis god fordeling øst for Stenløsevej. Gården ligger stadig på den gamle plads som nr. 11 i Hjallesegade og bærer navnet Kastaniely.

Tilbage stod de to halvgårde, der fra gammel tid havde haft nr. 16. Den ene fik nu nr. 23. Den var 1796 fæstet af Anders Rasmussen og lå nord for bygaden i den vestlige del. Ved udskiftningen blev hovedparcellen flyttet mod øst til det nuværende Hjallesegade nr. 34–36. Efter en brand 1831 flyttet ud mod Hestehaven, hvor bygningerne lå nord/nordøst for krydset Hestehavevej og Svendborgvej, og den fik navnet Enggård.

Den anden halvgård fik matrikel nr. 24. Fæsteren var i 1796 Hans Christensen, der fik jord dels uden om den gamle ejendom, dels øst for nr. 23 i Heedelandet. Gården fik meget naturligt navnet Hedelandsgården, Hjallesegade nr. 60, hvor nu „Tasso“ er placeret.

Udskiftningen i 1796 betød, at det gamle Hjalles fik sin sidste ændring som bondelandsby. Landboreformerne var slået igennem uden alt for store vanskeligheder. I løbet af 1800-tallet købte fæstebønderne gårdene til ejendom, og en ny samfundsstruktur var skabt. Herom vil der blive givet en kortfattet omtale i et senere afsnit, og de enkelte gårde vil blive fulgt op til o. 1870. Men allerede før dette tidspunkt var der begyndt en opdeling af deres tilliggende. Adskillige mindre ejendomme og huse var skudt op.

Landbrugsskolen i øst og papirfabrikken i vest skulle indvarsle en ny periode i sognets historie. Den, der i 1960-erne betragter de store industriforetagender som Papirfabrikken, Tasso og sidst Roulunds fabrikker, må med vemod konstatere, at det bondeland, der i gode som i onde tider har fulgt livsrytmen i vort landshistorie, nu følger med over i det industrialiserede bysamfunds ubønhørlige vækst. Om føje år har stenmarkerne afløst de gamle korn- og græsmarker.

Dalum Mølle i Christian Benzons tid.

Som nævnt ovenfor (s. 12) solgtes Dalum Mølle ved auktionen 1764 til forvalter Laus Ellerup, der 1766 igen solgte den til Chr. Benzon for 3902 rdl. På dette tidspunkt havde Hans Ulrich Waidtløf møllen i fæste, men han forlod Dalum kort tid efter salget og tog ophold i Odense (I, 2 s. 356).

Den næste møller blev Hans Hansen, gift med Birthe Kirstine Hansdatter. Han døde 1787 og blev begravet fra Dalum Kirke d. 22. aug., og var da han døde 49 år gammel. Han efterlod sig foruden enken fire børn på 18, 16, 13, og 6 år.

Efter hans død fulgte et langvarigt og ubehageligt opgør mellem kammerherre Chr. Benzon og enken om krav og modkrav. Først 1796 blev skifteforretningen bragt til afslutning. Deres mellemværende blev behandlet både ved tinget i Ravnebjerg, Fynbo Landsting og Højesteret.

Det langvarige retsopgør er bevaret både i retsprotokoller og diverse dokumenter. Da en egentlig gennemgang ville sprænge rammerne om sognehistorien, kan der her kun fremføres nogle få træk til belysning af karakteristiske forhold og til en skitse af sagens forløb.

Skiftet blev anmeldt d. 20. aug. 1787 af forvalteren på Kristiansdal Niels Deichmann, og der viste sig hurtigt store divergenser mellem enkens repræsentanter og Chr. Benzons om møllens brøstfældighed og deraf afhængige værdiansættelse på den ene side og på den anden hendes krav om erstatning for de forbedringer, der var blevet gennemført i hendes mands tid¹⁾.

Der blev på et møde i Ravnebjerg Herredsting d. 13. sept. udmeldt to synsmænd til at vurdere møllens tilstand. Dette skete d. 21.–24. sept., men som sagt var afstanden mellem enkens krav på erstatning for gennemførte forbedringer og ejerens påstand om møllens ringe stand så stor, at der ikke kunne opnås enighed²⁾.

For at få kammerherre Benzons synspunkter ført igennem lod hans advokat, prokurator Trøjel af Odense, d. 14. febr. 1788 udtage i alt 10 vidner mod enken³⁾. Hans mål var først og fremmest at få hende til at opgive møllen. Imidlertid lykkedes det for hendes forsvarer, birkedommer Bergmann i Odense, at få skiftebehandlingen ført til Fynbo Landsting – kendelse af 11. okt. 1788 – hvorved kammerherre Benzons ønske om stævning mod hende måtte udsættes⁴⁾.

I en opgørelse over fordringer i dødsboet af 14. marts 1789 var

kammerherre Chr. Benzons beløb på	1696 rdl.	4 mk.	2 sk.
auktionen over dødsboets effekter havde givet	823 rdl.	4 mk.	7 sk.
enkens skyld skulle så være	872 rdl.	5 mk.	11 sk. ⁵⁾

Da hun skulle skrive under på denne fordring førte hun selv pennen, og hendes svar lød som følger:

„ieg er en Enfoldig forlat enke ieg forstaaer slet intepaa at gi Den nodige Herre svar paa denne regning og ieg vil allene bede at den nodige Herre vil hanle me mei som han kan være bekiend for Gud og menniskan“.

berde kierstine

4 Dalum Sogns Historie

Kammerherre Chr. Benzon havde i en erklæring af 1. marts 1789 krævet, at hun nu skulle afgive møllen, da hun ikke overholdt sine forpligtelser, og han var villig til at eftergive, hvad hun skyldte (han reducerede de 872 rdl. til 780 rdl.), hvis hun ville fratræde møllen.

Birkedommer Bergmann, der var hendes beskikkede forsvarer, havde anført, at hendes afdøde mand havde bygget og forbedret meget på møllen i de godt 20 år, han havde haft den i fæste, og særligt opført et stampeværk. Juridisk støttede han sig på forordningen af 7. juni 1787, der gav en husbond pligt til at erstatte en fæsters enke, hvad forbedringer og nye opførte bygninger, den afdøde fæster og hans enke har anvendt på stedet . . . (denne forordning var i mange henseender en af de mest betydningsfulde i den begyndende reformlovgivning, fordi den netop sikrede fæstere mod tab for forbedringer).

Retten fulgte delvis kammerherre Benzon i denne sag, idet enken mistede rådigheden over møllen, men hun fik lov til at blive boende, og erstatningskravene blev henlagt til en senere afgørelse⁶⁾.

Da der d. 16. okt. 1789 holdtes nyt syn på møllen, blev det bl. a. oplyst, at Hans Hansen havde lidt ret store tab, da han under møllebroens reparation 1785 ikke havde kunnet betjene kunderne i lang tid, og flere af dem var ikke vendt tilbage. Ved et følgende retsmøde kunne det endvidere fortælles, at den tidligere møllersvend Hans Rasmussen, Ravnebjerg, der optrådte som vidne, nu havde overtaget møllens drift⁷⁾.

Gennem de mange vidneudsagn blev der gennemgående givet udtryk for, at der havde været tilfredshed med Hans Hansens arbejde, og de fleste gårdmænd kunne også udtale, at der ikke havde været nogen dårligere formaling efter hans død.

Derimod fremkom der fra Peder Hansen, møllersvend i Dalum, den oplysning, at den afdøde møller i de sidste år af sit liv havde været ret forfalden til brændevin, og at hans kone havde haft mange kvaler med ham – og havde behandlet ham hårdt i den anledning⁸⁾.

Selv om situationen kunne synes uholdbar for møllerenken, holdt hun dog ud, og det lykkedes hende at nå frem både til Fynbo Landsting og til Højesteret⁹⁾.

Da der var fældet dom ved Højesteret d. 19. maj 1792, kunne der langt om længe blive mulighed for at få den afbrudte skifteforretning bragt til afslutning. Det kom til et forlig d. 30. marts 1793, og nu var kammerherre Chr. Benzons krav sat til 822 rdl. 5 mk. 0 sk. og boets beholdning opgjort til 703 rdl. 4 mk. 4 sk.

Sammenlignet med kravene fra marts 1789 var det et betydeligt afslag fra

Chr. Benzons side, og hans repræsentant gik nu så vidt, at han gav afkald på differencen mellem krav og boets beholdning¹⁰).

Nu skulle sagen synes at være ved vejs ende. Men der skulle gå godt tre år endnu, før den blev bragt endelig ud af verden. Det skete for Fynbo Landsting d. 31. aug. 1796, hvor Birthe Kirstine Hansdatter d. 25. nov. 1795 havde stævnet kammerherre Benzon, og hvor hun fik tildelt 30 rdl. i årlig pension samt et engangsbeløb på 50 rdl. Og samtidig erklærede birkedommer Trøjel, at om noget formentes at være under sagen fremført til fornærmelse mod enken eller hendes fuldmægtig, skulle samme være mortificeret og magtesløs¹¹).

Det tog således ni år for at få møllerenkens sag bragt til afslutning. Juridisk stod hun svagt i flere henseender, men alt i alt er det imponerende, at hun holdt ud i disse år, hvor hun stod over for en så stærk modstander som Chr. Benzon, der havde mange processer løbende og var kendt med hele retsmaskineriet.

Træhesten i brug.

I litteraturen om herremand og bonde i 1700-tallet spiller beretninger om træhesten en betydelig rolle. Selv om nyere undersøgelser har vist, at der har hersket noget overdrevne forestillinger om denne middelalderlige straffemetode, så viser praksis dog, at den blev anvendt helt op i tiden omkring bondereformerne.

I afsnittet om ryttergodstiden finder der i et enkelt tilfælde en trusel om anvendelse af træhesten, men ikke noget tilfælde hvor den virkelig blev brugt mod fæstebønderne. Fra Benzon-tiden findes der ét tilfælde omtalt, som tydeligt viser, hvor ubehagelig denne form for „privat“ retspleje virkede, og hvilken uhyggelig magt, der endnu fandtes hos godsejeren over for dennes undergivne.

Den omtalte sag drejede sig om en stenhugger fra Højme ved navn Hans Hansen, der 1784 havde påtaget sig at tilhugge en del sten, som skulle bruges ved en større reparation af møllebroen. Hans Hansen havde haft tre daglejere til hjælp, og da de ikke kunne vente altfor længe med betalingen, havde Hans Hansen af kammerherre Chr. Benzon fået udbetalt 24 rdl. Ved opmålingen opstod der uenighed mellem stenhuggeren og inspektør Leth, idet det viste sig, at stenhuggeren kun skulle have haft betaling på 23 rdl. 12 mk. 12 sk. Det ene ord tog det andet, og Hans Hansen fremførte flere klagepunkter mod inspektør Leth. Således beskyldte han ham for at have ladet hø, foder og brændsel føre fra Kristiansdal til Odense og andre steder, uagtet at godsets

bønder havde behov for disse varer, og kammerherre Benzon selv købte foder til sine kreaturer. Da Lars Christensens gård var brændt for syv år siden (1777), havde fæstebonden ingen lettelser fået i form af skattefrihed eller frihed for landgilde, idet inspektør Leth havde opkrævet disse ydelser fra fæstebonden og stukket dem i sin egen lomme. De fem udflyttede gårdmænd i Hjallesse Hestehave havde beklaget sig over, at de ingen ret kunne nyde i henseende til deres gårdes udflytning, men måtte betale inspektør Leth for at få deres ret.

Ved vidneudsagnene blev stenhuggerens beskyldninger gendrevet, men inspektør Leth og kammerherre Benzon var blevet så rasende på Hans Hansen, at de ved et forhør over ham lod ham ride træhesten på Kristiansdal søndag eftermiddag – efter gudstjenesten – d. 12. sept. 1784. Flere vidner kunne bekræfte, at kammerherre Benzon havde givet ordre til, at stenhuggeren skulle ride træhesten. Rokkedrejer Niels Westh fra Odense, der stod uden for den stue på Kristiansdal, hvor forhøret over Hans Hansen fandt sted, havde uden held bedt kammerherren om at lade Hans Hansen slippe for træhesten. Gårdmand Rasmus Hansen fra Højme havde hørt, at der blev sendt bud efter ladefogeden, der skulle hente Hans Hansen, for at han efter kammerherre Benzons ordre skulle ride træhesten.

Hans Hansen havde klaget til kongen d. 11. okt. 1784 og her anført de ovennævnte beskyldninger mod inspektør Leth, der fandt dem ærerørige og anlagde sag mod stenhuggeren. Som sædvanlig trak sagen i langdrag, og der blev først fældet dom d. 29. maj 1788, hvor Hans Hansens beskyldninger blev kendt for grundløse, og han idømtes 10 rdl. i bøde og 60 rdl. i erstatning til inspektør Leth for dennes udgifter i forbindelse med sagen. Da Hans Hansen ikke kunne klare betalingen, blev der gjort udlæg i hans ejendele, men de indbragte kun godt 16 rdl., og omkostningerne ved udlægget var godt 8 rdl., så resultatet blev, at Hans Hansen d. 6. sept. 1788 blev indsat i Odense Tugthus, hvor han skulle blive et à to år, indtil han fik arbejdet gælden af.

Som sagen foreligger belyst gennem retsdokumenterne, er det givet, at Hans Hansen juridisk set var gået for vidt, hvad han iøvrigt også erkendte under en af sagens mange retsdage – 19. juli 1787 – hvor han undskyldte sig med, at hans udtalelser var faldet i overilelse, og han bad inspektør Leth, om han ikke ville lade sagen falde. Men dommen faldt 1788 – samme år som stavnsbåndet blev ophævet. Andre steder på Fyn jublede man, da træhesten forsvandt som symbol på, at nye tanker og nye tider havde holdt deres indtog i landet.¹⁾

JAKOB BENZON

EJER AF KRISTIANSDAL 1801–1804

Da Chr. Benzon døde 1801, overtog hans ældste søn Jakob Benzon både godset Kristiansdal og titlen som stamhusbesidder. Han var født i København d. 11. marts 1759 og var blevet døbt i Kølstrup Kirke.

Som ung havde han efter faderens opfattelse været noget vidtløftig og for skødesløs i pengesager. Han fik 1780 titlen kammerjunker, men opnåede aldrig den finere titel af kammerherre. Den 4. nov. 1791 blev han gift med sin kusine Ulrikke Frederikke Rosenørn, en datter af gehejmeråd Peder Rosenørn til Katholm og Ulrika Hedevig v. Heinen. Den nygifte kammerjungerinde havde indtil brylluppet været hofdame hos arveprins Frederiks gemalinde, prinsesse Sophia Frederika. De nygifte boede et stykke tid på Kristiansdal, hvor deres eneste barn fødtes d. 1. aug. 1792. Som vordende stamhusbesidder fik han faderens navn. Forholdet mellem forældrene blev ikke harmonisk, og ægteskabet blev formelt afbrudt 1811. Da Jakob Benzon 1804 skilte sig af med Kristiansdal, blev sønnen ikke arvtager til dette gods. Derimod fik han 1829 oprettet stamhuset Benzon på Djursland, og moderen tog ophold der, hvor hun døde 1840.

Jakob Benzon giftede sig anden gang 1815 i Saksøbing med operasangerinde ved Det kgl. Teater Sophie Catharina Holm, og i dette ægteskab fødtes der seks børn.

Ligesom faderen fik Jakob Benzon tilknytning til Odense gennem køb af ejendomme. Endnu på den tid boede mange af de fynske adelsslægter i Odense – i hvert fald om vinteren. Jakob Benzon købte 1793 af professor og stiftsprovst Lorentz Anker en ejendom på den søndre side af Vestergade i Odense for 4.500 rdl. Den var på 10 fag og grundmuret¹⁾. Han brugte i de følgende år gentagne gange denne ejendom som pant ved optagelse af lån, således i juni 1794, da han af fru Benzon lånte 5.000 rdl. mod 2. prioritet i ejendommen.

Han skilte sig igen af med ejendommen i 1796, da den blev købt af ejeren til Juulskov, Eskild Salomon Lindegaard for 6.200 rdl.²⁾. Men allerede året efter solgte denne ejendommen til Jakob Benzons yngre broder Jens Benzon for 5.500 rdl., og denne ejer blev senere slægtens mest ansete repræsentant i Odense³⁾.

Det er ikke ganske klart, om Jakob Benzon har haft fast bopæl i Vestergade i Odense i disse år, men af skatteregnskaberne ses det ikke, at der har boet

*Fig. 6. Kammerjunker Jakob Benzon (1759–1842).
Ejer af Kristiansdal 1801–1804.*

lejere i denne ejendom i årene 1793–96, så det må antages, at familien har disponeret over den i hvert fald i vintertiden.

Før han skilte sig af med denne ejendom, havde han 1795 købt en gård i Hunderup af kammerherre Ludolf Friderich baron af Buchwald – en broder til den mere kendte stiftamtmand Friederich Buchwald – for 13.000 rdl. kurant. Gården, der havde nr. 7, var matrikuleret til godt ni tdr. hartkorn samt $\frac{1}{8}$ part i Hunderup bys sprøjte⁴). Da han betalte kontant, måtte han i samme periode optage forskellige lån. F. eks. lånte han af den fynske gejstlige enkekasse 4.000 rdl. mod 1. prioritet i ejendommen i Hunderup⁵). Og igen lånte han penge af fru Benzon – denne gang 10.000 rdl. – mod 3. prioritet i gården i Hunderup. Hun havde ved ægteskabets oprettelse fået 15.000 rdl. sat som særeje ved ægtepagt. Det sidstnævnte lån blev først afløst i tingbogen 1838⁶). Da Jakob Benzon havde afstået Kristiansdal 1804, blev ejendommen i Hunderup hans faste bopæl, og her døde han.

Da faderen døde 1801 på St. Knuds Kloster, begyndte en langvarig skifteforretning, der først fik sin endelige afslutning 1808, og i mellemtiden var Chr. Benzons enke afgået ved døden – 15. febr. 1805 – og Jakob Benzon

havde 1804 afstået Kristiansdal til broderen Peter Ulrich Frederik Benzon til Tirsbæk, og endelig havde arvingerne 1806 solgt St. Knuds Kloster til kammerherre oberst Körbitz til Anderupgård for 14.100 rdl.⁷⁾

For Dalum Sogn fandt de afgørende begebenheder sted 1804, da Jakob Benzon afstod såvel Kristiansdal som rettigheder som stamhusbesidder til samme gods til broderen Peter Ulrik Frederik Benzon, der til gengæld overlod Tirsbæk til broderen. Så vidtgående dispositioner kunne ikke foretages uden kgl. bevilling, og den blev givet 1804. Jakob Benzon fik tilladelse til at sælge Kristiansdal, når der i stedet for stamhuset blev sat en fideikommisskapital på 200.000 rdl., og d. 21. juni kunne brødrene underskrive skødet.

Ved mageskiftet var hartkornet til Kristiansdal godt 842 tdr., og tilli-genderne stort set de samme, som da faderen i 1764 købte ejendommen. Dalum Mølle hørte stadig under hovedgården. Af større ændringer kan nævnes, at de to Dyrup-gårde samt et hus sammested 1801 var kommet ind under Kristiansdal, idet ejeren af Fraugde- og Hollufgård Albrecht Christopher v. Heine havde overdraget dem til Jakob Benzon for 10.000 rdl. dansk kurant⁸⁾.

Til denne handel hørte også en aftale om jagttretighederne på Hjallesemarken. Disse var ved højesteretsdom af 1767 blevet tilstået ejeren af Hollufgård, men blev nu givet til ejeren af Kristiansdal, der til gengæld overlod v. Heinen konge- og kirketienden af St. Hesbjerg⁹⁾.

Jakob Benzon afstod alt på Kristiansdal værende ameublement som arbejdsheste, vogne, seletøj, kreaturer, sæde- og foderkorn. Undtaget blev hans egne køre- og rideheste, plage, vogne, sele- og ridetøj, guld, sølv, porcelæn, bøger og geværer. Hvad han havde i bygningen i Fruens Bøge gik med i handelen. Som noget nyt nævnes i skødet bygningernes brandforsikring, der var på 81.640 rdl.

Jorderne dyrkedes af en forpagter, og i kontrakten aftaltes, at køberen skulle have en vis moderation i renteydelserne i de første fire år, hvis forpagteren ville fortsætte med forpagtningen, men man ville eventuelt forsøge at få ham til at opgive forpagtningen fra 1. maj 1807.

Jakob Benzon gav afkald på Kristiansdal med følgende ord: „Da min kære broder ved magelæg med Tirsbæk endelig og rigtigt har betalt mig hernævnte Kristiansdals gods, så erklærer jeg mig og mine arvinger ingen mere ret eller rettigheder at have til eller udi bemeldte Kristiansdals gods“¹⁰⁾.

Dette var afslutningen på Jakob Benzons korte periode som ejer af Kristiansdal. Han beholdt kun Tirsbæk ganske kort tid. Når han så hurtigt skilte sig af med denne ejendom, skyldtes det bl. a. forskellige kontroverser med bønderne i de omliggende landsbyer angående vejrettigheder, skovtyverier m.m. Han solgte gården til et konsortium 1806 – skøde fra 1808.

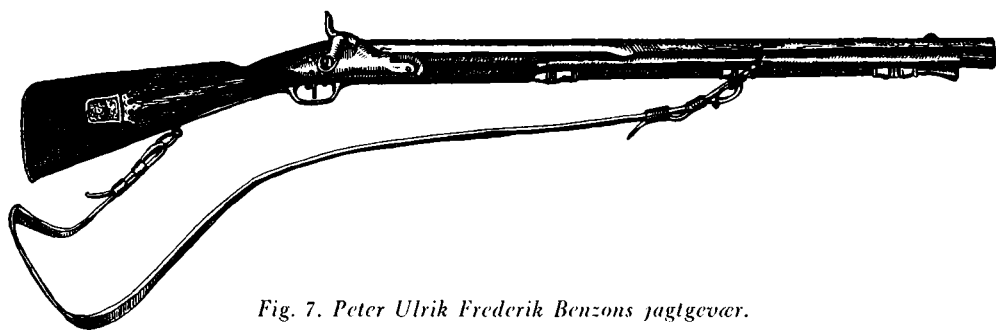

Fig. 7. Peter Ulrik Frederik Benzons jagtgevær.

Ophold i Hunderup.

Efter salget af Kristiansdal førte Jakob Benzon en meget urolig tilværelse og flakkede en del om i udlandet, men faldt dog til sidst nogenlunde til ro i Hunderup, selv om følgende skildring af hans privatliv røber en noget splittet karakter.

Han havde levet adskilt fra hustruen, Ulrikke Rosenørn, i nogle år, da hun endelig i 1811 gav sit minde til skilsmisse. Han besvarede hendes brev med de ord, at det var ham flintrende ligegyldigt, om hun ville skilles eller ej, for han gjorde under alle omstændigheder, som det passede ham.

Kammerjunkereren havde truffet en skuespillerinde og operasangerinde ved Det Kongelige Teater – Sophie Catharine Holm, og på sin gård i Hunderup levede han og „actricen“ et liv, der vakte almindelig forargelse.

Ofte så man hende flygte rundt i den store have skarpt forfulgt af kammerjunkereren, og under nogle drabelige skænderier, de to havde, fløj det med servicedele og møbler gennem luften.

Som regel var „actricen“ så medtaget af de mange sammenstød med den iltre herre, at hun ikke kunne vise sig offentligt, men måtte ligge til sengs med „blå øjne“ og diverse forvridninger. En dag, da det var særlig slemt, brækkede kammerjunkereren efter sigende et ben af en stol og slog hende dermed så hårdt over armen, at den knækkede.

I 1815 var de blevet gift, det skete efter et forrygende skænderi, hvor bølgerne var gået så højt, at de omkringboende folk havde fundet det tilrådeligst at tilkalde vægteren for at mægle parterne imellem.

Ægteskabet blev selvsagt ikke overmåde lykkeligt, to gange – i 1817 og i 1822 blev de separeret, men de fandt hver gang sammen igen, og til tider var de også ret gode venner, så sad de sammen ved gårdens vinduer, og kammerjunkereren fik tiden til at gå med at række tunge af de mennesker, som passerede forbi på gaden.

Benzon var en ivrig jæger, men efterhånden som han havde skilt sig af med sit jordegods, lå det sløjt med jagtmulighederne. Han klarede sig trods alt: På gårdens loft stod en stor lænestol, og her satte han sig undertiden op. Han medbragte en stor, afrettet kat, som han havde, og han kunne nu få timer til at gå med at sidde og se på, hvordan katten jagede mus og pinte dem ihjel. For at der altid skulle være en god bestand af de små gnavere, fodrede han dem flittigt.

Jakob Benzon mente sig tillige i besiddelse af kunstneriske evner, og han kunne længe fornøje sig ved at sidde ved staffeliet og male sit selvportræt, han har gjort en del af dem og med rund hånd foræret dem til medlemmer af familien, men man har åbenbart ikke her forstået at skatte hans kunst, for alle portrætterne er i årenes løb forsvundet. Det sidste, hvis opholdssted kendtes, hang på godset Benzon. Der er bevaret et yderst slet fotografi af det, og det viser kammerjunkeren som en gammel, gråhåret mand med nogle kolde, ubehagelige øjne og en ganske indfalden mund, der røber, at han var aldeles tandløs.

Man véd, at mødrene i omegnen brugte kammerjunkeren som bussemand overfor deres børn, når disse ikke ville være artige, men ellers synes der mærkeligt nok ikke at være nogen sagn om ham. Da han var død 1842, bekendtgjorde hans enke dødsfaldet d. 8. april med følgende meget rosende omtale.

„I aftes hensov her i byen kammerjunker Jakob v. Benzon i sit 84. år, som et minde fra et foregående århundrede henslumrede han roligt siddende i sin slaabrok og i sin lænestol.

Han var en mand af ualmindelige åndsgaver. Han har ført et meget bevæget liv; har rejst vidt omkring i udlandet, har tidligere erigeret et stamhus i Jylland og havde den sorg at see sin søn, der besad dette stamgods, at ned-sænkes i graven. Han var i ordets egentlige betydning en gentleman, en adelsmand, der trods den afstand, som standsforholdet satte mellem to af naturen ikke afsondrede klasser, altid lod igjennem adelsvåbenet fremskinne velvillie imod sine underordnede og et fransk galanteri imod dem, der var hans ligemænd. Få timer før han døde, skal han have sagt til doctoren: „Jeg går ad opløsningens vej til forklaringen!“. Og i dette udtryk ligger der meget. Han var måske den mærkværdigste mand i Odense, i besiddelse af et lune, der nedstammede fra Voltaire, og dette lune måtte, hvor man hørte det, vække højagtelse for Jacob v. Benzon, der også var en ivrig beundrer af naturen . . . og ligesom naturen til gengæld ville vise sin døde iagttager en hyldest, har man idag, morgenen efter Jakob Benzons død, her i byen set de første skovmærkekrandse⁽¹⁾).

*Fig. 8. Kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzon (1760–1840).
Ejer af Kristiansdal 1804–1840.*

PETER ULRIK FREDERIK BENZON EJER AF KRISTIANSDAL 1804–1840

Ovenfor er omtalt, at Jakob Benzon 1804 overdrog Kristiansdal til sin yngre broder Peter Ulrik Frederik (Fritz) Benzon. Han var født 11. juni 1760 i Odense. Ligesom faderen skulle han have en militær uddannelse, men opgav det ret hurtigt på grund af et svagt helbred og gennemførte i stedet for et juridisk studium, der resulterede i dansk juridisk eksamen 1779. Ligesom broderen Jakob havde han i de unge år et ret stort pengeforbrug, der ikke kunne dækkes af faderens tilskud.

Peter Ulrik Frederik Benzon klarede sig foreløbig godt, selv om kreditorerne plagede ham. Han blev allerede 1781 kammerherre og amtmand over Stavanger Amt, hvad der vakte en vis opmærksomhed, da så kendt en skikkelse som Chr. Colbjørnsen også var ansøger til stillingen. Måske har det betydet noget, at den unge Benzon samme år d. 4. sept. var blevet gift med komtesse Wilhelmine Juliane Wedel Jarlsberg, en datter af grev Fr. Chr. Otto Wedel Jarlsberg. Imidlertid blev ægteparrets ophold i Norge ikke langvarigt, da hun ikke kunne tåle klimaet, og han søgte 1785 sin afsked som amtmand og fik den bevilget med 300 rdl. årligt i ventepenge, indtil hans vilkår måtte forbedre sig. Familien flyttede nu til Tirsbæk ved Vejle, som faderen havde fået 1780 og gjort til stamhus 1782. Her fødtes 1786 sønnen Chr. Frederik Otto og 1787 Jacob Frederik Hartvig. Faderen Chr. Benzon havde allerede frasolgt en del jordegods fra Tirsbæk, og sønnen fortsatte denne linie, og da han formelt blev ejer af Tirsbæk 1798, opnåede han rentekammerets tilladelse til at frasælge et større område, og i stedet for stamhuset var der blevet indsat et fideikommis. Da hovedgården nu ikke længere svarede til sit oprindelige formål, lod han ladegården flytte bort og samtidig foretog han en del ombygninger på selve hovedbygningen, så den kom bedre til sin ret. Det er samme godspolitik, som han senere skulle tage i anvendelse på Kristiansdal.

Hans hustru døde på Tirsbæk d. 25. juli 1802 og blev begravet i Engum Kirke. Senere blev hendes jordiske rester overført til en muret begravelse i Tirsbæk slotshave, hvor hendes gravhøj stadig ses, prydet af et enkelt gravminde i empire¹⁾.

Da Peter Ulrik Frederik Benzon 1804 havde mageskiftet Tirsbæk med Kristiansdal, flyttede han til Fyn, og her giftede han sig d. 19. okt. 1805 med

Fig. 9. Juliane Vilhelmine Benzon, f. Wedel Jarlsberg (1753–1802).

Frederikke Edle Benedicte Brüggemann (25/3 1777–24/12 1846), en datter af oberst Nicolaj Brüggemann. Hun fødte ham sønnen Jens 1807 og Julius 1813. Den ny ejer af Kristiansdal tog fast ophold på herregården, og både under ham og sønnen Chr. Frederik Otto († 1875) blev der atter et rigtigt herregårdsliv i de gamle bygninger. Det er så heldigt, at der findes en skildring af dette muntre liv fra 1817 af nordmanden Ulrich Wilhelm Møller, der var på Kristiansdal et par måneder i sommeren 1817 som huslærer for Juliane Vilhelmine Wedel Jarlsberg. Hun var datter af Peter Ulrik Frederik Benzon (f. 15. nov. 1783 på Tirsbæk) og var d. 16. nov. 1805 i Dalum blevet gift med general Ferdinand Carl Maria baron Wedel Jarlsberg. Da krigen 1807–1814 afbrød forbindelsen mellem Danmark og Norge, var hun ikke hjemme i mange år, men kom så på et længere besøg 1817. Blandt hendes store følge var ovennævnte huslærer, der i sine dagbogsoptegnelser har givet et godt billede af forholdene på Kristiansdal. Selskabet steg i land i Nyborg mandag d. 26. maj 1817 og kom derefter til Odense, hvor der blev gjort et kort ophold hos grevinde Lüttichau – en søster til Peter Ulrik Frederik Benzon ved navn Karen og gift med grev Fr. Chr. T. Lüttichau, den kendte modstander af bondefrigørelsen. Derefter spadserede baronessen og hendes fader, der her bliver kaldt med kælenavnet Fritz, til Kristiansdal gennem skoven. „Vi tog vejen gennem en lille bøgeskov, hvor mange små veje snoede sig. I midten kom vi til en bygning, der udgjorde en dansehal, hvor vi denne gang forefandt et temmelig talrigt selskab . . . Jeg spadserede lidt omkring, beså et nydeligt tempel, opført til minde om en svigerinde af Jacob Benzon. Der var nogle smukke værelser, som denne aften var oplyste. Et godt stykke vej gennem skoven spadserede vi for at komme til selve gården. Jeg fik to værelser i forpagterens bolig, da der ikke var plads i hovedbygningen formedelst reparation“. U. W. Møller fortæller, at hovedbygningen har to store fløje, hvoraf den ene nyligen er opført. Om bøgeskoven siger han, at den er et behageligt opholdssted i solheden, nattergalene slår her i talrig mængde og fortryller de spadserende i de kølige gange. Han karakteriserer kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzon som en munter og behagelig mand, der dog anser sit adelsskab for noget stort. „I det mindste syntes jeg at mærke det, når vi talte om afskaffelsen af adel i Norge, om hvilket land hele familien her, ligesom alle jeg har talt med, har fejlagtige begreber med hensyn til vor nuværende forfatning og vort forhold til Sverige . . .“.

Kammerherreinden – hans anden kone – karakteriseres som snaksom og ikke synderlig yndet af stedbørnene. Hun betitles af dem alle med „Tante Rikke“. Tiden gik ellers med ture ind til Odense, med snak med forpagteren, hvis dejlige rug berømmes meget. Aftenerne blev ofte slået ihjel med kortspil, i et enkelt tilfælde nævnes, at det drejer sig om Boston.

Fig. 10. Frederikke Edle Benedicte Benzon. J. Brüggemann (1777–1846).

Fig. 11. Silhouet af Frederikke Edle Benedicte Benzon.

Da fortælleren lørdag d. 7. juni var i Odense, kom han i selskab med Jens Benzon – kammerherrens broder – og rektor Heiberg, en broder til P. A. Heiberg, „der skulle være en god videnskabsmand, men hører iøvrigt til stor-spillerne i Odense, hvor kort og især l'hombre er meget almindeligt“. Da kammerherren fejrede sin fødselsdag d. 11. juni, kappedes alle om at bringe ham foræringer, „og om aftenen spillede jeg Boston med forpagter Rye, møller Demant og cand. theol. Brinch og vandt 4 rdl.“. Kortspillet var en særdeles yndet form for underholdning, og i anden sammenhæng vil der blive lejlighed til at høre mere om slægten Benzons specielle forkærlighed for denne form for underholdning²).

Selv om U. W. Møller ikke kan sympatisere med kammerherre Benzons varme interesse for sit adelsskab, giver den norske teolog et særdeles sympatisk billede af Peter Ulrik Frederik Benzon, et billede der fuldt ud svarer til andre vurderinger, og som viser, at anden generation af slægten på Kristiansdal i menneskelig henseende var langt rummeligere end faderen havde været.

Trange tider.

Skulle U. W. Møllers skildring alene danne baggrunden for et billede af livet på Kristiansdal i disse år, ville det desværre blive alt for lyst i tonen og ikke rigtig svare til den hårde virkelighed. Danmarks deltagelse i Napoleonskrigene 1807–1814 havde ført til tabet af Norge og til statsbankerotten i 1813, og i de følgende årtier mærkede dansk landbrug for alvor, at de gode tider fra slutningen af 1700-tallet og de høje priser under krigene nu var blevet afløst af en permanent lavkonjunktur, der var særdeles følelig for hele det danske landbrug. Kammerherre Benzon regnede som så mange andre med, at lavkonjunktoren kun var et kortvarigt efterkrigstidsproblem, der snart ville blive afløst af gode tider. Han havde allerede omkring 1806–1807 bygget en del om på ladegården og opført en forpagterbolig ved gården, og han havde i årene efter 1814 fortsat med en del ombygninger på hovedbygningen, som det efterhånden kneb med at få gjort færdig på grund af økonomiske vanskeligheder. Dette er muligvis den mest nærliggende grund til hans salg af bøndergods i disse år. Således solgte han 1818 14 helgårde og den ene halvgård i Hjallese til fæsterne for ca. 1000 rbd. pr. td. hartkorn, eller ca. 10.000 rbd. pr. stk. – svarende til ca. 7.688 rbd. i sølvværdi. Salget gav nu ikke mange kontanter, da fæsterne ikke havde rede penge til udbetalingen, så der blev i mange tilfælde stående en 1. prioritet på 3.000 rbd. i sølvværdi og en 2. prioritet på omkring 3.000 rbd. i sedler¹⁾.

Da mange af fæsterne ikke kunne klare afdragene på 2. prioriteten, der for de fleste skulle begynde 1823, skulle der gå adskillige år, før de fik endeligt skøde på ejendommene.

Som skriver af disse købekontrakter benyttede Peter Ulrik Fr. Benzon ikke en af de sædvanlige prokuratorer fra Odense, hvad faderen altid havde gjort, men derimod skolelæreren i Hjallese, hr. Rasmussen, der ganske vist ikke fik kontanter for sit arbejde men en obligation på 800 rbd. i sølvværdi. . . . „Givet ham som douceur for at have medhjulpen til en del af bøndergodsets salg“. Obligationen skulle ikke indfries, før lærerens søn blev myndig²⁾.

I samme periode solgtes også jord fra hovedgårdens marker til borgere i Odense. De første arealer, der blev solgt, lå på Hedemarkens område nord for Fåborgvej. Her solgtes 1817 fire parceller til købmand G. F. Brodersen fra Odense, der gav godt 10.000 rbd. i sedler for godt 20 tdr. land (ca. 2^{1/2} td. hartkorn³⁾). Købmand Brodersen byggede her et etlænget hus på ni fag, men da han ikke kunne klare sine forpligtelser, gik han fallit 1820, og ejendommen gik tilbage til sælgeren, der igen afhændede den til sin ældste søn Chr. Fr. O. Benzon. Samme købmand Brodersen havde 1819 købt et parti rapsfrø af forpagter Rye på Kristiansdal for 637 rbd. courant, der skulle forfalde til

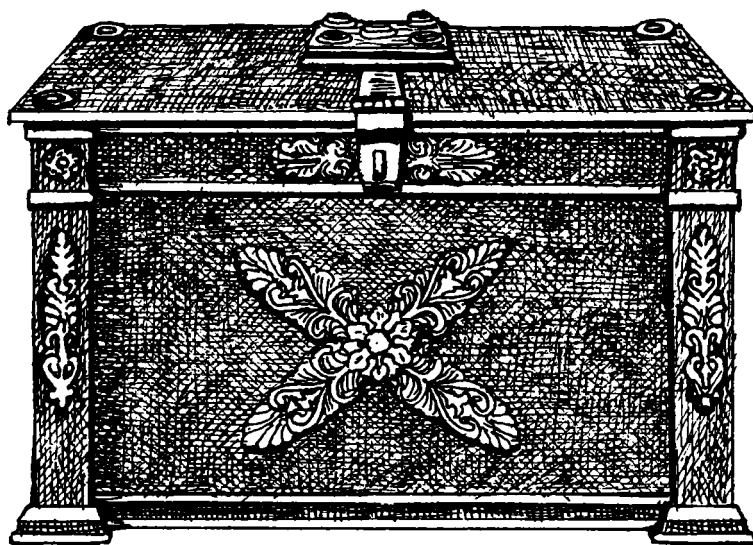

Fig. 12. Pengekiste fra Kristiansdal.

betaling til dec. termin s. å. Huset på Fåborgvej blev i nogle år kaldt for Brodersens hus, men da det gik til familien Benzon, fik det navneforandring til „Rikkensminde“ efter kammerherreinden Frederikke Edle Benedicte Benzon.

To parceller vest for Brodersens hus blev også solgt til borgere fra Odense, hvoraf den ene, en købmand Smith gik fallit.

Konkurser og fallitter var et meget almindeligt træk i Danmark i de fattige år efter Napoleonskrigene. Og i 1821 mente Peter Ulrik Frederik Benzon, at han ikke længere kunne klare de mange kreditorens krav, og han anmodede myndighederne om, der måtte blive udnævnt kommissærer, der skulle tage hans bo under behandling. I datidens sprog blev det kaldt et opbudsbo. Som kommissærer udpegede Frederik VI 12. juni 1821 kammerherre Rudolf Juel til Hverringe og herredsfogeden Chr. Andreas Falbe. Behandlingen varede tre år og sluttede med det for familien Benzon heldige resultat, at den kunne blive på Kristiansdal, men mindre behageligt for de kreditorer, der ikke havde sikret sig ved obligationer eller andre former for værdifast pant. De måtte lade sig nøje med 10 % af deres tilgodheavende. For den gamle kammerherre – han var over 60 år – blev dette selvsagt en yderst pinlig affære, men gennem de breve, som han egenhændigt skrev i disse mørke år, går der en næsten forbløffende sindsligevægt og modstandskraft. Mange af hans kreditorer gav også levende udtryk for deres forståelse for hans og familiens situation, mens enkelte kreditorer inden for familien og nogle mere fjerntstående kreditorer ikke viste nogen form for medlidenhed.

Til brug for opbudsboet havde Peter Ulrik Frederik Benzon op til terminen

Fig. 13. Rokoko-sølvsignet fra Kristiansdal.

1821 udarbejdet en meget nøjagtig opgørelse over hele sin økonomiske status, over aktiver og passiver, og han giver samtidig nogle udtalelser, der belyser den økonomiske udvikling i landet i de foregående år og således i mange henseender bliver et godt materiale til forståelse af tidens problemer. Det er vel vigtigt at slå fast, at boets aktiver efter kammerherrens egen opstilling overgik passiverne. Han opgjorde aktiverne til 367.826 rbdl. i sølv og 63.210 i sedler og passiverne til 321.489 rbdl. i sølv og 38.244 i sedler.

Blandt kreditorerne var først og fremmest hans egen familie:

Broderen Jakob i Hunderup fra salget i 1804, den yngre broder Jens i Odense, svogeren grev Lüttichau og sidst, men ikke mindst hans ældste søn Chr. Benzon. Men denne havde til gengæld gennem de sidste år fået pant i næsten alt, hvad der på nogen mulig måde endnu kunne sættes i pant: indbo, besætning, pantebreve fra salg af jord og ejendomme m.m. Muligvis lå der heri et forsøg på at redde så meget som muligt for den ældste søn, der skulle føre stamhuset videre. Men da denne under boets behandling tilbød kreditorerne, at de kunne overtage samtlige hans fordringer, var der ikke nogen, der ville tage mod tilbudet. Af mindre kreditorer var som nævnt skolelærer Rasmussen i Hjallese. Møller Demant og dennes svoger i Haderslev hr. Schrøder var også med, madame Lottrup i Odense m. fl. Af fjernere boende nævnes fru Bonnez (el. Bonnet) fra København, mens hendes mand 1804 havde bopæl i Geneve, justitsråd Nellemann i København, hvis lån også

gik tilbage til 1804. Endelig var der til juni termin 1821 trukket to vekslere på de herrer Rotschildter i Hamburg på hver 500 speciedlr.

Til aktiverne hørte først og fremmest Kristiansdal med tilhørende jord, fæstegårde- og huse. Den vurderedes med 17 hoveripligtige fæstegårde og 43 huslodder samt skoven i Øghaven til 130.000 rbd. i sølv. Bygningerne var assurerede for 41.250 rbd. i sølv. Forpagterboligen var assureret for 5.000 rbd. i sølv.

Kammerherre Benzon drev ikke selv gården, men havde forpagtet den ud til Rye for en årlig afgift af 300 tdr. byg, der afregnedes efter kapitelstakst. Han betalte hvert år for retten til at disponere over de hoveripligtige bønder 1.106 rbd. i sølv. Da forpagtningskontrakten var blevet fornyet 1820, overtog forpagteren 110 stk. malkekøer, seks tyre samt alle redskaber til mejeriet, 20 stk. svin, vogne, redskaber m.m.

Halvdelen af kirke- og kongetienden af Sanderum var afhændet til den ældste søn.

Den resterende halvdel sættes til	30.000 rbd. sølv
Værdien af Dalums kirketiende sættes til	12.000 rbd. sølv

Om landbruget i almindelighed siger kammerherre Benzon, at udbyttet både af hovedgårdens og fæstebøndernes marker var stigende i de senere år, og som grund anfører han, at der blev købt en del gødning fra det nærliggende Odense.

Som så mange andre havde han lidt store tab, „ved det asiatiske kompagnis nuværende slette tilstand“. Han havde 1804 og 1805 og igen senere købt for i alt 88.000 rdl. gode penge (88 stk. aktier à 1000 rdl.), og nu kunne de ikke regnes højere end til 200 rdl. sedler pr. stk., hvilket tab udgjorde 77.000 rbd. i sølv. Endvidere havde han 1805–1814 haft nogle poster i Rørås Kobberværk for i alt 23.000 rbd., men dem havde han helt måttet afskrive.

Indboet på gården satte han her i 1821 til 23.000 rbd. sølv, og han giver en meget indgående gennemgang af alt inventarer i 1821. Da opgørelsen er på 66 punkter – svarende til antallet af rum på hovedgården – vil det ikke være muligt at tage den med her. Det skal dog nævnes, at en meget stor del af møblerne var af mahogni, sofaerne ofte med sort hestehårsbetræk, reolerne er også af mahogni, og det samme gælder de mange spejle, der ofte er ovale og med kommode under. I en dagligstue er der et fortepiano, et stort taffelur, to mahogni spilleborde og to kostbare porcellænsvaser. Af spilleborde er der et meget stort antal over alt i værelserne. I den ny bygning findes den store spisesal. I porcellænskammeret er der det fine københavnske porcelæn med blå blomster – 60 flade og 48 dybe, desuden sachsisk og brunsvigsk? I en havestue er der et lille billard.

I vinkælderen var ca. 760 flasker god vin samt københavnsk øl fra 1807 og et par hundrede tomme flasker og daglig vin.

Da der var udsigt til, at boet skulle sælges på auktion, kom der 24. juni fra forvalter Demant en erklæring om, hvor mange tjenestefolkene der kunne afskediges: 1) en tjener, 2) gamle Jørgen kusk, 3) Jørgen forrider, 4) materialekarlen Hans Jyde, som er gift og bor i et af gårdens huse, 5) vægteren, 6) jomfru Brinch, 7) en stuepige, 8) en kokkepige, 9) en mælkepige, 10) hønsepigen.

Hvorefter blev tilbage i gårdens tjeneste: 1) en hovmester, 2) en tjener, 3) en kusk, 4) og 5) gartneren med en dreng, 6) en røgter, 7) en kammerjomfru, 8) en husholderske, 9) en stuepige, 10) en kokkepige og 11) en bryggerspige.

Set med nutidens øjne var det dog en anselig tjenerskare, der kunne blive tilbage, selv om herskabet var på fallittens rand. Men det lykkedes som sagt at klare skærene takket være en kgl. bevilling af 27. marts 1822. Heri tillodes et mageskifte, således at det tirsbækske fideikommis på 128.000 rbd. sølv trådte i stedet for det kristiandalske på 200.000 rbd. og Kristiansdal indgik nu som en ejendom i det (ny) tirsbækske fideikommis. Denne ordning blev efter vanskelige forhandlinger godkendt af den ældste broder Jakob Benzon, der under disse indviklede transaktioner især måtte tage hensyn til sin ældste søn, der nødigt så sin andel af slægtens midler forsvinde ved kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzons akkord.

En af de mindre kreditorer var som nævnt møller Demant, der ikke havde forlangt sikkerhed for lånene til herremanden. Da kammerherre Benzon stod over for et sammenbrud 1821, skrev han et stærkt personligt brev til mølleren, hvor han lægger kortene på bordet og i øvrigt gør, hvad han kan for at sikre mølleren lidt af boet. Da dette brev er ganske oplysende for Peter Ulrik Frederik Benzons holdning i denne situation skal følgende citeres:

Til min gamle ven møller Demant.

„Nedbøjet af sorg og bekymring over at måtte forlade alt og overgive mit bo til deling blandt mine kreditorer, ville tanken om, at nogle af disse, og især de min gode gamle ven, der så redebøn uden at sørge for deres egen sikkerhed har rakt mig en hjælpende hånd, skulle lide tab ved mig, være mig dobbelt skrækkelig og smertelig, når jeg forlod alt med den overbevisning om, at jeg intet har lånt uden moralsk at have været overbevist om virkelig at kunne tilbagebetale samme, når ej den for landmanden så sørgelige periode var indtruffet og jeg ej endnu nærede det håb, at mine ejendomme ved at realiseres ville kunne afgive såvel prioriteternes beløb som en tilstrækkelig kapital til de uprivilegerede gældsfordringers betaling“.

9. juni 1821.

For at vise sin gode vilje over for mølleren sendte kammerherre Benzon ham en obligation på 1885 rbdl. i sedler, men alligevel blev der stående 4110 rbdl. i fordringer, hvorfor der ikke blev udstedt obligation eller anden form for gældsbevis med prioritet i boets midler⁴).

Livet på Kristiansdal.

Det lykkedes for Peter Ulrik Frederik Benzon at ride stormen af, selv om økonomien ikke bedredes før slutningen af trediverne. Kristiansdal blev i disse år et sted, hvor gæstfriheden sad i højsædet. I Fruens Bøge samledes borgerskabet fra Odense om søndagen med musik, dans og selskabeligt samvær som et fast led i sommerens glæder. På selve Kristiansdal kom mange kendte personer som gode venner af de vennesele Benzoner. Blandt de mere prominente gæster kan nævnes tronfølgeren Christian Frederik, den senere Christian VIII, der som guvernør over Fyn boede på slottet i Odense og ganske naturligt søgte sig en omgangskreds blandt adelen på Fyn. Forholdet mellem Christian VIII og familien Benzon blev endog særdeles fortroligt, hvad breve fra Christian VIII's dronning i særlig grad bærer vidnesbyrd om. Efter Christian VIII fulgte Frederik VII, der som guvernør over Fyn også blev en god ven af Kristiansdal. I anden forbindelse omtales, at det særlig var kortspilletts ædle kunst, der bandt slægten Benzon til kongehusets repræsentanter.

Men også andre kendte mænd har haft deres gang på den smukke herregård, når de under deres ophold i Odense skulle have en lille tur på landet. Peter Ulrik Frederik Benzons arvtager som ejer af Kristiansdal blev hans ældste søn, Chr. Fr. Otto Benzon, der mere end faderen havde litterære og kunstneriske interesser. Vi er i den periode i dansk åndsliv, der som regel kaldes guldalderen, og denne periodes nestor var digteren Adam Øhlenschläger, der 1834 var guvernørens gæst på slottet i Odense og bl. a. besøgte Langesø, Hindsgavl og Kristiansdal. Som tak for besøget kvitterede den store digter med følgende lejlighedsdigt, der unægtelig ikke røber noget af „Guldhornenes“ berømte inspiration, men til gengæld giver et lille bidrag til billedet af familien Benzon.

Adam Oehlenschlägers Digt til Christiansdal.

Her er jeg hos en kraftig æt,
 Man kjender den på trækket let;
 Thi minen – den er skjælmsk og snild,
 og munden smiler venlig mild.

Den gamle fader fro jeg ser,
Imellem børnebørn han leer;
Dog var han syg for nogen tid,
Da plejed ham med største flid
Den flinke datter, rask og ædel,
En værdig hustru til min Wedel.

Knap hørte hun, at syg var fa'er,
Før lette seilbåd hende bar
Ned over farlige Kattegat.
„Ei fader være må forladt
Af datterhjælp i nødens stund!“
Hun agted ei den falske grund,
Og hendes barn så lidt som hun.
Den kjække smukke datterdatter
Tro følger med sin moder atter.

Så trine de med smil på kind
For gamle stammefader ind;
Som lægedisen Eir med Frei.
Den gamle seer såsnart dem ei,
Før han sig sætter til sin disk.
Slig kjærlighed kan gjøre frisk.

Nu alt er lyst i Christiansdal;
Og her i Friggas lyse sal,
I sommerskyggen, reen og sval,
Jeg seet en keglebane skøn.
Med stærke søn og sønnesøn
Jeg spiller lystig med – en pot –
Og træffer undertiden godt,
Endskiøndt måske jeg kegler slæer
For fjerde gang i livets år.

Ritmesteren er ikke her?
Så hilser ham! Han takket vær
For venligt, muntert Compagnie.
Fra Axelstaden kørte vi
Tilsammen i Personkareth.
Nu har sin fader han gienseet

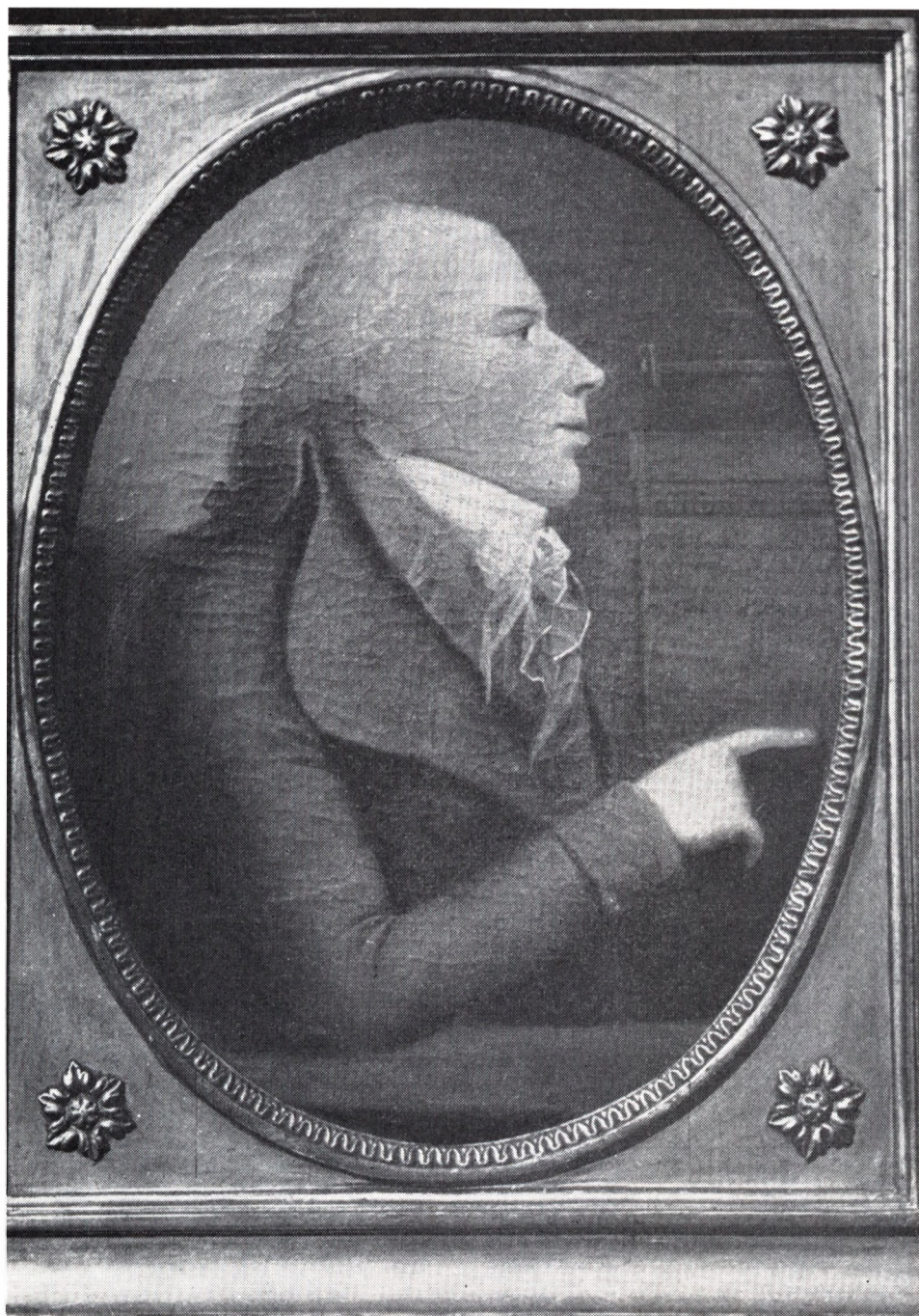

Fig. 14. Kammerherre Jens Benzon (1767–1839).

Lykønsket ham som igienfød
I barnlig kreds, naturens skiød.

Den ældste broder planter træ
Til efterslægtens lyst og læ,
Og dyrker tro sin fædrejord;
Og flidens løn af marken groer.

Farbroderen ei glemmes må!
Han lod ej dårlig rønne stå
Hist ved din kirke, hellig Knud!
Den såe ham altfor ussel ud.
Han købte huset, rev det ned,
Og skjænkte kirken pladsen bred.
Nu i Guds luft den stiger fri
Og fjernes ved sin brede sti
Fra verdsligt tag; – og ildens tand
Nu ikke let den træffe kan.

Og derfor, ædle, takket vær!
Du havde oldtidskirken kjær;
Og mens i Odense den står,
Ei heller Benzons navn forgåer!⁵).

Datteren, der ilede til Peter Ulrik Frederik Benzons sygeleje, var den tidligere nævnte Juliane Vilhelmine Wedel Jarlsberg, og datterdatteren baronesse Juliane Cathrine Vilhelmine (1818–1872). Ritmesteren er Jacob Fr. Hartvig f. 1787 og død ugift på Kristiansdal 1855. Den ældste broder er Chr. F. O. Benzon, der 1840 overtog godset efter faderen. Når Øhlenschläger omtaler hans planten træ, tænker han formodentlig især på parken bag Kristiansdal, der i disse år blev passet med stor omhu af meget dygtige gartnere. Farbroderen er den i Odense bys historie så kendte Jens Benzon, medstifter af Fyns Stifts Sparekasse, der købte den bygning ved Valkendorfs kapel, som i sin tid havde tilhørt Oluf Bager, og som han lod rive ned for at St. Knuds Kirke kunne komme bedre til sin ret. Den keglebane, der omtales af Øhlenschläger, er sandsynligvis placeret i Fruens Bøge. Her var der under alle omstændigheder en sådan form for underholdning knyttet til restauranten. Hvis det er rigtigt, at der også havde været en keglebane i forbindelse med præstegården, må det jo siges, at denne ædle sport har haft gode muligheder i disse årtier.

Fig. 15. Kammerherre Peter Ulrik Fr. Benzon som ældre.

Den gamle kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzon afgik ved døden i en alder af omtrent 80 år d. 27. jan. 1840. Hans enke bekendtgjorde dødsfaldet dagen efter i Fyens Stiftstidende, og hun siger her bl. a.: „En lys og levende ånd forlenet med et ædelt hjerte, hvis højeste lyst var at udbringe held, lykke og tilfredshed trint omkring sig, gjorde ham elsket og agtet af enhver, der kendte ham, og bringe hans sørgende efterladte til at velsigne hans minde, idet de fælder vemodstårer ved tabet af den kærligste ægtefælle og ømmeste fader“.

Han blev ligesom flere andre af de nærmeste slægtninge begravet i det benzonske kapel i Dalum Kirke.

CHRISTIAN FREDERIK OTTO BENZON

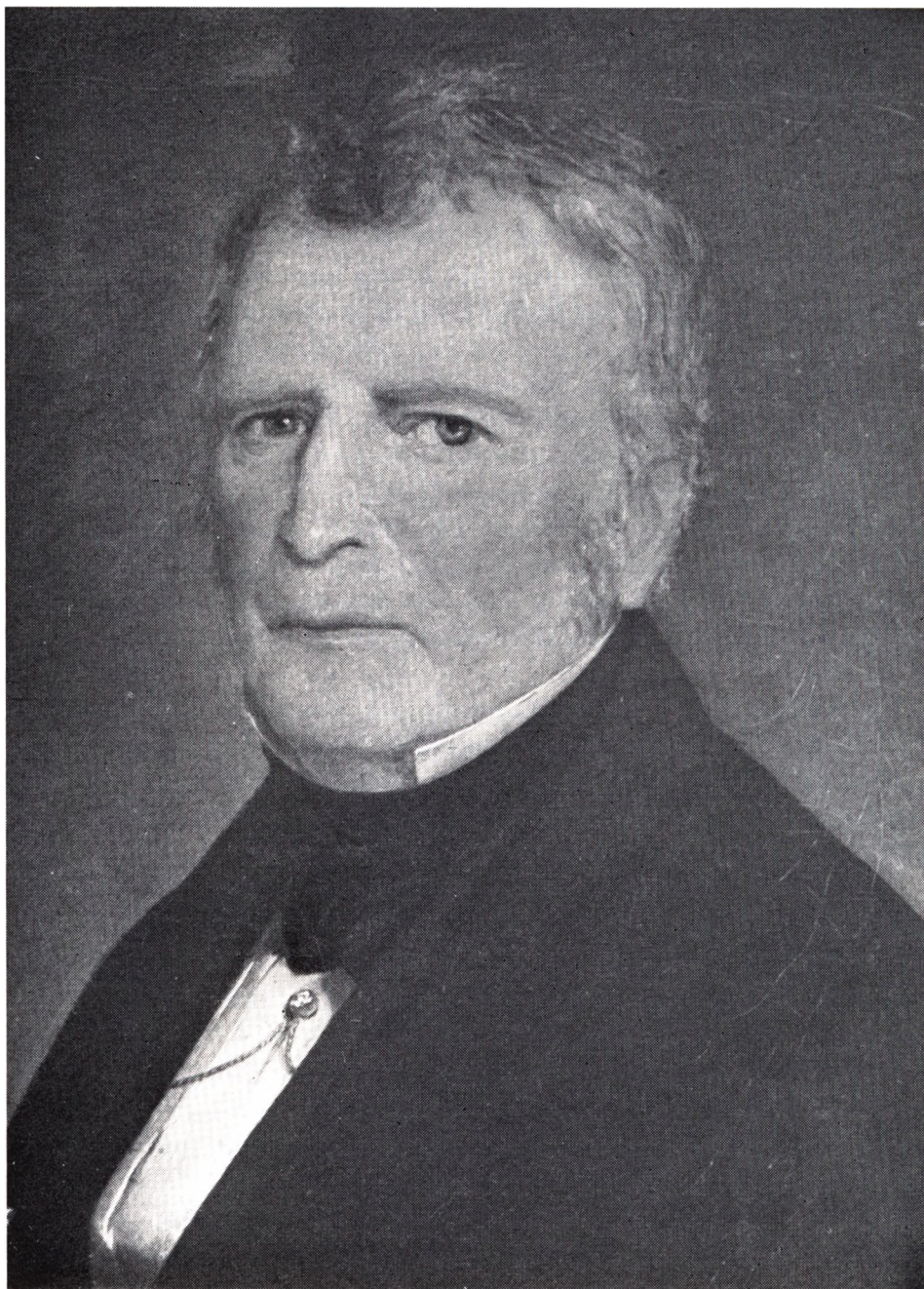
EJER AF KRISTIANSDAL 1840–1875

Efter Peter Ulrik Frederik Benzons død arvede hans ældste søn Chr. Fr. O. Benzon Kristiansdal. Han var født på Tirsbæk d. 23. marts 1786. Han studerede jura ved Københavns Universitet fra 1804 og blev cand. jur. 1808 og blev samme år auskultant i rentekammeret (en slags aspirantstilling uden ret til at deltage i afstemningerne). 1809 blev han kammerjunker og 1840 fik han kammerherrenøglen. Han var d. 23. nov. 1811 blevet gift med Nielsine Jermiin til Lønborggård og Lundenæs. Hun døde d. 4. febr. 1867 på Kristiansdal og han fulgte hende d. 4. juni 1875. De blev begge begravet i familiekapellet. Gennem dette ægteskab blev Chr. Benzon besidder af stamhuset Lønborggård i Ringkøbing Amt, som han allerede 1813 skilte sig af med mod at oprette en pengefideikommis på 157.000 rbd. – senere forhøjet til 170.000.

Fra faderen arvede han det tirsbækske fideikommis, og hertil kom 1845 de til Kristiansdal knyttede fire familielegater. Det ser ud til, at han – i modsætning til faderen – har fået hold på sin økonomi trods de vanskelige år for landbruget. I hvert fald kunne han i årene omkring faderens truende fallit 1821 forstrække denne med ret store lån.

Da han overtog faderens besiddelser 1840, var der til Kristiansdal 358 tdr. agerjord, 25 tdr. engjord og 100 tdr. skov samt 16 tdr. land have og park. Da han ikke havde personlig interesse i landbruget, fortsatte han faderens jordpolitik med frasalg af jord og ejendomme, og da han døde 1875, var Kristiansdal en ren lystgård. Da han 1840 overtog ejendommen, var den lagt under fideikommisset Lønborggård. I 1855 kunne han udrede 100.000 rdl. til dette fideikommis, hvorved Kristiansdal blev fri ejendom.

Salget af jordegodset til Kristiansdal er symbolsk for en periodes udløb. Christian Benzons tid blev i mange henseender lige så skelsættende i landets historie, som bedstefaderens havde været det. Dengang var det bondereformerne med udflytning og udskiftning, der ændrede sognets struktur. Nu kunne bondereformerne for alvor slå igennem, de tidligere fæstebønder blev virkelige selvejere, og i stedet for den store hovedgård kom halvstore afbyggerejendomme som Dalumgård, Rikkeminde og Bøgedal. I denne periode standsede den gamle vandmøllens hjul, og i stedet kom papirfabrikken, der – trods en vanskelig start – på længere sigt skulle komme til at præge sognets

*Fig. 16. Kammerherre Christian Frederik Otto Benzon (1786–1875).
Ejer af Kristiansdal 1840–75.*

ansigt økonomisk, socialt og politisk. Men på Kristiansdal gik livet sin gang med selskabelighed og sammenkomster – ikke i aristokratisk ophøjethed, men med bred deltagelse og med et ægtepar i spidsen, der var afholdt af lave som af høje i og uden for sognet. Stemningen på Kristiansdal havde noget af samme tone over sig som i Frankrig før 1789. Et lethenlevende aristokrati nød efterårets skønhed, og lod vinteren komme uden de bitre protester, der så ofte følger med et generationsskifte. Den mest skelsættende begivenhed i disse år blev enevældens fald i 1848 og grundlovens vedtagelse 1849. Christian Benzon stod på samfundets højre fløj – også på grund af de gode relationer, der var mellem hans familie og kongehuset – og i enkelte perioder forsvarede han politisk sine synspunkter, men hele hans æstetiske holdning gjorde det udelukket, at han på længere sigt kunne tage en kamp op mod den demokratiske udvikling, der måtte og skulle komme.

Det er tidligere nævnt, at både Christian VIII og Frederik VII kom på Kristiansdal, når der var lejlighed til det. I et andet afsnit fortælles om Christian Benzons kendte lidenskab for kortspillet og hans høje indsats, når han om vinteren skulle hente penge hjem til at klare bedriftens svigtende indtægter.

En særlig intim forbindelse havde der været mellem Christian VIII's dronning Karoline Amalie og kammerherreinde Nielsine Benzon. Da hun døde 1867 skrev enkedronningen et meget personligt præget kondolencebrev til Christian Benzon, hvori hun blandt andet siger: „Jeg ser hende endnu levende for mig, denne sjældent smukke unge kone og moder, da hun i året 1816 om foråret bragte mig sine to ældste sønner. Lykken strålede i hendes åsyn, og hun så så stolt på de smukke små drenge, der løb omkring i min store sal, det var rigtig en fryd at se“.¹⁾

De to drenge skæbne blev senere fulgt af den vordende kongefamilie, da de omkring nytår 1833 kom til København for at studere. Christian Benzon havde skrevet til tronfølgeren d. 15. januar for at anmode om en introduktion, og Christian Frederik havde opfyldt faderens ønske og fortæller herom: „Og jeg har ret fornøjet mig ved at se disse to voksne unge mennesker, og jeg har, som jeg havde lovet det, talt nogle hjertelige ord til dem, som kunne vise dem min deltagelse i deres vel, og hvor meget jeg ønsker, at de ved flid og god opførsel må bidrage til at opfylde de forventninger, jeg også har til dem. Den ældste svarede meget frimodigen og på en hjertelig og såre vakker måde, som også viste, hvor meget han havde følt for sine forældre ved den sidste ulykke (branden på Kristiansdal). Jeg sagde dem til slutning, at jeg ønskede fra dem selv at erfare, hvorledes det gik med deres studier og forestående examiner“.²⁾

Da Christian Benzons datter Juliane Vilhelmine Nielsine Christence d. 8. maj 1839 blev gift med kammerherre T. A. Hoppe var kongehuset repræsen-

Fig. 17. Nielsine Benzon, f. Jermin (1796–1867). gift med kammerherre Chr. Fr. O. Benzon.

teret af tronfølgeren – den senere Frederik VII – der opholdt sig nogle dage på Kristiansdal³).

Som tronfølger lå Frederik VII nogle år ved garnisonen i Fredericia, og herfra havde han besøgt Chr. Benzon på Kristiansdal 1836, da denne fejrede sit sølvbryllup og som gave medbragt en vase af københavnsk porcelæn med et prospekt af Kristiansdal set fra haven⁴).

Chr. Fr. O. Benzon havde som nævnt nogen interesse for litteratur, og han havde blandt sine venner digteren Emil Aarestrup, der har skildret ham således: „På Kristiansdal en halv mil herfra har jeg gjort en visit hos kammerherre Benzon, det gæstfrie, behageligste og brillanteske hus i Fyn. Den gamle tykke kammerherre spadserer til Odense hver formiddag og gjorde mig igår en genvisit. Ugenæthed, ligefremhed – ytrede han – var det væsentligste, man burde byde sine gæster, og betingelsen for behagelighed, såvel på værtens som på gæsternes side“⁵).

Aarestrup, der jo selv kunne være livsglædens repræsentant, rammer med sin karakteristik samme strenge som andre samtidige kilder.

Blandt de mange fester, der i årenes løb blev afholdt på Kristiansdal, skal her omtales en enkelt, der fandt sted i marts 1851 i anledning af fredsslutningen efter treårskrigen. Til denne fest var indbudt den kommanderende general på Fyn med sin stab samt hele officerskorpset af 6. dragonregiment og Odense bys autoriteter. Gårdens tre facader var behængt med festons (guirlander), den store balkon grupperet med dannebrogssflag, og en smuk militærmusik modtog gæsterne. Festdineren var arrangeret med den splendide smag, man kunne vente sig af værtens og værtindens iver for den gode sag, af deres utrættelige gæstfrihed og festens øjemed. Der blev sunget et digt, og kammerherre Benzon berørte i en tale den fryd og jubel, der gik over landet for freden, hærens indsats og meget mere.

En smuk soiré afsluttede festen, og da gæsternes familier, og heriblandt mange damer, indfandt sig, blev der mulighed for at improvisere et festbal, som – fordi det kom uventet – forøgede den gensidige glæde og tilfredshed. Skildringen er hentet fra en af tidens aviser og belyser i tidens stil ganske rammende det lille samfund i en dansk provins⁶).

En af de sidste store fester på Kristiansdal fandt sted d. 25. nov. 1861, da Chr. Benzon og Nielsine Jermiin fejrede deres guldbryllup. I det daværende billedblad „Illustreret Tidende“ skildredes denne begivenhed i meget blomstrende vendinger: . . . En næsten enestående hyldest blev bragt guldrudeparret fra hele landet og fra alle befolkningslag . . . Bønderne fra Sanderum bragte en stor sølvkande, tjenestefolkene en pokal. En deputation fra 108 venner en bordopsats på 716 lod sølv. På foden af denne var brudeparrets våben og navne. Fire genier, der bar muslingeskåle, symboliserede kærlighed

Fig. 18. Middagstallerken fra Kristiansdal fra Chr. Fr. O. Benzons tid.

og troskab. Opsatsen, der var 30 tommer høj, var lavet af hofguldsmed Michelsen. Om aftenen bragte „Foreningen Fruens Bøge“ guldrudeparret en hyldest i form af et fakkeltog . . .

I forbindelse med guldbrylluppet stiftedes et legat på 1000 rdl. af hvis renter på bryllupsdagen skulle uddeles en portion til værdigt trængende i Dalum Sogn, fortrinsvis til personer, der havde arbejdet på Kristiansdal. (Legatet er nu på 5000 kr. og uddeles på bryllupsdagen (d. 25. nov.) og på Chr. Benzons og Nielsine Jermiins fødselsdage).

Politisk indsats.

Chr. Benzon har næppe haft virkelig dybtgående interesse for deltagelse i det offentlige liv, men alligevel blev hans røst hørt en enkelt gang i provinsialstænderforsamlingerne. Han deltog 1838–1840 i Roskilde som kongevalgt repræsentant i østifterne, 1841–1846 i Viborg også som kongevalgt og endelig valgtes han 1846 til Roskilde som repræsentant for sædegårdsbesidderne. (Når han kunne vælges i Jylland, var det som indehaver af det lønborgske fideikommiss).

Hans udtalelser på tinge lader ingen tvivl om, at han i politisk henseende stod fast forankret i udprægede højreorienterede synspunkter. Da hans forpagter på ladegården (Dalumgård) proprietær Hansen (Vej-Hansen) i disse år stod på venstre fløj i stænderforsamlingen, havde de to Dalum- repræsentanter rig lejlighed til at krydse klinger på den politiske arena.

Da der 1838 var rejst en debat om en ny jagtlov, der indeholdt adskillige indskrænkninger i jordeejernes jagttrettigheder til fordel for brugerne (fæsterne), blev forslaget af mange opfattet som et kraftigt indgreb i ejendomsretten, og Chr. Benzon talte i Roskilde stænder om ejendomsretten, „der bør være os alle en helligdom“¹⁾.

Da der 1840 behandledes et forslag om en nyordning af vejarbejdet, der gik ud på, at vejhoveriet på hovedvejene skulle afskaffes eller kun bruges i særlige tilfælde, og da der samtidig blev stillet forslag om, at det privilegerede hartkorn også skulle bidrage til bivejenes vedligeholdelse, protesterede Chr. Benzon kraftigt: „Jeg frygter nemlig for, at man ved konsekvent at gennemføre et sligt princip i alle livets forhold vil komme til at ophæve alle privilegier og træde ejendomsretten så nær, at man til sidst også vil finde en ubillighed og ulejlighed i, at der i staten gives rige og fattige“²⁾.

Et forslag samme år om at give stænderforsamlingerne skattebevillingsret gik Chr. Benzon også imod ud fra den betragtning, at enhver ville benytte denne ret til at vælte byrderne fra sig over på andre³⁾.

Hans aristokratiske holdning kom tydeligt frem, da man i Roskilde drøftede spørgsmålet om oprettelse af et stænderbibliotek. Udgifterne hertil skulle

Fig. 19. Hofjægermester Hartvig Frederik Emil Benzon (1816–75).

efter hans opfattelse ikke pålignes det upriviligerede hartkorn, „da bondestandens repræsentanter ikke kunne have nogen synderlig nytte af biblioteket på grund af deres stilling“ . . . „Ihvert fald ikke af de mere filosofiske (skrifter)“, tilføjede han senere. Tydeligere kunne det jo ikke siges.

I Viborg stænderforsamling støttede han 1842 et forslag om, at Stændertidende gratis skulle uddeles til sogneforstanderskaberne, mens bondestandens kendte repræsentant i Nørrejylland Ole Kirk tog klart afstand fra dette forslag. „Det gør mig ondt at høre, at bondestanden skal gives noget“. Han ønskede ikke almisser for standen, og forslaget blev stemt ned⁴).

Skulle man dømme Chr. Benzon alene ud fra hans holdning netop i disse år, hvor enevælden stod for fald, kan man godt forstå, at historikeren Hans Jensen har placeret ham blandt de danske junkere „som det ikke kræver megen fantasi at tænke sig hensat til landene syd for Østersøen til Pommern eller Mecklenburg“⁵).

Chr. Benzons synspunkter følger tydeligt nok i de væsentlige forhold venen Chr. VIII's, og skulle hans indsats vurderes alene ud fra disse års politiske debat, ville billedet af ham blive noget svagt, men hans mange andre interesser af litterær og kulturel art giver et noget mere nuanceret og mere indholdsrigt billede.

Selv om nekrologer og ligtaler ikke er de bedste kilder til en objektiv vurdering af en mand og hans indsats, vil det dog være rimeligt her at nævne, hvad pastor P. A. Holm mente at kunne anføre som væsentligt for Chr. Benzons holdning. Især fremhævedes hans sjældne livskraft og ungdoms friskhed i legeme og ånd . . . „derfor smilede hans mund, derfor spillede hans øjne, når de samledes om ham, hans sønner, hans datter og alle de mange, der stod hans hjerte nærmest, derfor kunne han lege så barnligt med børnebørn og børnebørns børn. Derfor var hans hjem så frisk så mildt og så ungt, endskønt husbonden var en olding, og de svundne dages skikke overholdtes, ja netop fordi alt var så uforandret fra de henrundne tider, og dog intet forældet . . . alle i hans hjem havde det godt, han var frisindet og mild,“⁶).

Chr. Benzon blev stedt til hvile i familiens kapel i kirkens nordre korsarm. Da kapellet blev inddraget ved kirkens restaurering 1926, flyttedes kisterne til en gravplads nord for kirken, hvor en gravsten den dag i dag minder om familien på Kristiansdal.

Jakob Hansen har i sine notater om Chr. Benzon tilføjet: „Selv om nekrologerne over de benzonske familiemedlemmer er noget rosenrødt farvede, så skal jeg dog her oplyse, at jeg kun har hørt godt om den sidste Chr. Benzon fra de ældre folk her i sognet, som kendte forholdene fra den tid, han levede“.

6*

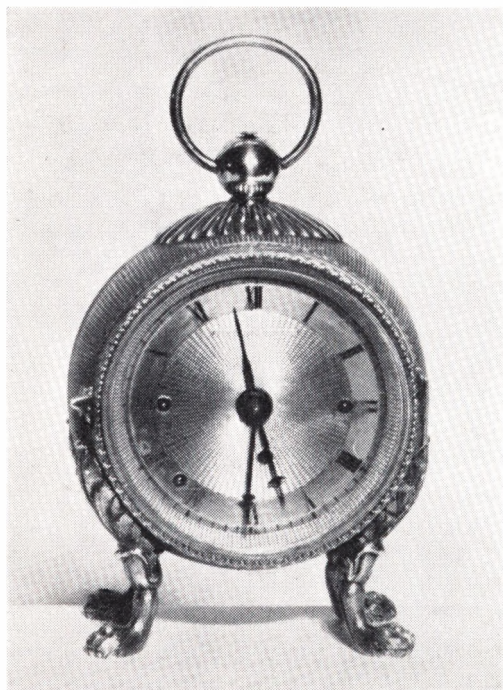

Fig. 20. Hofjægermester Hartvig Benzons natur.

Chr. Benzons børn.

Chr. Benzon og Nielsine Jermin havde i alt 10 børn, hvoraf de fire dog døde tidligt. Af de seks overlevende var de to piger og de fire sønner. Den ældste af sønnerne var Frederik (Fritz) Julius Vilhelm Constantinopolitanus, der fødtes d. 1. aug. 1813 på Kristiansdal. Han blev cand. jur. 1841, hvorefter han et par år gjorde militærtjeneste. I 1844 blev han gift med Henriette Elise Linde, datter af oberstløjtnant Jakob Henrik Linde. Han døde på Kristiansdal d. 27. marts 1864 uden børn.

Hans yngre broder Hartvig Frederik Emil var født d. 12. nov. 1816 i København og blev 1844 gift med Emilie von Dorry der Jobterhazar. Da han var tjenstgørende officer i den østrig-ungarske hær opholdt han sig mest på hustruens familiebesiddelser i Ungarn, men efter hendes død 1871 rejste han tilbage til Kristiansdal, hvor han døde uden efterkommere d. 13. nov. 1875 få måneder efter faderen. Ved moderens død 1867 havde han været arvtager til det lønborgske fideikommis og ved faderens død også til det tirsbækske.

Den ældste mandlige arving til begge fideikommisser var nu amtmand Carl Ludvig Adolph v. Benzon. Han var født d. 18. januar 1823 på Kri-

Fig. 21. Sukkerterrin af Sølv. Tilhørte hofjægermester Hartvig Benzon.

stiansdal, blev cand. jur. 1847 og gjorde i de følgende år karriere i central-administrationen. 1858 blev han fuldmægtig i 1. departement under ministeriet for Slesvig, 1868 amtmand i Ringkøbing Amt og 1869 kammerherre og 1873 amtmand i Holbæk Amt. Fra 1885 til 1891 var han Københavns overpræsident. Carl Benzon tog aldrig fast ophold på Kristiansdal, og da den meget udviklede skifteforretning var bragt til afslutning, solgte han 1882 ejendommen til Frederik Herman Chr. de Falsen, baron Zytphen-Adeler. Købesummen var 80.000 kr.¹⁾.

Erindringer fra Kristiansdal.

I vinteren 1962–63 døde jægermester Carl Vilhelm v. Benzon 101 år gammel, han havde oplevet Benzon-tiden på Kristiansdal både i kammerherre Christian Fridrich Otto v. Benzons dage og under hofjægermester Hartvig v. Benzons korte ejerperiode. Kammerherren var Carl v. Benzons bedstefar,

Fig. 22. Hofjægermester Hartvig Benzons kisteplade fra Benzonslægtens kapel.

og lille Carl var yndlingsbarnebarnet, fordi han var både kvik og lærevillig, hvad den gamle satte stor pris på.

Heldigvis lykkedes det gennem nogle samtaler med jægermesteren få måneder inden hans død, at få nedskrevet en del af hans erindringer fra Kristiansdal, og de skal her gengives så nær hans egne ord, som muligt er:

- I tiden fra 1850-68 husker jeg i grunden ikke ret meget, men derefter står alt mig klart. Far (hofjægermester Vilhelm v. Benzon), der dengang var ritmester, blev forflyttet til Odense, hvor han blev lærer for dragonerne. Vi kom til at bo i en lejlighed på Vesterbro og kom nu på alle søn- og helligdage samt i ferierne ud til bedstefar på Kristiansdal. - I min skoletid boede vi endda en overgang fast derude.

Blandt mine tidligste minder om Kristiansdal er to tjenere i liberi - dem glemmer jeg aldrig, de var på gården lige fra morgenstunden, men hvad de egentlig bestilte, blev jeg aldrig klar over, så det har sagtens ikke været alverden.

To kuske var der også - en yngre mand og gamle Henrik, som efterhånden var omkring de 80. Samme Henrik var et lyst hoved: Hver søndag blev han sendt til Odense med indbydelse til nogle af byens honoratiores om at komme ud og besøge min bedstefar på Kristiansdal. Bedstefar skrev selv listen ud, men var der nogen, som ikke kunne komme, klarede Henrik selv sagen i en fart, han improviserede og inviterede på egen hånd nogle andre, så han slap for at køre til Odense en gang igen. Efterhånden som Henrik kom op i årene

Fig. 23. Julius Frederik Vilh. Ferd. August Benzon, søn af Peter Ulrik Frederik Benzon (1813–1879).

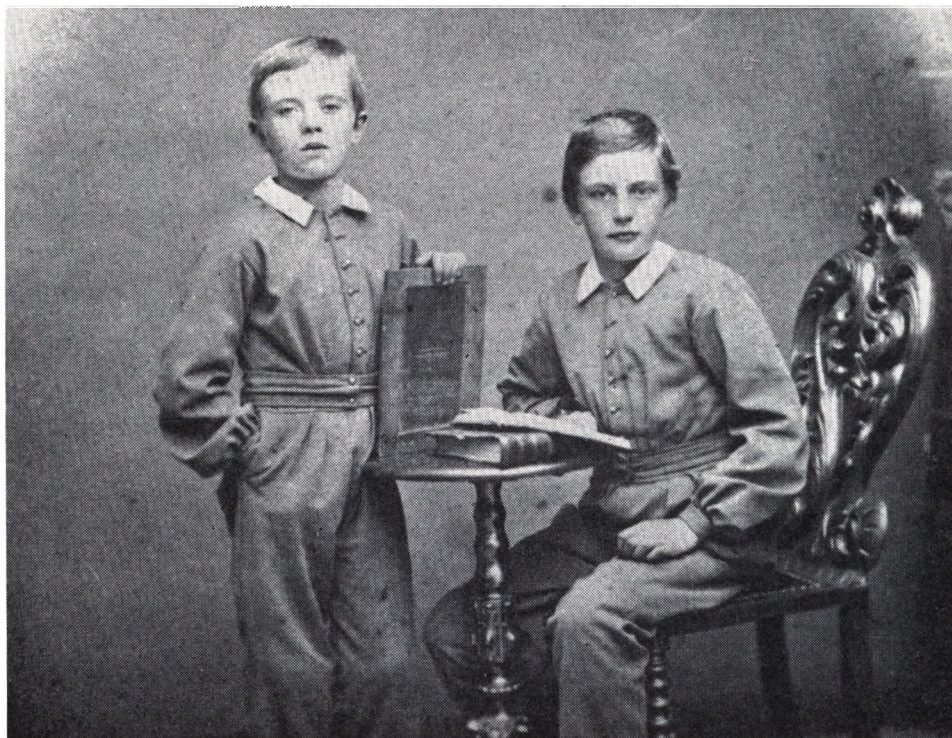

Fig. 24. Jægermester Carl Villh. Benzon (1860–1963) stående. Den ældre broder Niels siddende.

kneb det jo lidt med at tumle alt for sprælske heste, så bedstefar måtte altid købe hestene efter ham.

Kristiansdal var vel et af de sidste steder herhjemme, hvor det rigtige herregårdsliv udfoldede sig, og alle som kendte det, berømmede det i høje toner. Tjenestefolkeholdet var meget stort – det omfattede 36 personer, Kristiansdal udgjorde nemlig på mange måder et lille, isoleret samfund, hvor man i det store hele var selvforsynende, og der måtte jo være folk nok til at klare det hele.

I køkkenet regerede en husjomfru, og hun havde under sig tre piger, som skulle gå hende til hånd; hun var meget dygtig til at kokkerere, men hun undte os det vist til tider alt for godt, for hendes mad svømmede i fløde og smør.

Der bagtes ofte, og der blev brugt utrolige mængder brød. Jeg husker, når de friske, duftende rugbrød blev båret fra ovnen og ind i det store kammer, som kun anvendtes til opbevaring af bagværk, og hvor rugbrødene undertiden kunne ligge stablede, så de nåede fra gulv til loft. Det var pragtfuldt

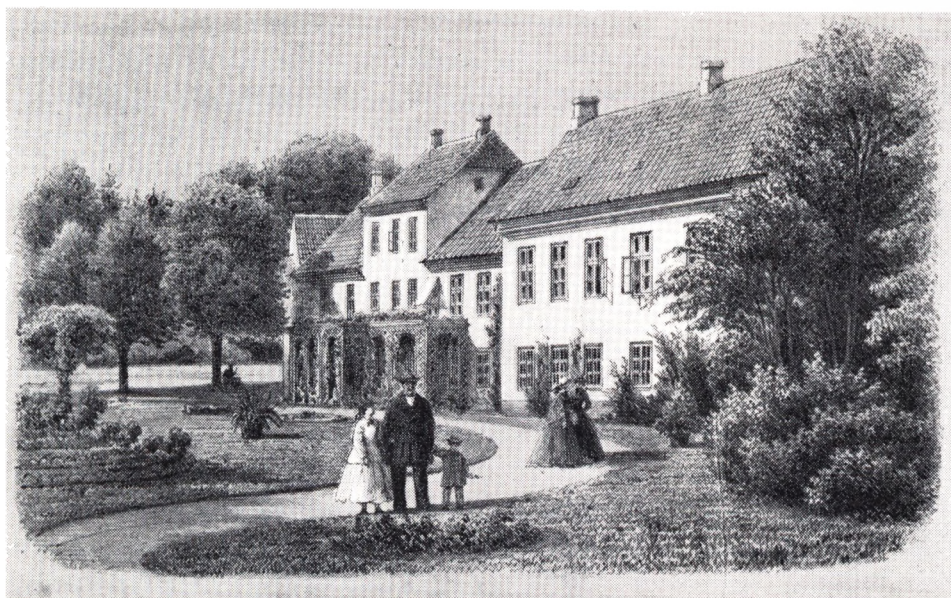

Fig. 25. Kristiansdal set fra haven o. 1865.

brød, – jeg fornemmer endnu dets kraftige velsmag. Og så kunne det holde sig, det var lige friskt hvor længe, det end havde ligget.

I bryggerset havde bedstefar en bryggerske, som tilfulde forstod den ædle kunst at gøre godtøl. Hendes produkter var berømte over hele Fyn, men det var sandelig også kun de bedste råstoffer, hun brugte. Min bedstefar sagde engang til mig, at han lige så gerne kunne give sine folk champagne at drikke, for det ville ikke koste ham mere end øllet; men øllet var der altså tradition for, og der blev aldrig drukket andet til hverdag.

Ved mere højtidelige lejligheder fik vi vin, det blev indført på ankre fra Frankrig, og når det blev stukket om på flasker, var den ene tjener hele dagen optaget i vinkælderen, den var en rest af det gamle Dalum Kloster, og her var de rette forhold til slige forretninger tilstede. Hele Kristiansdal duftede i disse omskækningsdage lifligt af vin, – det gjorde tjeneren forresten også, og han var altid en kende vrøvlet og usikker på benene, når han omsider var blevet færdig med arbejdet.

Gårdens beboere skulle gå ordentligt klædt, og der blev både vasket, bleget og syet på Kristiansdal. Vi havde egen blegerske og en syerske, der havde systue i et stort kælderværelse.

Vedligeholdelse af de mange store og små bygninger tog en fast murer og tømrer sig af, foruden hovedbygning og avlsgård var der gartnerbolig, havehuse, keglebane og hvad véd jeg, så de havde altid fuldt op at gøre, de to.

Om natten, når alle andre var gået til ro, passede vægteren på, at der var orden overalt, han gik sin runde, og når jeg som dreng lå og ikke kunne sove, hørte jeg ham hver time natten igennem synge de gamle vægtervers.

Tjenere, kuske og vægter var iklædt godsets uniform. På vest og frakke var der sølvknapper med det benzonske våben og på frakkeærmet var syet en større sølvplade med våbnet opdrejet. Det var et ret kostbart, men ganske smukt udstyr.

Vi havde mange høns, og for at de skulle lægge godt med æg og kødet få ordentlig smag, kom de ud at løbe på markerne. En hønsepige havde opsyn med dem, hun havde et lille træhus, som hun boede i, og hvert forår blev det læsset på en vogn og kørt ud på høsenes mark; det var bygget meget snildt, det stod på en fod og kunne indefra drejes om en akse, så kunne hønsepigen sidde lunt indendøre og alligevel ved at dreje huset holde øje med høsenes færden.

Hoveri eksisterede endnu i bedstefars tid, men han var en mild mand og gjorde aldrig brug af bøndernes hoveripligt, kun når der var klapjagt måtte godsets bønder møde som klappere, men da der ved slige lejligheder altid vankede noget godt og dertil en klækkelig drikkeskilling, var de ikke synderligt bedrøvede derover.

I de dage var der mange af bønderne, som ikke kunne læse, og for at der alligevel kunne føres et slags „skriftligt“ regnskab med sagerne, havde hver bonde en hoveristok, som han medbragte, når han skulle gøre sin hoveripligt, og der blev så hver gang skåret et mærke i den.

Ved højtidelige lejligheder blev gårdens folk kaldt op til herskabet og fik lov til at deltage i festlighederne. – De stod altid så underligt og trykkede sig op til hinanden i en krog, var generte og undselige og havde vel som oftest helst været fri, selvom der fra herskabets side blev gjort, hvad der var muligt, for at de skulle fornøje sig.

Dengang var standsforskellen en næsten uoverskridelig grænse, men jeg tror såmænd, at den var et gode, når den blot ikke blev misbrugt. Det var som om begge parter – både herskab og tjenestefolk – befandt sig bedst hver for sig.

Der var iøvrigt på mange herregårde et smukt forhold mellem godsejeren og de ansatte: Således bestemte min bedstefar, at ved hans død skulle alle på gården have pension om de så havde været der i 50 år eller blot i én måned. – Det blev altså til 36 mennesker, og det var ikke nogen ringe økonomisk post.

I den forbindelse kan jeg nævne, at bedstefar havde bestemt, at en gammel arbejder, Hans, der havde tjent på Kristiansdal i mangfoldige år, til tak

skulle have lov til frit at lade sine køer græsse i en lille skov, så længe han levede. Hans overlevede både bedstefar og efterfølgeren, onkel Hartvig, og da godset herefter skulle sælges, måtte man forære Hans skoven, for at bedstefars løfte kunne blive holdt.

Jeg var bedstefars yndlings-barnebarn, og vi havde det dejligt sammen. Når jeg var på Kristiansdal, måtte jeg hver morgen ind til ham i hans soveværelse, hvor han lå i sengen og barberede sig. Under vores samtaler spurgte han gerne, om der var noget af Ludvig Holberg, jeg gerne ville høre. Holberg interesserede mig stærkt, så det var der altid, og bedstefar kunne så citere hele den komedie, jeg helst ville høre, udenad!

Han var – ligesom min far – en strålende begavelse og et fint, rettænkende menneske.

Søndagene var noget særligt: Når jeg kom ind til bedstefar til vor sædvanlige morgenpassiar, havde han udtænkt en lille hovedregneopgave til mig, og når jeg løste den – hvad jeg heldigvis altid gjorde – fik jeg to mark at solde for, det var en fast regel.

Der var absolut ingen grænser for bedstefars gæstfrihed: Hver søndag sad der omkring 40 mennesker til bords i den store spisesal, – det var slægtninge og venner på feriebesøg, og det var honoratiores fra Odense, som han havde indbudt. – Selv deltog han aldrig i disse middage, han var frygteligt plaget af podagra og sad altid med det ene ben indbundet oppe på en skammel, han spiste derfor i sin egen stue sammen med mig, og jeg var igunden lidt misfornøjet med arrangementet, for medens de andre fik gårdens gode øl eller rødvin, måtte jeg nøjes med den hvide Graves-vin, som bedstefar også nød.

En gang imellem fik vi besøg af onkel Hartvig og hans gemalinde, hun var født Lazar og havde været gift v. Dorry der Jobterhazar, inden hun fik onkel Hartvig. Når de kom fra Østrig-Ungarn, havde de hele deres tjenerskab på tolv mand med, og så var der nærmest trængsel på Kristiansdal.

Både Christian VIII og Frederik VII besøgte ofte min bedstefar, og i 1850-erne var han en lige så hyppig gæst hos dem i København. En overgang kneb det svært med at få det til at løbe rundt på Kristiansdal, og da tog bedstefar hver vinter ind til kongens spilleselskaber. Om foråret vendte han tilbage, og så havde han altid vundet 6–7.000 rigsdaler. Man sagde, at kongen engang købte en stor del af Kristiansdals kostbare indbo, fordi bedstefar var ved at gå fallit, men bedstefar vandt det hele tilbage i kortspil, han var nemlig utrolig dygtig til at spille kort, og han sad altid i held.

Da Kristiansdal senere blev solgt, købte kongehuset en hel del af indboet, og jeg vil tro, at det endnu er i kongefamiliens eje.

Bedstefar døde forresten netop en aften, da vi havde været ude på Kristiansdal og spille kort. De voksne havde hygget sig med en l'hombre, jeg kan huske, de sad ved det gamle, filtbetrukne spillebord, og bedstefar, som dengang var 86 år, førte selv regnskaberne med kridt. Der var intet at mærke på ham, da vi tog afsked, men knapt var vi nået til vort hjem i Odense og havde fået hængt overtøjet i entréen, før en tjener fra Kristiansdal ringede på og fortalte, at den gamle kammerherre var død. Han var gået ind i sit eget værelse, og da kammerjomfruen syntes, det varede for længe, inden han kom tilbage, gik hun ind for at se efter ham. Da sad han i en stol og var død.

Efter min bedstefar blev onkel Hartvig besidder af godset. Han var en udmærket godt begavet mand, og i sine unge dage tillige særdeles nydelig, men bestille noget ville han ikke. Bedstefar mente da, at det var bedre at sikre ham på en eller anden måde og samtidig sørge for at få sat ham igang. Altså købte han et patent som østrigungarsk officer til ham. Det kunne man nemlig dengang.

Så blev onkel Hartvig sendt afsted. Han var i Østrig-Ungarn nogle år, og dér giftede han sig med stamhusbesidderinde Emile v. Dorry der Jobterhazar. Ægteskabet var barnløst, og da hun døde i 1871, troede onkel Hartvig, at nu skulle han være ejer af alle hendes ejendomme og godser – men han blev narret, for det viste sig, at hun havde haft særeje på det hele, og han måtte rejse hjem til Danmark igen uden at få andet end nogle få ejendele med sig.

Bedstefar døde i 1875, men onkel Hartvig, som havde glædet sig til at få godset, fik kun ringe glæde af det – allerede fire måneder efter døde han – han spiste sig ihjel.

Som før nævnt lavede jomfruen på Kristiansdal vidunderlig mad, men den var meget fed, og onkel Hartvig, der elskede god mad, magtede overhovedet ikke at holde måde, han spiste og spiste, og en skønne dag brast hans tarme. På den måde kom han ulykkeligt af dage. Jeg husker, at der på Kristiansdal hang et portræt af ham og gemalinden – han var på østrig-ungarsk manér iført en prangende, rød uniform med guld og galoner – hvor malerierne nu er blevet af, aner jeg ikke.

Efter onkel Hartvig overtog min anden farbror, overpræsident Carl v. Benzon Kristiansdal, men han havde ikke råd til at beholde det, så det hele blev solgt.

Sagen var jo den, at min bedstefar, som havde været bønderne en god mand, havde solgt fra af sin jord, så de alle kunne få deres eget, han gjorde derved dem en tjeneste, men han gjorde samtidig en ganske god forretning. Imidlertid var det jo ingen fordel at overtage ejendommen praktisk talt uden

jord – jeg tror såmænd kun, der var 20 tønder land ager tilbage foruden skovene, og derfor måtte onkel Carl give op.

Umiddelbart før haven, hvor åen løb igennem, var der blevet oprettet en papirfabrik, men den var blevet solgt fra, så heller ikke her var der mulighed for at gøre Kristiansdal rentabel. Alene udgifterne til havens vedligeholdelse løb op i en sum hvert år, som svarede til 10.000 kr. i nutidspenge.

Det viste sig desværre at være vanskeligt at sælge Kristiansdal med for tjeneste. Bedstefar havde givet Odenses borgere løfte på, at de til evig tid måtte holde dansestrade i Fruens Bøge-skoven, og derfor var der ingen, som var interesseret i at købe den. Det endte med, at Odense kommune overtog den til spotpris.

Selvom bedstefar havde solgt jorden, havde han ikke ladet jagtretten gå samme vej, den ejede han i de fem sogne, som Kristiansdal oprindelig bestod af, og her har jeg i mine unge dage gået på jagt med Peter Ulrich's bøsse, for jeg var allerede dengang en ivrig jæger. Der hvor jeg dengang skød snepper, agerhøns og harer, kører der i dag sporvogne, og rækkehuse og villaer vokser op sammen med store forretnings- og industrikvarterer, ak ja, hvor forandret.

I de perioder, jeg boede på Kristiansdal, måtte jeg naturligvis passe min skolegang i Odense, og da der var et godt stykke vej, kørte jeg derind. Jeg havde egen vogn og hest, og medens jeg passede skolen, blev hesten staldet op ved siden af i en gård. Jeg måtte afsted hver morgen, hvordan vejret end var, men degnens søn fra Dalum kirke var langt værre stillet, for han måtte gå. Der var 18 børn i familien, så der blev begribeligvis hverken råd til hest eller vogn. Vi var gode venner, og jeg kørte altid ind omkring og fik ham med, når jeg agede afsted.

Far var adjudant hos Frederik VII, da denne som kronprins var kommandant i Odense. Frederik kørte altid i vogn, og far red ved siden af. Kronprinsen yndede jo som bekendt en god slurk vin i ny og næ, og når han selv havde drukket, stak han flasken ud af vinduet til min far, som også måtte drikke, selvom det gik i skarpt trav – det var skam ingen let sag.

Der var ordre om, at man skulle have pistoler i pistoltaskerne på sadlen, men det blæste far på, han havde istedet en flaske champagne i hver. Han mente, der var mere mulighed for, at han blev tørstig, end at han fik brug for pistolerne.

Vi børn blev ellers strengt opdraget, jeg erindrer i den forbindelse en lille episode fra Kristiansdal, hvor vi havde været ude: Far havde givet os en ordentlig opsang for et eller andet, og til sidst pegede han på vores store

jagthund, Vasp, og råbte: „Sig mig, hvem tror I da, jeg holder mest af hunden dér eller jer?“ Vi kiggede på hinanden – så svarede vi som med een mund: „Hunden, Far“.

Nede i et lille hus i haven boede i bedstefars tid en halvbror til ham, onkel Julius, som var sindssyg. En dag, da han ikke var mødt op til middagen til tiden, blev jeg sendt ned for at se efter ham. Jeg fandt ham gående splitternøgen omkring med et tændt stearinlys omvendt i hånden. Hele gulvet var dækket med papir, og det så faretruende ud. Det lykkedes mig at puste lyset ud, og så løb jeg op efter far, som kom til undsætning.

Senere blev onkel Julius sendt afsted til Oringe, hvor han siden døde, han var såmænd et elskeligt og fredsommeligt menneske, men efterhånden anede han ikke længere, hvad han selv foretog sig, og derfor turde man ikke beholde ham på Kristiansdal.

Dette er en af de få sørgelige ting, jeg husker fra det venlige Kristiansdal, ellers var alt lyst og venligt – der var et liv, en atmosfære som hørte en god og hyggelig fortid til, noget som nutidens fortravlede, ensrettede mennesker aldrig vil forstå¹).

Hovedgården.

I den ældre Benzon-tid skete der ikke om- eller tilbygninger af nogen betydning. Den første Benzon boede aldrig på Kristiansdal, men på St. Knuds Kloster i Odense, og han kunne følgelig ikke have personlig interesse i en forbedring af hovedbygningerne.

Først med Peter Ulrik Frederik Benzons overtagelse af ejendommen i 1804 og familiens bosættelse kom der atter en virkelig interesse for at gøre bygningerne tidssvarende og bekvemme for beboerne. I årene o. 1806–07 byggedes der om på ladebygningerne, og der blev opført en selvstændig forpagterbolig, der blev stående indtil en brand 1832, da forpagterbolig og avlsbygninger blev placeret ude på marken – og senere fik navnet Dalumgård. I årene 1812–18 byggedes der en del på hovedbygningen, idet der opførtes et nyt grundmuret hus mod syd, og der blev sat en kvistetage over den vestre fløj. Det er denne kvistetage, der ses på billedet af Kristiansdal (s. 98) fra et senere tidspunkt af århundredet. Med disse ombygninger var gårdens beboelseskomples blevet trefløjet med den gamle kærne i nord- og vestfløjene og med åbning ud mod kirken i den østlige side.

I denne periode afgiver brandforsikringerne et ret omfattende materiale til forståelse af bygningernes størrelse og placering. De første taksationer er fra 1764/65, umiddelbart efter Chr. Benzons køb af ejendommen. Hovedbygningen – Borregårdsbygningen – vurderedes okt. 1764 til 2400 rdl. og lade-

bygningerne april 1765 til 3500 rdl. Ved en vurdering 1801 sattes de to bygningskomplekser hver til 5000 rdl. og 1811 til hver 20.000 rdl. Den sidste høje vurderingssum afspejler dels den stærke prisstigning under krigen med England, dels en del forbedringer på bygningerne i årene efter 1806¹⁾.

En vurdering fra 1776 i Ravnebjerg herredsfogeds arkiv fortæller noget om bygningernes placering og størrelse. Det ser ikke ud til, at der var sket større ændringer, siden Chr. Benzon havde overtaget ejendommen. Der nævnes dog i gården et kærneværk på seks fag, men ikke noget om hollænderiet fra ryttergodstiden. Omkring 1800 fortælles, at jøden Abel Isaak fra Fredericia gav 300 rdl. til leje af 130 køer i 15 dage midt i juli måned for at gøre ost af mælken, som han solgte for 20 sk. pundet og fandt derved sin fordel – mens herskabet beholdt vullen²⁾.

Efter Peter Ulrik Frederik Benzons overtagelse 1804 begyndte en periode med ret store om- og tilbygninger på såvel hoved- som ladebygning. Da disse ombygninger var afsluttet omkring 1818, havde hovedbygningen nogenlunde fået det udseende, som kendes fra stik senere i århundredet. Efter branden 1832 kom der kun få ændringer i hovedbygningen, mens ladegården flyttedes ud på marken, så der kun blev nogle få bygninger tilbage på de gamle ladebygningers område.

Med en brandtaksation fra 1818 som udgangspunkt kan der gives følgende kortfattede oversigt over gårdens bygninger:

Borggården havde i vest en hovedbygning på 27 fag af massiv grundmur i to etager med gennemgående kvist over de 13 fag, tre skorstene og forsynet med tegltag, indrettet til værelser, der alle var gibsede, tapetserede, panelede og med engelske vinduer og hollandske døre, vurderet til 7.430 rbd. sølv. Hertil kom en tilbygning i den søndre ende på 19 fag også med grundmur og tegltag og i to etager med to skorstene.

Den underste etage var indrettet til værelser og køkken, den øverste til værelser, som var gibsede og færdige på den indvendige dekoration nær, „hvorpå ikke nu arbejdes“, vurderet til 5.700 rbd. sølv.

Mod nord lå en sidebygning på 23 fag, ligeledes i to etager, af massiv grundmur og med tegltag og tre skorstene, indrettet dels til beboelsesværelse, dels til husholdningsværelser, køkken, kamre og borgstue, vurderet til 3.450 rbd. sølv.

Modsat denne bygning lå i syd en grundmuret bygning på 24 fag, også i to etager, indrettet til værelser, som dels er gibsede, malede, panelede, dels endnu ikke er færdige, men står under arbejde. I denne bygning er der også tre skorstene, vurderet til 7.800 rbd. sølv.

I lige linie med den sidstnævnte lå en længe på 31 fag i bindingsværk, men tegltag, indrettet til hestestald og karlekamre, vurderet til 1.550 rbd. sølv.

Endelig lå i nord en længe i lige linie med den ovenfor nævnte nordfløj i bindingsværk på 32 fag til forvalterbolig, bryghus, rullestue og vognremise, med tre skorteste, vurderet til 1.921 rbd. sølv.

Borggårdens samlede vurderingssum blev 27.850 rbd. sølv.

Sammenholdes denne vurdering med prospektet af Kristiansdal fra 1718⁸⁾ findes der delvis overensstemmelse. Den gamle nordfløj, der gik helt tilbage til middelalderen, opgives begge steder som værende på 23 fag, mens den tilstødende vestfløj nu opføres med 27 fag mod 20 i 1718. Det huskes, at der 1718 var en bindingsværksfløj mellem de to bygninger, og det er sandsynligvis den, der nu er revet ned og erstattet af et grundmuret afsnit.

Nyt er derimod vestfløjens forlængelse mod syd med 19 fag, og det samme gælder den grundmurede sydføj.

Tilsyneladende er der ikke længere noget tilbage af den gamle østfløj ind mod kirken. Som hovedgården fremtræder 1818, er det i hovedtræk en tre-fløjet bygning, der åbner sig mod øst.

Ladegården bestod af en bygning i vest på 72 fag af mur- og bindingsværk og med stråtag indrettet til lo og ladegulve, vurderet til 8.280 rbd. sølv.

En sydlig længe var på 66 fag, mur- og bindingsværk med stråtag, indrettet til kostald, vurderet til 1.650 rbd. sølv.

En østre længe var på 49 fag med stråtag, hvoraf 31 fag var grundmuret og brugt til kvægstald og 18 fag var mur- og egebindingsværk, anvendt til kvægstald, indkørsel og vognremise, vurderet til 1.380 rbd. sølv.

En mellembygning inde i ladegården liggende øst-vest og stødende til den vestre længe var på 29 fag af mur- og egebindingsværk med stråtag, indrettet til kostald og gennemkørsel, vurderet til 730 rbd. sølv.

En tværbygning i ladegården liggende syd-nord på 25 fag bygget som den sidstnævnte og anvendt til materialehus og hestestald, vurderet til 750 rbd. sølv.

Ladebygningernes samlede vurderingssum	12.790 rbd. sølv
Hele hovedgården vurderes således til	40.640 rbd. sølv

Hertil kom en gartnerbolig med et stuehus på 12 fag og et udhus til urter, materialer, kostald og foderhus på 11 fag. Vurderet til 610 rbd. sølv.

Endelig var der siden brandtaksationen 11. febr. 1807 medtaget den forpagterbolig, der var blevet bygget 1805–06, og som udgjorde et firelænget anlæg, som 1807 var blevet vurderet til 5.000 rdl.⁴⁾

Efter 1832 fik det samlede bygningskompleks et noget ændret udseende, idet forpagterboligen og ladebygningerne blev flyttet ud på marken, hvor de senere fik navnet Dalumgård, men det egentlige beboelseskomples, den gamle borgegård, stort set bevarede den struktur, den havde haft før branden.

Vurderingen sept. 1833 og november 1835 giver os det samlede billede af hovedgården, som den kom til at stå i de sidste årtier af Benzon-slægtens periode.

Uændret siden sidste vurdering var:

Hovedbygningen i vest på 27 fag med den forlængelse på 19 fag, nordfløjen på 23 fag og sidebygningen i syd på 24 fag.

Som noget nyt opførtes til vestfløjen en forlængelse på fem fag, og i stedet for den gamle bindingsværksfløj i nord opførtes en grundmuret bygning på 27 fag med samme funktioner som den gamle: forvalterværelse, kamre, rullestue, bryggers og bageovn. Og der skete også en ombygning af den sydlige fløj, der hidtil havde været på 31 fag og med bindingsværk, men som nu blev på 28 fag i grundmur. Den brugtes stadig til karlekamre, hestestald, tørve- og huggehus m.m.

Selv om de gamle ladebygninger samt forpagterboligen nu var forsvundet ud af billedet, blev der dog nogle bygninger opført i stedet for de nedbrændte.

Disse bygninger kaldes 1835 med et nyt navn i brandtaksationerne: baggården. Og det siges udtrykkeligt, at de nævnte bygninger ikke har været forsikrede før. Endelig lå der i selve haven en gartnerbolig, som også var blevet ombygget efter branden. Den var ret beskeden, idet der fandtes et stuehus liggende syd/nord på 10 fag – eller 26 alen i længden og 12 alen dyb med en kælder under og en kvist med tre fag vinduer. Den var grundmuret og med tegltag. Hertil nævnes et drivhus og et halvtag bygget op til baggårdens sydlige længe på syv fag og beregnet til haveredskabernes opbevaring⁵).

Brand på Kristiansdal 1832.

Medens Hjaltese i Benzon-tiden flere gange var blevet hjemsøgt af ildsvåde, var hovedgården hidtil blevet forskånet for ildebrande. Der er overhovedet ikke nævnt nogen brand på hovedbygningen før 1832. Det skete d. 21. dec., og da branden fik et ret stort omfang, blev den selvfølgelig stærkt omtalt i datidens aviser, og den følgende beretning er fra Fyens Stifts Adresse- og Avertissementstidende . . . „I det øjeblik, som avisen sluttes imellem kl. fem og seks aften, står hele ladegårdsbygningen ved Kristiansdal i lys lue. Sprøjterne med brandmandskab og alt her er i bevægelse for at ile ud til redning . . .“ Sådan begyndte beretningen om brandkatastrofen, og den fortsatte i de følgende dage. Ladegården nedbrændte og en del af hovedbygningen blev alvorligt beskadiget. Der indebrændte 60–70 køer og ni heste samt en del får og fjerkræ. Desuden brændte 8–9 logulve med korn, en del

Fig. 26. Kristiansdal set fra kirken o. 1870.

avlsredskaber m.m. Da hovedbygningen en overgang var stærkt truet, begyndte ivrige tilskuere at kaste inventaret ud af vinduerne, hvorved en del af det smukke bohavet blev beskadiget. Kammerherren og hans ældste søn var ikke hjemme, da branden opstod, men der kom hurtigt nogle autoriteter til stede fra Odense som amtmand Hertz og stiftsbefalingsmand Cederfeldt de Simonsen og politimesteren. Der kom sprøjter fra Odense og de nærmeste byer – sprøjten fra Lindved kom først og gjorde god fyldest. Derimod kom sprøjten fra Odense noget sent, da inspektøren uheldigvis lå syg, og adjutanten var bortrejst. Efter branden flyttede kammerherren og kammerherreinden midlertidigt ind til Odense, og avisen berømmer kammerherreindens sjælsstyrke, uagtet hun, der flere år havde været svagelig, så pludselig måtte forlade det kære hjem . . . „Men enhver, der kender Kristiansdal som gæstfrihedens og glædens hjem, føler ligefuldt med levende deltagelse det forstyrrende i livets forhold . . .“.

Branden opstod omtrent på den tid, da mange i Odense var på vej til komedien, og den annoncerede forestilling måtte hæves på grund af den almindelige bevægelse og alarm.

Hovedbygningen og avlsbygninger var forsikrede for 30.420 rbd., og brandskaden opgjordes til 10.754 rbdl.

Historisk set var det mest beklagelige ved branden, at den ødelagde Ellen

Marsvins næsten 200-årige ladebygning, der ellers ligesom laden på Lunde-gård havde vist sig at kunne holde godt trods den høje alder⁶).

Efter branden flyttedes ladegården ud på marken, og hovedbygningen fik en tilføjelse på 12 fag til den vestre fløj, der var blevet slemt medtaget af branden. Der tilføjedes enkelte mindre bygninger, men helhedsindtrykket af ejendommen blev nu langt mere overskueligt og vel nok smukkere, end det havde været før branden. I stedet for ladegårdssområdet med de mange bygninger kom der nu et større haveanlæg med blomsterpartier og drivhuse. Der var i denne periode fast knyttet en gartner til gården, og en af de mest kendte er vel Ludvig Dæhnfeldt (f. 1817), der var blevet uddannet hos slotsgartner Dessauer i Augustenborg, og som 1843 kom til Kristiansdal, hvor hans indsats i høj grad har været medvirkende til at give parken omkring Kristiansdal det smukke udseende. Han etablerede 1850 sin egen virksomhed i Odense.

Dalumgård.

Branden 1832 ramte ikke alene kammerherre Benzon, men også forpagteren Hans Chr. Henrik Hansen (1797–1868), der 1827 var blevet gift med pastor Ammentorps datter Bertha Marie. Samme år overtog han forpagtningen af jorden til Kristiansdal. Det er tidligere nævnt, at de yngre Benzoner ikke havde større personlig interesse i at dyrke jorden, men havde overladt det til forvaltere eller forpagtere. Der var 1804 en forpagter, 1812 blev ejendommen atter udbudt i forpagtning på Odense Postgård for en periode af seks år fra 1. maj 1813. Forpagtningen skulle omfatte hovedgårdens jorder, hollænderiet og de tiender, der tilhørte gården. Hartkornet var da stadig på godt 91 td. fri for afgift, mens skovskyld og kontribuabelt hartkorn var godt 3½ td. hartkorn. Gårdens ti marker var hver – undtagen den forreste Åløkke – på ca. 55 tdr. land, og det blev i alt 526½ td. land agerland (à 1200 kv.alen) samt 74½ td. engbund. Der svarede tiender af knap 1200 td. hartkorn.

Forpagteren indtil 1827 var den tidligere nævnte Rye, da han afløstes af Hans Chr. Henrik Hansen. På dette tidspunkt var der solgt nogle arealer fra hovedgården: først og fremmest i Hedemarken, hvor det senere Rikkesminde var begyndt som Brodersens hus.

Denne forpagter skulle efterhånden blive en meget kendt person, idet han gang på gang blev indviklet i voldsomme polemikker og processer. Han flyttede efter branden 1832 ud på den ny ladegård, der indtil videre blev kaldt Kristiansdals Ladegård, hvor der var blevet bygget tre store ladebygninger, et par mindre bygninger til mejeri og foreløbig beboelse. Ladegården rantes allerede 1837 af en heftig brand, der ødelagde ladebygningerne og den ind-

Fig. 27. Dalum Kirke set fra Kristiansdal o. 1870.

avlede sæd – det var i okt. måned – en ny stor tærskemaskine m.m. Branden opstod i et læs med raps, der stod uden for gården. Kun 250 tdr. raps, der lige var blevet solgt til en købmand i Odense, var forsikret.

Denne forpagter blev meget kendt i offentligheden i disse år under navnet Vej-Hansen, fordi han i avisindlæg og på anden måde gjorde ophævelse over den gamle form for pligtarbejde på landevejene. På den tid udbedredes hovedvejen over Fyn, og bønderne fra Dalum-Hjallese havde pligt til at gøre vejhoveri fra Bolbro til Vissenbjerg. Husmand Zacharias Brun kunne ikke selv klare vejarbejdet under en sygdomsperiode og måtte sende sin 22-årige datter Mette Zachariassen i stedet for. For at nå frem til rette tid, måtte hun stå op kl. 3 om morgenen – da der næsten var to mil at gå til arbejdet.

Det var forpagter Hansens opfattelse, at byrderne blev fordelt vilkårligt, og han rettede især sine angreb mod vejopsynsmanden Heilmann og vej-
mester kaptajn Recke. Han klagede allerede 1833 og gentog sine klager både 1834 og 1835 over for rentekammeret og i dagbladene. Da hans ordvalg var ret kraftigt, blev han indviklet i langvarige processer fra 1836 til 1844, og det endelige resultat blev, at han ved landsoverretten d. 2. dec. 1844 idømtes en

Fig. 28. Holger Chr. Petersen. Ejer af Dalumgård 1844-1860.

bøde på 100 rdl. sølv samt sat under censur i et år. Bøden voldte ikke forpagteren økonomisk vanskelighed, idet den blev betalt af landmænd fra Fyn og Jylland. De betalte også sagens omkostninger som udtryk for deres sympati med hans synspunkter. En ny forordning fra 1841 skabte nogen bedring med hensyn til arbejdets fordeling. Vej-Hansens popularitet viste sig deri, at han 1837 og 1841 blev valgt til deputeret for østifternes provinsialstænderforsamling i Roskilde, og 1850 blev han valgt ind i folketinget af Odense Amts 7. valgkreds, og han sluttede sig i rigsdagen til Bondevennerne.

Men på dette tidspunkt havde han ikke længere direkte tilknytning til Dalum, idet han 1842, da forpagtningen udløb, rejste til Kragbjerggården ved Odense, som han selv havde købt, og hvor han beskæftigede sig med bryggerivirksomhed og meget andet.

Han havde med pastor Ammentorps datter 1828 fået sønnen Jens Julius Hansen, (Jules), der gjorde sig kendt som diplomat under forhandlingerne om freden i Prag 1866.

En mindesten blev rejst for ham i Benzons Alle 1928. En anden søn var Chr. Ditlev Ammentorp Hansen, senere kendt som landøkonom, apoteker, fabrikant og godsejer – han købte Mullerup på Fyn.

Vej-Hansen blev den sidste forpagter på Kristiansdal ladegård, idet Chr.

Fig. 29. Proprietær Niels Andersen og hustru. Han var ejer af Dalumgård 1860-76.

F. O. Benzon, der havde overtaget besiddelserne 1840, ret konsekvent slog ind på frasalg af ejendomme og jord. Ladegården solgtes allerede 1841 til enkefru Trolle for 60.000 rbdl. Der var på dette tidspunkt 255 tdr. land agerjord og 16 tdr. land eng til gården. Med salget fulgte alt inventar, 12 heste, 100 køer, tre tyre og 12 får.

Tilbage var der under hovedgården 103 tdr. land agerjord, ni tdr. land eng og 100 tdr. land skov. I Hjallesø var der endnu fem helgårde og de fleste huse under hovedgården. Den sidste fæstegård blev solgt 1862.

De store skove i nærheden af Hesbjerg, der gik under navnet Øghaven, solgtes 1868 til godsejer Milo på Hesbjerg.

Enkefru Trolle overdrog 1844 ladegården til sønnen Holger Chr. Petersen, der 1845 lod opføre det store stuehus med den karakteristiske høje kælder. Han lod 1850 gården få navneforandring til Dalumgård, det navn der er blevet anvendt siden¹⁾. Da Holger Chr. Petersen var død 1860, solgte enken gården til proprietær Niels Andersen for 125.000 rbdl. Han var født 1806 i Overkærby ved Kerteminde og havde 1851 købt Kragstjerggården af C. H. Hansen (Vej-Hansen), men solgte den igen 1860. Den ny ejer havde deltaget noget i det offentlige arbejde, idet han 1848 var blevet formand for sogne-

Fig. 30. Ladebygningen på Dalumgård o. 1885.

forstanderskabet i Drigstrup og medlem af Odense Amtsråd indtil 1854, og han var medlem af landstinget 1853–55. Efter overtagelsen af Dalumgård købte han 1863 Grynborg Skov ved Hesbjerg fra kammerherre Benzon. Han overdrog 1876 Dalumgård til sønnen Anders Nielsen Andersen, og han døde selv samme år. Den ny ejer var medlem af Dalum-Sanderum Sogneråd 1880–85, men da han 1881 blev valgt til formand, blev han efter gentagne vægninger fritaget for denne post, da han ikke mente at kunne afse så megen tid til offentligt arbejde. Anders Nielsen Andersen var gift med Maren Louise Poulsen, en datter af Poul Rasmussen i Sanderum, om hvem Chr. Kold har sagt, at det var bekendtskabet med ham, der fik ham til at begynde højskolen på Fyn – Anders Nielsen Andersen døde 1910 og fru Andersen 1921. Gården overtoges 1912 af sønnen Olaf Andersen, hvis familie stadig har gården.

Rikkeminde.

Den anden store afbyggergård fra Kristiansdal blev Rikkeminde. Købmand G. F. Brodersen fra Odense havde 1817 købt nogle jordlodder nord for Fåborgvej på ca. 20 tdr. land, hvor han lod opføre et etlænget hus på ni fag, hvoraf de fire var til beboelse og de fem til stald, foderlo og tørvehus¹).

Fig. 31. Rikkesminde o. 1900.

Huset vurderedes 1821 til 350 rbdl. sølv. Da købmand Brodersen gik fallit 1820, gik både jord og ejendom over til kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzon, der dog allerede forinden havde overdraget pantebrevet i ejendommen til sønnen Chr. Benzon, som nu formelt blev ejer af „Brodersens hus“. I løbet af de følgende år fandt der en udvidelse af ejendommens bygninger sted, så der ved brandtaksationen 1824 var en vestre længe på 25 fag og en nordre på 20 fag. Kammerjunker Chr. Benzon havde da bortforpagtet ejendommen til to købmænd, brødrene Thaysen. Navnet „Rikkesminde“ bruges i denne brandtaksation²). Det må være P. U. F. Benzons hustru – Frederikke Brüggemann – der er blevet mindet på denne måde.

Mellem 1824 og 1840 fandt der igen en udvidelse sted, så gården blev firlænget. Som forpagter efter købmændene Thaysen nævnes Niels Clausen, der købte Rikkesminde 1840 for 16.000 rbdl.³). Gården gik i arv til sønnen Johan Clausen, i hvis tid den blev ødelagt ved en lynbrand – 28. sept. 1886 – hvorefter stuehuset blev lagt frit og bygget i grundmur med skifertag, mens ladebygningerne var grundmuret med stråtag. På det tidspunkt var der ca. 130 tdr. land til gården. Der var på et tidligt tidspunkt eget mejeri på ejendommen, hvorfra der solgtes mælk til aftagere i Odense, aftappet i små lukkede spande. Mælken fra Rikkesminde regnedes i Jakob Hansens barndom for den bedste, der blev leveret i Odense. Efter Johan Clausens død overgik Rikkesminde 1898 til Nicolaj Fr. Jensen, der igen solgte den 1907 til H. P. C. Simonsen, der få år efter begyndte en udstykning til beboelse, men samtidig

foretog opkøb af jord fra gårde i Sanderum. Der var 1907 142 tdr. land agerjord. H. P. Simonsens slægt har stadig Rikkeminde.

Bøgedal.

Sammen med disse ret store afbyggergårde er det på sin plads også at nævne gården Bøgedal. Den opstod på grundlag af et jordsalg 1860 fra Kristiansdal til møller Andersens søn fra Dalum Mølle. Han opførte en ladebygning, hvor han midlertidig indrettede sig et par værelser til beboelse. Han solgte 1873 gården til Anders Gottlieb Møller, der lod opføre et stuehus 1874. Han boede her til sin død 1892, og arvingerne solgte 1895 gården til Hans Jensen fra Hjallesø, der frasolgte enkelte byggegrunde, deriblandt en grund til Dalum Skole 1900, hvor nu kommunekontoret ligger. Hans Jensen solgte 1910 Bøgedal til Ingvarth Thordal – den var da på ca. 24 tdr. land – og under den ny ejer begyndte en større udstykning ved salg af 32 byggegrunde til Thordals Alle, og i de følgende år kom byggeriet, der blev til Bøgedals Alle.

Fruens Bøge.

I Dalum Sogns historie må Fruens Bøge have krav på en særlig omtale, selv om skoven efter 1877 tilhører Odense Kommune. Navnet findes i jordebogen 1588¹⁾ i forbindelsen Fruerby løkke, og Fruerby må utvivlsomt dække Fruens Bøge. Hermed er angivet, at området hørte under Dalum Kloster, der ligesom kirken var knyttet til Jomfru Marie. Da åen lige siden sognets ældste historie havde dannet den naturlige grænse mellem Dalum-Sanderum og Odense, kan der ikke herske tvivl om, at Fruens Bøge har hørt til klosteret fra dets oprindelse. Området strakte sig fra kirke og præstegård hen til Hedebackken, de dannede grænse mod Odense By. Mod øst var det åen, der lukkede af.

Når Fruens Bøge er blevet så bekendt i Odense Bys historie, er det som rekreatiionssted for byens befolkning. Allerede omkring år 1800 er der svage spor af denne form for benyttelse af skoven. Under Jakob Benzons korte ejertid (1801–04) omtales spadserestier i skoven, og han lod opføre et lille lysthus, kaldet Jakobsminde. Det er sandsynligvis denne bygning, som U. W. Møller kalder et tempel (s. 61). „Jakobsminde“ var prydet med et i træ skåret Mariabillede med Kristusbarnet, hvorfor det blev kaldt kapellet.

Eygningen lå tæt ved „Skovlyst“ – en bygning mellem det røde hus og engen²⁾).

Omtrent på den tid begyndte de første arrangementer med musik og dans

i Fruens Bøge. Der var almindeligvis kun adgang til skoven mod behørig billet, der skulle skaffes fra ejeren.

Den 6. august 1802 takkedes kammerjunker Jakob Benzon, fordi han til Odense Bys fattigkasse havde skænket 100 rdl., og samtidig blev det nævnt, at der ved hr. Knudsen fra København havde været afholdt en koncert i Fruens Bøge, hvor kunst og smag har forenet sig for at forhøje den blide naturs yndigheder, og hvortil enhver anstændig forundtes fri adgang³). Den 30. aug. kunne Iversens Avis fortælle – til behagelig efterretning for dem, som havde billet til Fruens Bøgeskov – at der søndag d. 5. sept. for sidste gang dette år blev afholdt musik og dans.

Peter Ulrik Frederik Benzons hustru af andet ægteskab satte stor pris på bøgeskoven og spadserede meget i det smukke område, der takket være de mange stier frembød et ypperligt rekreativt område for fodgængere.

Af hensyn til kammerherreindens interesse for skoven, blev der næppe helt så frie forhold som i Jakob Benzons tid, men der var stadig adgang for „anstændige“ personer med adgangskort, og der blev stadig afholdt søndagskoncerter m.m. i skoven.

Så vidt vides, var udgangspunktet for selskabeligheden i Fruens Bøge det, at der fra gammel tid havde været en lysning i skoven, hvor der havde været et hus til opbevaring af den nyplukkede humle, og denne bygning benyttedes til „dancesal“, når der holdtes høstgilde på Kristiansdal.

1828 omtaler H. C. Andersen turen fra Odense til Hunderup Skov og Fruens Bøge: „Tæt ved bakken – Nonnebakken – holder vogne om søndagen, der fører folk til skoven, et slags Charlottenlund-Tour i det små. Vejen går gennem Hunderup, hvis bønder vistnok er de rigeste i Fyen . . . I skoven har man musik og et telt med forfriskninger.

Byens folk tage herud, og der gjøres sædvanlig en lille udflugt til Christiansdals skov, der også kaldes Fruens Bøge, hvor jeg som dreng hoppede om og samlede jordbær på et græsstrå. En blind mand spillede på violin i skoven, og fra byen kom de fornemme folk seilende op ad åen i en båd, hvorfra der hang et stort rødt flag“⁴).

Når H. C. Andersen omtaler et telt med forfriskninger, må det være i tilknytning til det fæstehus, der lå, hvor nu restaurant „Skoven“ ligger. Fæstehuset her havde tilladelse til udskænkning om søndagen. Området her hørte til Kristiansdal og havde vistnok gjort det langt tilbage i tiden, selv om det lå øst for åen og egentlig hørte under Hunderup.

Fra omkring 1829/30 sker der en mere regelmæssig benyttelse af skoven til festlige formål. Således fejredes i august 1829 prins Ferdinands (en broder til Chr. VIII) bryllup med prinsesse Caroline (Fr. VI's datter), og fra 1830 fik Odense Fodjægerkorps lov til at afholde en årlig festskydning i Fruens

Bøge. Endelig dannedes 1839 „Foreningen i Fruens Bøge“, der 1840 af Chr. Benzon fik tilladelse til at afholde sammenkomster og dans i salen om sommeren⁵⁾).

Odense Sangforening samledes i Fruens Bøge i disse år, og eleverne i kantor Mummess skole sluttede deres eksamen i sang i skoven 1842⁶⁾).

Af brandtaksationerne ses, at der 1841 var opført et fæstehus i Hunderup Skov, øst for åen i Fruens Bøge, bestående af et stuehus på ni fag til dansestue og spisestue. En dansesalon på ti fag i længden og 16 alen i dybden med undertømmer af poppelpil og overtømmer af fyr og med stråtag. Den søndre side var åben og forsynet med fire træpiller, der bar galleriet oven over, hvilket var til musikken. Dansesalene var i den nordre del af bygningen, ligeledes forsynet med et galleri i vestre ende til musikken og vurderet til 1000 rdl. En hertil hørende udbygning blev nu forsikret for første gang for 600 rdl. 7).

Den gamle pavillon med stråtag på „humlepletten“ blev 1883 afløst af en tårnpavillon efter tegning af arkitekt Monberg.

Foreningen i Fruens Bøge havde i flere år oberst Otto Vaupell som formand, og da han stod kammerherre Chr. Benzon meget nær, er det uden tvivl hans indflydelse, der gjorde sig gældende, da Chr. Benzon 1868 i en testamentarisk bestemmelse gav sit samtykke til, at foreningen også efter hans død måtte benytte skoven til en ugentlig sammenkomst.

Kammerherre Benzons vilje blev tinglyst d. 25. juni 1868, og i motiveringen for dette skridt udtaler han blandt andet: „Det har altid været mit inderligste ønske og mit tillidsfulde håb, at denne forening, der under deres ugentlige forsamling oplivede ved musik og dans, udbredede glæde, munterhed og sand tilfredshed såvel blandt de ældre som blandt børn og den danselystne ungdom, når den under bøgens skyggefulde tag finder vederkvælgelse for dagliglivets møje og besværligheder og således i en lang række af år fra generation til generation betragte Fruens Bøge som en kær samlingsplads for deres sommerforlystelser . . .“⁸⁾).

Endelig havde Chr. Benzon meddelt hr. sporvejs-entreprenør Larsen en betingelsesvis koncession til anlæg af en sporevej, enten til runddelen foran Sorgenfri alene, eller om dette måtte ønskes til dansesalen.

Da Niels Hansen i det røde hus i nærheden af Fruens Bøge d. 17. nov. 1872 fik arvefæstebrev efter svigerfaderen Niels Christensen, blev det udtrykkelig slået fast, at ejeren af Kristiansdal stadig ville anbefale, at fæsteren holdt beværtning og keglespil ved huset for anstændige folk.

Da kammerherre Chr. Benzon døde 1875, var der imidlertid sket en væsentlig ændring i sognets struktur, idet bygningen af Odense-Svendborg-banen 1874 (banen tages i brug 12. juli 1876) førte til en ganske urimelig

ødelæggelse af et stykke ægte natur, der i umindelige tider havde udgjort en fin helhed af Odense Å, Fruens Bøge, Hunderupskoven og Sejrskov. Hidtil havde åen dannet den naturlige grænse mellem Odense og Dalum, men anlægget af banen gjorde det rimeligt at flytte sogneskellet, og da det efter Chr. Benzons død viste sig, at arvingerne var villige til at sælge arealet mellem åen og banen, meldte Odense Kommune sig som køber, og handelen gik formelt i orden 1875.

Det drejede sig om ialt 53 tdr. land og købesummen blev 53.000 kr. I handelen indgik Hedehuset, Skyttehuset, Sorgenfri⁹⁾, pavillonen ved dansepladsen, Karlslund, Røde Hus, Skovlyst og Bøgeskovhuset i Hunderupskov. Også fra præstegården afgik der et mindre areal på godt fem tdr. land. Køberen skulle foretage en omlægning af stien forbi præstegårdens have og vedligeholde de derved fremkomne trapper. Dalum-Sanderum sogneråd ville ikke gå med til indlemmelsen og indbragte sagen for amtet og indenrigsministeriet, som d. 19. juli 1877 bestemte, at indlemmelsen skulle finde sted.

Selve baneanlægget ligger i Dalum Kommune, og stationen ved Fruens Bøge hører til Dalum Kommune.

Det areal, der hørte til Karlslund, mellem banen og Ravnsgyden (det gamle navn for Dalumvej), blev i 1890-erne anvendt af Fyens Cycleunion som cyklevæddeløbsbane. I Skovalleen boede brødrene Peter og Thorvald Ellegaard, og de vandt deres første sejr på banen ved Karlslund. Når Th. Ellegaard senere en sjælden gang havde lejlighed til at køre på sin gamle bane, samledes der i tusindvis af tilskuere. Efter århundredskiftet faldt interessen for cyklesporten, og banen blev nedlagt omkring 1910, og Jernbaneallé blev ført gennem området.

HJALLESE I 1800-TALLET

Efter udskiftningerne og udflytningen i den ældre Benzontid fulgte en forholdsvis rolig periode, hvor landsbyens struktur ikke undergik væsentlige ændringer. Napoleonskrigene og de trange tider efter deres afslutning satte her, som i den øvrige del af landet, en naturlig grænse for yderligere reformer.

Gennem forarbejderne til matriklen af 1844 gives der et ret detaljeret billede af landsbyen i begyndelsen af 1800-tallet. I Dalum Sogn begyndte matrikuleringsarbejdet omkring 1805, og supplerer direkte de oplysninger, der forelå fra udskiftningerne i Chr. Benzons tid. I anmærkningerne til indberetningerne gives blandt andet følgende oplysninger:

- 1) Hver mand i byen har sine jorder af pløjeland på ét à to steder.
- 2) Til byen er fire små skovhauger med gjerdsel skov, hvorudi enhver mand i byen er tildelt sin part, nogle på et og andre på to steder, der tillige afbenyttes til græsning.
- 3) Til byen er ligeledes en mose, hvorudi enhver mand er tildelt sin part af omtrent ti skp. lands størrelse. I denne mose har forhen været tørv, men er nu opskåren og derfor afbenyttes til høbjerring.
- 4) Af heede eller søer gives intet.
- 7) Enhver mand i byen har sine jorder inddelt i syv lægd, hvoraf fire bruges til kornsæd og tre til græsning. Første år sås byg, hvortil gjødes, andet år rug, tredje år byg og ærter og fjerde år havre og kløver.
- 8) I byen er ingen gård solgt.
- 9) Disses værdi anses efter prisen på jord der i egnen at være 400 rdl. pr. td. hartkorn.
- 12) Husene har deres jord dels i markerne dels hjemme ved dem selv, enhver på et sted, hvilket de har fået ved de passerede tvende udskiftninger 1781 og 1796.

Alle bønderne var således fæstere, da forarbejdet til den ny matrikel tog sin begyndelse, men da P. U. F. Benzon havde store økonomiske problemer i årene efter 1814, prøvede han at klare vanskelighederne gennem ret omfattende salg af ejendom dels til sønnen dels til bønderne under Kristiansdal. Det store salg fandt sted omkring 1818, da han i Hjallesø solgte 14 helgårde og den ene halvgård. Som eksempel kan nævnes salget af Julagergård 1818.

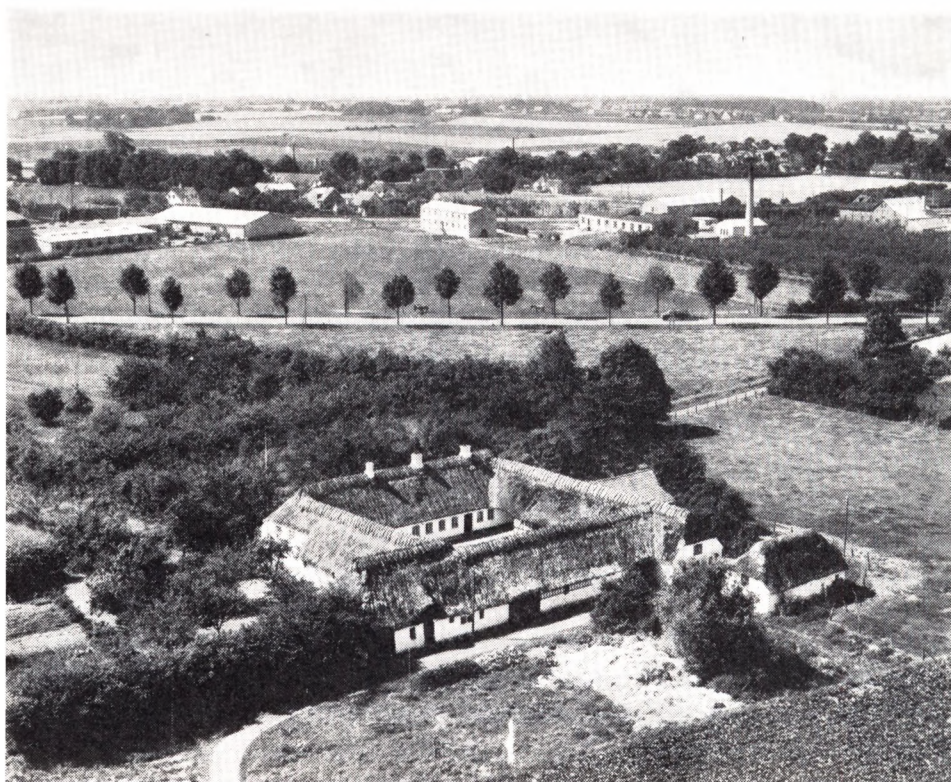

Fig. 32. Godhedsminde. Udflyttet 1842. Nedbrudt 1961.

Den daværende fæster Casper Hansen skulle for en gård på godt ti tdr. hartkorn betale 3000 rbd. i sølv og 2600 rbd. i sedler. Den sidste post blev stående som 2. prioritet indtil 1823, mens den første post blev stående som en uopsigelig 1. prioritet. Køberen skulle forrette høveri til 11. juni 1818. Han skulle svare alle kongelige skatter og andre udgifter, der hvilede på jorden, af bankhæftelsen til rigsbanken, brandkontingent fra 1. juli 1818. Ejendommen måtte aldrig anvendes til nogen hovedgårdskomplettering!).

Det dokument, der udfærdigedes i 1818, havde nærmest karakter af at være en købekontrakt, og det endelige skøde blev først udfærdiget d. 14. januar 1842²⁾.

I dette tilfælde var der ikke nogen vanskeligheder for køberen med hensyn til at klare de økonomiske forpligtelser, mens andre gårdmænd, der fik købekontrakt omkring 1818 slet ikke kunne klare udbetalingen af 2. prioritet, og i enkelte tilfælde foretrak køberen at give afkald på sin ejendomsret for at vende tilbage til fæsterstadiet.

Først op imod 1840 blev tiderne bedre for det danske landbrug, og da Chr.

Fig. 33. Odensevej nr. 2. Opført o. 1842 af tømmer fra „Godhedsminde“.

Benzon havde overtaget Kristiansdal 1840, begyndte et nyt salg af fæstegårde i Hjallesø. Den sidste af gårdene blev solgt i 1862, da Jørgen Pedersen fik tinglyst et skøde på Mosegården.

Gennem gartner Mads Jørgensen, hvis moder stammede fra en af Hestehavegårdene, har vi flere ret fyldige oplysninger om forholdene i Hjallesø for et lille hundrede år siden. Mads Jørgensen var søn af tømmer Jørgen Rasmussen fra Freltofte (1809–1886) og Karen Madsdatter (1807–1879). Hun stammede som nævnt fra en af Hestehavegårdene, men sammen med en broder var hun blevet adopteret af Anders Knudsen i Hjallesø. Hendes broder overtog „Godhedsminde“, der blev flyttet ud nord for Hestehavevejen 1842, medens hun overtog toften og gårdspladsen fra den nu nedbrudte gård. Hendes mand købte grunden af Kristiansdal 1842, og her byggede han et husmandssted delvis af materialer fra den udflyttede gård. Huset blev 1866 solgt til svigersønnen, gartner Ole Andersen, og denne solgte det igen til sin svigersøn Jørgen Chr. Jørgensen 1899, hvis søn nu har ejendommen. En del af huset står den dag i dag med det smukke, gamle bindingsværk, ligesom da det blev bygget 1842–43, og af træværkets tilhugning ses endnu, at det før har hørt til i en anden bygning. Den omtalte ejendom ligger på Odensevej nr. 2 og har matrikel nr. 7 c og 7 k m. fl.

I dette hus fødtes Mads Jørgensen d. 5. sept. 1851, og han har fra barndoms-årene fortalt om gårde, personer, levevis m.m. i det gamle Hjallesø.

Han fortæller om gårdene, at de alle lå med laden ud mod vejen, bygget af egetræ i den konstruktion, der kaldes sulebygningen. Der var så lavt til lofterne, at en velvoksen mand ikke kunne stå oprejst under bjælkerne. I øverstestuen var der lergulv og i dagligstuen, soveværelset og køkkenet gulv af brændt sten, medens der alle andre steder var stenpikket gulv. I bryggerset fandtes bageovnen med pigekammeret på den ene side og plads til øl, mælk og indslagting på den anden side. Under bjælkerne i dagligstue og køkken var der hylder, hvorpå mælkefadene var anbragt om vinteren. Disse „sifade“ var røde og sorte uglacerede lerfade, som om sommeren købt hos omkørende pottemænd fra Vissenbjerg Sogn. (Disse pottemænd kom især fra Kelstrupskov, der før i tiden hed Karhusene). De sorte fade samt gryder og revlingskoste „limer“ kom fra Jylland.

Indgangsdøre til forstue „frammers“ og bryggers var halvdøre, og de oprindelige vinduer havde blyindfattede ruder.

Af gamle redskaber brugtes endnu tildels trægrebe, træskovle, medens de gamle træplove ikke brugtes mere. De gamle arbejdsvogne „lundstikkervogne“ gik på det sidste, og de 3–4 stolede stadsvogne blev af jyske opkøbere i lange tog ført til Jylland, hvor de endnu kunne bruges i hedeegne.

Om bylauget fortæller Mads Jørgensen, at det holdt sig længe i Hjallesø men opløste sig langsom omkring 1866. Som et symbol på den gamle tid satte bymændene i maj 1868 stævne-stenene på den gamle bysmedjes plads. Der er ikke nogen overlevering om noget ældre bystævne i Hjallesø.

Om oldermandsværdigheden oplyser Mads Jørgensen, at den blev tildelt for et år ad gangen, og at bymændene samledes hos oldermanden for at drøfte byens velfærd, og hos ham holdtes årets faste gilder. Som inventar, der fulgte oldermændene, nævnes et træfad, en træ-potageske og en træ-stub (drikkebæger) til hver mand, men dette havde dog ikke været i brug i flere år. Desuden en bismær, kobbermål af forskellig størrelse samt byhornet, der brugtes, når der varsledes til stævne eller ildebrand.

Foruden de traditionelle oldermandsgilder var der juleleg med dans for de unge, hvor man beværtedes med øl, snaps og kage med godt pålæg, og der var nok af det.

Karlen hos oldermanden gjorde fastelavnsgilde, men forinden var der ringridning, hvor der kæmpedes om de fornemste værdigheder – konge, adjutant, bannerfører og andre eftertragtede stillinger. Når ringridningen, der overværedes af mænd, drenge og piger, var tilendebragt, begyndte pigerne at pynte karlene med bånd og sløjfer, og de højeste rangklasser udstyredes med napoleonshatte. Alt imedens blev mænderne budt ind på øl, snaps og bakkell-

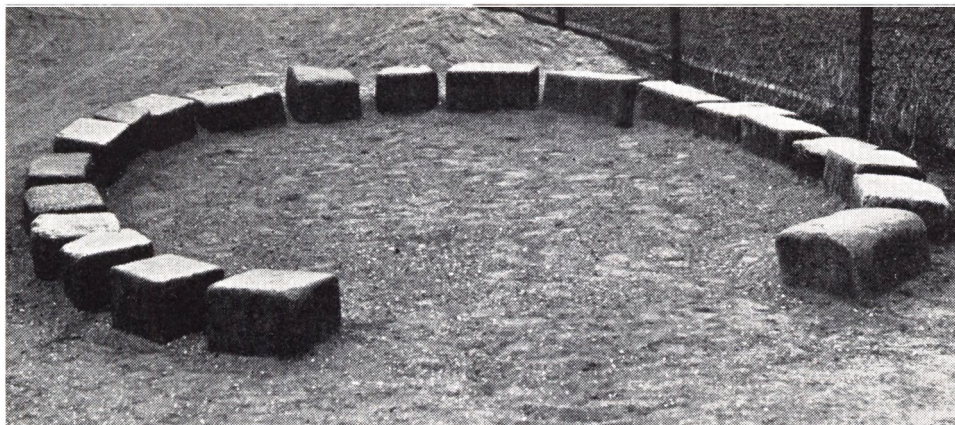

Fig. 34. Bystævnet i Hjallese.

ser, og før den pyntede trup forlod gården, blev den til gengæld for god behandling – af mændene inviteret til i løbet af dagen at vise sig i gårdene, hvorfor adjudanten skyldigst takkede. Så gik turen med trompeter i spidsen fra gård til gård med sang og spil. Traktementet var æbleskiver, klejner og andet bagværk, kogt øl og dram, som dog blev nydt med sparsomhed, og desuden skænkede manden fra 3 mark til 1 rdl. til gildet, hvortil også pigerne blev indbudt og med et leve for konge, land og manden og konen i gården red man syngende en omgang og satte så kursen mod den næste gård, hvor den samme ceremoni gentog sig. Deltagerne i aftengildet beværtedes med øl og snaps og henad kl. 10 med punch og boller, hvorefter mændene gik hjem, medens ungdommen fortsatte med leg og dans.

Henad tre uger efter fastelavngildet gjorde pigerne et gilde for karlene, og hver af disse måtte herfor gerne bøde med tre à fire mark.

Landsbyen havde som andre landsbyer fester, der passede til de vekslende årstider, og et minde om en af disse fester er følgende brudstykke af en maj-vise for unge folk i Hjallese og Sanderum, når der måtte føres sommer i by:

Glædelig vi nu indføre
 sommeren af dette år.
 Nådelig os Gud bønhøre,
 give, denne sommer når
 slig en rig-velsignet høst,
 at her findes ingen brøst
 udaf nogen jordens grøde!
 al ulykke Gud nedstøde.

(Muligvis af Thomas Kingø).

Fig. 35. Punchebolle, øser og drikkebægre fra oldermandslauget i Hjallesø.

Typer i landsbyen.

Som enhver anden landsby havde Hjallesø sine særlige typer, som Mads Jørgensen har givet et billede af:

På toften ved Lars Jørgensens gård og tæt til vejen lå det gamle fattighus „Slottet“, og af dets daværende beboere mindes jeg gamle Ane, som en dag havde været henne hos Søren Nielsens kone efter mælk. Samtidig besøgte hun degnemadammen, og da denne bød hende sødsuppe, mente Ane, at suppen godt kunne hældes i spanden til mælken, da det alligevel skulle i samme kar, når hun kom hjem. Mette Lauste „Tyskemette“ var af tysk herkomst. Endvidere Søren Jyde og hans kone samt Marie Sørens, en rar og velestimeret kone, der var moder til byens herlige gamle skrædder, Kristian Sørens, med det alenlange skæg, som han bar inden for vesten, og ved hjælp af hvilket han vandt sig adskillige væddemål.

Byen havde sine originaler. „Stumme Kristen“ var sat i pleje, men opholdt sig mest i Dalum Mølle, hvor han godt kunne gå og se efter, om det gik vel til i gården, og til gengæld nød han det meste af sin kost der. Hvert år til julen fik Kristen et sæt nyt gråmeleret vadmestøj, nye træsko og, om den gamle var for ringe, en ny kasket. Ved særlige lejligheder, såsom til gilder i

Fig. 36. Smedien Hjallesgade 3. Fotografi o. 1900.

byen, gav Kristen den med høj hat. Om søn- og helligdage drog Kristen på gæsteri i byen, som han havde inddelt i distrikter for ikke at komme for ofte. Kristen var kalveknæet og løs i benene, hvorfor to-tre dramme kunne gøre dem nok, og under belastning af fire-fem nægtede de at bære Kristen. Vi drenge var da parat til at følge ham hjem, men det var han ikke glad ved, og det hændte jo, når han langede ud med stokken og derved tabte balancen, at vi måtte ranke ham op igen. Konerne var gode ved stakkelen, og det hændte sjældent, at han fik mere, end han kunne klare, men dog altid lige til stregen.

Der var næppe den mand eller kone i byen, der gik fri for et kælenavn af den humørfyldte „Kirsten Anderse“, såsom „Lange Slandridank“, „Smæk-sok“, „Springfort“ o.s.v.

Maren Sejerskov var en sikker kone, som især i skoven holdt god justits, og jeg skulle nok holde mig på afstand. Hendes mand, Morten Sejerskov, arbejdede mest i Torup, og Hans Andersen, tækkemanden, citerede, når han drog en passende parallel med krægetræerne på tagrygningen: „Nu sidder de topirat ligesom Morten Sejerskovs røde hue“. Hans gik også med rød hue, men den faldt ned til siden¹⁾.

Landbruget omkring 1860–70.

Gartner Mads Jørgensen har i sine erindringer fastholdt væsentlige træk af landbrugets bedriftsform omkring 1860–70. Det var den periode, da helbrak var almindelig, mergling og dræning var mange steder bragt til afslutning, så der avledes store kornafgrøder. Kornet solgtes endnu til gode priser, og Mads Jørgensen fortæller, at han husker, at hveden kostede 15–16 rdl., rug og byg 11–12 rdl. pr. td., så det gav almindelig velstand i gårdene.

Kvægbesætningerne var i forhold til nutidens ret ubetydelige, og svinehold var i regelen kun til eget forbrug. Der holdtes i almindelighed 10–12 malkekøer, 8–10 stk. ungvæg og 6–8 levefår. Køerne kævede gerne i forårsmånederne og gik om sommeren løse på de indhegnede græsmarker, hvorfra de i den tid gav rigelig mælk, medens vintermalkningen selv sagt var meget mindre på grund af det lidet mælkegivende vinterfoder, hvis bedste bestanddel var det gode kløverhø, hvoraf det i gode græsår var almindeligt at bjærge indtil 50 læs. (Der menes formodentlig pr. gård). Græsblandingen bestod af almindelig rajgræs, timothe, og sildig moden rødkløver, som man selv avlede, og hvad der ikke brugtes til udsæd solgtes til købmanden.

Kraftfoderet – om det kan kaldes således – bestod af de letteste kærner, som blev taget fra ved håndkastning. Af denne kvalitet blev seks skp. gruttet og tilligemed avner og hakkelse var dette ugens ration til hele besætningen. Denne ret opblandet med en spand vand til hver to kaldtes „blæni“. Mads Jørgensens fader var muligvis en af de første, der prøvede med roer, idet han såede stubroer og et lille stykke med de lange, røde runkelroer, som blev skåret med en kniv så småt, som det var til menneskeføde.

Landbruget blev ikke drevet som nu, men det var en økonomisk god tid, hvor der blev noget til overs, idet skatter og lønninger ikke var store. Karle og piger kunne få henholdsvis omved 24 og 16 rdl. halvårlig.

Fraset hestekraften blev næsten alt arbejde udført ved håndkraft, og arbejdsdagen var betydelig længere, men til gengæld gik arbejdet nok så fornøjeligt. Høsten var fornøjelig, og maden i den tid hver dag som til gilde. Når der var indavlet begyndte karlene at tærsk og plejle, og det var et arbejde, som vinteren igennem nok kunne trække til i armene på en 16-års dreng, men det gav appetit og gode kræfter. Når kornet var optærsket, blev gjærdsel og brænde kørt hjem fra skoven. Alle jorddiger blev klappede sammen, og huller udbedret, de gamle risgærder rettede og stivede af eller delvis fornyede, og når byens mænd d. 1. maj synede gjærder, måtte disse være i orden og forsvarlige for løsgang.

Selvom Mads Jørgensen i de ovenfor citerede erindringer har givet et særdeles afrundet billede af en landsby for ca. 100 år siden, kan der på enkelte

punkter gives nogle tilføjelser, der kan underbygge hans beretning. Det blev nævnt, at de økonomiske forhold var gode i denne periode. Opgangstiderne begyndte omkring 1840, og det var netop i disse år, at Hjallese-bønderne købte deres gårde til selveje. Skatterne var ikke tyngende. Dette skyldes bl. a., at den ny matrikel, som trådte i kraft 1844, for Hjalleses vedkommende medførte en ret kraftig nedsættelse af hartkornet, hvorved den gamle uret fra matriklen af 1688 endelig var blevet gjort god igen. Medens gårdene før 1844 i gennemsnit havde godt 10 tdr. hartkorn, faldt det efter matriklen 1844 til 7 à 8 tdr. Når hertil kommer, at kornpriserne efter 1846, da den engelske kornlov blev ophævet, var stigende, er det forståeligt, at der nogle årtier herskede relativ god velstand i Dalum Sogn. Det bør endvidere nævnes, at de bedre trafikale forhold, især anlægget af jernbanerne, kom Hjallese-mændene til gode. Svendborgbanen med hele to stationer inden for sognet forbedrede afsætningsmulighederne ganske betydeligt, og det er i denne periode, at sukkerroedyrkingen for alvor vinder frem. Sukkerfabrikken i Odense begyndte sin virksomhed 1872-73, og baneanlægget gjorde det let for landmændene i Dalum Sogn at få produkterne frem til fabrikken. Det bør også nævnes, at sukkerfabrikken forpagtede store arealer af Dalumgård til avl af sukkerroer, hvilket gav god beskæftigelse – både til kvinder og børn – men selvfølgelig også større økonomisk bærekraft for sognet som helhed. Da den gamle kammerherre døde på Kristiansdal 1875, var tiderne vel så gode som aldrig før i sognets historie. Men de nye tekniske hjælpemidler såsom jernbaner og dampskibe medførte hurtigt nye problemer. Overskudskornet fra Nordamerika og Sortehavsområderne kunne nu føres frem til Vesteuropa til priser, der var så lave, at kornavl blev en urentabel forretning i den gamle verden. Inden længe måtte bønderne i Hjallese indstille sig på ændrede driftsmetoder. I stedet for kornavl kom kvægavlen i højsædet, men forudsætningen for at dette eksperiment kunne lykkes var, at bønderne forstod samarbejdets kunst. Det viste sig, at det gjorde de, og gennem andelsbevægelsen skabtes nye muligheder for det danske bondesamfund.¹).

DET KOMMUNALE SELVSTYRE

Efter ryttergodstiden lå det lokale styre i hænderne på amtmand, biskop og godsejer. For Hjallesø lå det således, at jurisdiktionen i første instans lå i Ravnebjerg Herredsting, medens skiftejurisdiktionen lå hos herremanden på Kristiansdal. Landsbybøndernes selvstyre var begrænset til driften af landsbyens fællesjord og til de funktioner, der udøvedes gennem oldermandslauget. Fra 1791 gennemførtes en lov om oprettelse af stillinger som sognefogeder, hvis indehavere udstyredes med en vis politimyndighed, tilsyn med vejarbejde o.l.

Først i løbet af 1800-tallet blev der mulighed for større indflydelse af lokal art. De to områder, hvor der naturligt kunne bygges en lokal medvirken op, var i fattig- og skolevæsenet. I fattigvæsenet havde der siden 1700-tallet været et begrænset lokalt selvstyre, men ansvaret hvilede først og fremmest på sognepræsten. 1803 gennemførtes en fattiglov for landet, der bestemte, at der i hvert sogn skulle være en fattigkommission. Med skoleloven af 1814 fulgte oprettelsen af skolekommissioner, men fælles for begge disse institutioner var, at der ikke var tale om folkevalgte repræsentanter, men udelukkende om selvskrevne og særligt udpegede medlemmer.

Først med loven af 1841 om landkommunernes selvstyre blev det fastsat, at folkevalgte repræsentanter skulle have medbestemmelsesret i sognekommunernes anliggender. Den nye institution fik navnet sogneforstanderskab, og dens medlemmer kom til at bestå af to grupper. 1) de selvskrevne (fødte) medlemmer, 2) de valgte medlemmer. Til den første gruppe hørte sognepræsten, grundejere, der havde over 32 tdr. hartkorn og herredsfogeden. De folkevalgte medlemmer valgtes af de mænd i sognet, der var ejere eller brugere af én tdr. hartkorn eller derover. Skole- og fattigkommissionerne ophævedes som selvstændige organer og blev lagt ind under sogneforstanderskaberne, men sognepræsten vedblev at bestyre skole- og fattigsager.

1855 gennemførtes en ændring af valgreglerne, således at vælgerne deles i to grupper. Den mindre halvdel af sogneforstanderskaberne skulle vælges af alle folketingsvælgere (selvstændige mænd over 25 år), der var skatteydere. Den større halvdel valgtes af den femtedel af vælgerne, der sidste år havde betalt mest i skat. Præsterne var nu ikke længere fødte medlemmer undtagen for skole- og fattigsager. Med Estrups kommunallov 1867 mistede

præsterne deres sidste adkomst som selvskrevne medlemmer – og benævnelsen sogneråd blev taget i brug.

I Dalum-Sanderum fandt valget til det første sogneforstanderskab sted d. 20. dec. 1841. Der skulle vælges ni mand, der sammen med sognepræsten – pastor Faaborg – og kammerherre Chr. Benzon – som sognets største lods-ejer – skulle udgøre det første sogneforstanderskab. Forud var gået de lov-befalede foranstaltninger: d. 17. nov. 1841 havde amtmanden beskikket kammerherre Benzon, pastor Faaborg og møller Demant til at udgøre valgbe-styrelsen. Ved kirkestævne var det lovligt blevet bekendtgjort, at listen over de valgbare og valgberettigede ville være fremlagt til eftersyn fra ons-dag d. 24. nov. og 14 dage frem hos sognefogederne i Sanderum, Højme og Hjallesø. Og endelig kunne valget så finde sted d. 20. dec. i Sanderum Skole under provst Faaborgs forsæde – idet kammerherre Benzon på grund af sygdom var forhindret i at deltage. Valget af de ni medlemmer faldt som følger: 1) gmd. Poul Rasmussen, Sanderum, 66 stemmer, 2) gmd. Jørgen Knudsen i Vosemose, 64 stemmer, 3) gmd. Søren Madsen i Elmelund, 54 stemmer, 4) gmd. Hans Jensen i Højme 53 stemmer, 5) gmd. og sognefoged Peter Hansen i Sanderum 51 stemmer, 6) gmd. og sognefoged Hendrich Da-vidsen i Højme, 50 stemmer, 7) gmd. og sognefoged Peter Andersen i Hjallesø, 48 stemmer, 8) gmd. Søren Andersen i Ravnebjerg, 33 stemmer og 9) gmd. Lars Petersen i Hjallesø Torp, 31 stemmer.

De tre sognefogeder mente ikke, at de havde pligt til at modtage valg, men anordningens § 9 viste, at de ikke kunne undslå sig for valget.

Det nyvalgte sogneforstanderskab holdt sit første møde på Kristiansdal d. 20. januar 1842, hvor kammerherre Chr. Benzon med det største antal stemmer valgtes til formand. Til skoleforstandere valgtes for Dalum distrikt, sognefoged Peder Andersen og gmd. Lars Pedersen. Sidstnævnte blev sammen med Søren Madsen for Elmelund valgt til fattigforstandere. Sanderum Skole skulle være det sædvanlige mødested for sogneforstanderskabet. Dog holdtes det næste møde d. 29. marts 1842 på Kristiansdal på grund af formandens upasselighed¹⁾.

1845 valgtes den ny sognepræst Abel til formand, og han fungerede indtil dec. 1864, da gmd. Simon Hansen fra Sanderum valgtes til ny formand. Der henvises iøvrigt til fortegnelsen i bilagene over sognerådsformænd til 1909.

Endnu på dette tidspunkt kunne manglende evner med hensyn til skrivekunsten lægge hindringer i vejen for en mands overtagelse af offentlige hverv. Da den iøvrigt så driftige David Nielsen i Hjallesø 1849 var blevet foreslået til posten som sognefoged, måtte sogneforstanderskabet trække forslaget tilbage, „eftersom den foreslåede David Nielsen havde godtgjort udygtighed til

at skrive²⁾). Muligvis brugtes den manglende skrivefærdighed som et godt påskud til at slippe for de besværlige offentlige hverv. I hvert fald synes der ikke hos bymændene i Hjallesø at have været særlig stor interesse for deltagelse i arbejdet i offentlige råd og forsamlinger.

Ejendommeligt for dette tidlige selvstyre er det, at oldermandsmøderne fandt sted, som om de var en slags distriktsmøder under sogneforstanderskabet. Således refereres 1856 et møde hos oldermanden Rasmus Hansen i Hjallesø Hestehave, hvor der vedtoges regler for fælles hjælp efter ildebrand (oprydning og rengøring af brandtomten), ansættelse af en vejmand og lån til opførelse af et hus³⁾.

Som formand for sogneforstanderskabet følte provst Abel sig i eftersommeren 1845 forpligtet til at tage stilling til det vanskelige spørgsmål, om søndagsarbejde kunne tilstedes eller ikke. Proprietær Pedersen på Kristiansdals Ladegård havde spurgt præsten, hvad han mente om tærskning af sennep på en søndag. Provst Abel havde henvist til politimesteren, men ville iøvrigt fraråde det som usømmeligt i det så overordentlig bekvemme høstvejr som det nærværende. Men da provsten kom fra kirke om søndagen, fandt han en stor skare beskæftiget med at høste og tærskes, og da han spurgte, om dette skete efter husbondens ordre, havde han fået det svar, at der formodentlig forelå en tilladelse fra herredsfogeden. Dette svar fik provst Abel til at skrive til herredsfogeden med en noget syrlig forspørgsel, om denne eventuelt havde dispenseret, og hvis han havde gjort det, om han så ikke ville finde det passende at lade bevillingen forevise for sogneforstanderskabets formand for at forebygge mulig tvivl om svargiverens overensstemmelse med sandheden. Denne lille affære bragte ikke større uro i sognet, men den belyser ganske klart overgangstiden mellem en periode, hvor sognepræsten var stedets autoritet, og en ny tid, hvor aktive repræsentanter for landbruget ikke fuldt ud respekterede de gamle regler.⁴⁾

I anden forbindelse redegøres der for den kirkelige adskillelse af Dalum Sogn fra Sanderum Sogn i året 1869. Selv om denne begivenhed næppe kunne få større betydning for det kommunale arbejde, bør det dog nævnes, at der allerede på dette tidspunkt var ønske om en kommunal adskillelse af de to sogne, et ønske fremført af beboerne i Dalum – første gang omtalt i året 1867. Endnu i 1871 var spørgsmålet uafgjort, idet stiftamtet opfordrede sognerådsmedlemmerne fra Sanderum til at fremkomme med en udtalelse om Dalum-beboernes ønske om kommunal adskillelse, men medlemmerne fra Sanderum erklærede, at de ikke så sig i stand til at afgive nogen bestemt erklæring herom, førend betingelsen for en adskillelse var blevet bekendt⁵⁾.

Mere kom der ikke ud af tanken om en deling af de to sogne i denne omgang. Først med Dalums vækst med tendens henimod et mere bypræget om-

råde blev der bedre basis for en deling, idet Sanderum indtil videre bevarede sin karakter af en ren landkommune.

Langt den største del af sognerådets arbejde i disse år var koncentreret om fattig-, skole- og vejvæsen, og selv om disse forretninger endnu ikke var af større omfang, voksede de dog gradvis fra 70-erne, og som udtryk for denne vækst må det ses, at amtsrådet 1872 gav tilladelse til, at der af kommunekassen blev udredet 50 rdl. for medhjælp, som ydedes sognerådets formand⁶⁾.

I de følgende år var sognerådet flere gange udsat for stærk kritik, fordi valglisterne ikke havde alle valgberettigede med. Som regel kom disse protester fra Dalum-Hjallese, hvor det især var de personer, der var knyttet til papirfabrikken og til højskolen (landbrugsskolen), som blev glemt, når valglisterne skulle forelægges. Som eksempel kan nævnes, at der i marts måned 1877 efter protest blev optaget 13 vælgere, som ikke var blevet opført før⁷⁾. Da det kommunale selvstyres arbejde i disse årtier vil blive særlig belyst under de følgende afsnit om fattigforsorg og skolevæsen, vil disse områder ikke blive behandlet her, men som en passende afslutning på disse spredte betragtninger over det kommunale selvstyre kan det anføres, at der allerede 1846 oprettedes et sognebibliotek. Sogneforstanderskabet overdrog sognepræsten at udarbejde nogle bestemmelser for et sognebibliotek, og samme år udtalte forstanderskabet, at det gerne ville modtage Trykkefrihedsselskabets skrifter og „Folkebladet“.

Fra Milos boghandel i Odense foreligger en regning fra 11. dec. 1847 over bøger leveret til Dalum-Sanderum sognebibliotek. Blandt værkerne var: Rohmann: Medgift for hele livet. Nielsen: Velanstændighedsregler for almuen (den kostede 12 sk.) Allens Danmarkshistorie, Ingemanns historiske romaner, Giersing om: Smørfrembringelse, sædskifte, hestes, kvægs og fårs foring m.m., Blichers noveller og Holbergs komedier. Desværre synes der ikke at være flere oplysninger om dette tidlige fremstød for folkeoplysningen i Dalum-Sanderum kommune. Formodentlig er det pastor Abel, der har været den egentlige initiativtager. Medens han var sognepræst i det barske Holmsland, havde han gjort en særdeles kraftig indsats for at lære den ukultiverede befolkning noget bedre levemåde. ⁸⁾

Fattigvæsen.

Det er tidligere blevet nævnt, at der 1708 var blevet indført en fattiglovgivning, som tilsigtede at give de fattige et mindstemål af livsfornødenheder.¹⁾ 1803 gennemførtes en ny fattiglov, som bestemte, at der i hvert sogn skulle være en fattigkommission, hvor præsten, sognefogeden, en af de store

lodsejere, herredsfogeden samt nogle ansete bønder skulle være medlemmer.

Fattigkommissionen for Dalum-Sanderum mødtes første gang d. 28. dec. 1803 i Dalum Præstegård, hvor følgende medlemmer var til stede: Sognepræsten hr. Ammentorp, den konstituerede herredsfoged for Ravnebjerg Herred, prokurator Friis, som største lodsejer Kammerjunker Jakob Benzon og fire blandt sognets beboere udpegede medlemmer: gårdmændene Knud Ibsen i Hjallese, Peder Hansen i Sanderum, Niels Nielsen i Højme og Mads Nielsen den yngre i Ravnebjerg.

Første punkt på dagsordenen var fastsættelsen af en hel portion almisse, som kom til at omfatte: 12 skp. rugmel, 1 td. malt, 2 skp. byggryn, 2 skp. bygmel, $\frac{1}{2}$ skp. ærter, 1 lspd. smør, 1 lspd. røget flæsk og 4 à 5 rdl. til husly, ildebrand og klæder – eller omtrent samme ration som under den gamle lov. De fattige blev inddelt i fire klasser efter deres trang, således at første klasse omfattede de dårligst stillede. De fattige i denne klasse fik pr. år tildelt den ovenfor nævnte understøttelse. På dette første møde behandlede nogle ansøgninger om hjælp, og som eksempel kan nævnes Hans Hansen fra Dalum Sogn. Han var 84 år gammel, født i sognet og havde formedelst alderdom og svaghed for 14 år siden afstået sit fæstested til svigersønnen Peder Hansen – husmand og væver – hos hvem han boede sammen med sin hustru og nød husly og tilsyn. Men da han nu var næsten blind, og da svigersønnen formedelst mange børn ikke formåede at hjælpe ham, fik han tildelt fødevarer efter den for første klasse tilkomne andel. Fødevarerne udbetaltes med $\frac{1}{4}$ pr. kvartal. Iøvrigt blev han karakteriseret som en retskaffen borger, mand og fader.

På et nyt møde i fattigkommissionen d. 27. marts 1804 blev det fastsat, hvilke ydelser der skulle pålægges sognets beboere til de fattiges forsyning for året 1804. Ydelserne var stadig delvis baseret på frivillige bidrag.

Kammerjunker Benzon gav i alt (naturalier medregnet)	52 rdl.	48 sk.
Møller Demant (3 tdr. bygmel)	10 "	0 "
Sognepræsten hr. Ammentorp	25 "	64 "

De 18 gårde i Hjallese – sognefogeden var fritaget på grund af særlige forpligtelser med hensyn til aftægt – svarede hver:

4 $\frac{1}{2}$ skp. rugmel, 3 skp. malt, $\frac{1}{4}$ skp. gryn, 2 pund smør og 8 mark i penge.

Omregnet i penge blev det i alt	113 rdl.	44 sk.
De to halvgårde	6 "	0 "
Kapellanen	5 "	0 "
Ni husmænd gav hver 16 sk.	1 "	48 "
I alt.	125 rdl.	92 sk.

For begge sognekommuner blev det samlede beløb til fattigvæsenet for året 1804 599 rdl. 24 sk.²⁾

For året 1840 var de samlede indtægter 382 „ 76 „
De samlede udgifter 314 „ 32 „

Blandt dette års udgifter kan nævnes følgende:

distriktslægen for 8 rejser til syge	4 rdl.	0 mk.	0 sk.
medicin	6 „	0 „	65 „
syges pleje	38 „	0 „	65 „
syges pleje	0 „	0 „	82 „
fattiges tilsyn og forsørgelse	2 „	0 „	16 „
klæder og vask	10 „	0 „	9 „
begravelse	10 „	0 „	45 „
gamle fattiges oppasselse	1 „	0 „	0 „
alimentationsbidrag	15 „	0 „	0 „
understøttelse	20 „	0 „	0 „
skudsmålsbøger	0 „	0 „	64 „
porto	0 „	0 „	32 „
hjælp til kontribuerende ydere	0 „	0 „	80 „
hospitalernes reparation	12 „	0 „	0 „ ³⁾

I forbindelse med den ny matrikel af 1844 blev ydelserne til fattigvæsenet pr. år ansat til seks skilling pr. skp. hartkorn. For dem, der ønskede at betale i naturalier, sattes taksterne således:

1 skp. rug	4 mk.	0 sk.
1 skp. malt	3 „	4 „
1 skp. gryn	5 „	4 „
1 pund smør	1 „	8 „
1 pund flæsk	1 „	2 „
1 læs tørv	0 „	6 „ ⁴⁾

Forsorgen for forældreløse børn er tit blevet behandlet i fattigkommissionens møder. Disse børn blev som regel bortliciterede ved fattigkommissionens foranstaltning. Således bortliciteredes den 1. april 1820 fire plejebørn i Sanderum Sogn. Barnet Hans Frederiksen – tre år gammel – som hidtil havde boet hos moderens stedfader, husfæster Rasmus Frantzen i Højme, blev nu hensat hos det under fattigvæsenet sorterende ugifte fruentimmer Ane Margrethe Sørensdatter, imod at hun nyder hvert kvartal: 3 skp. rugmel, 2 skp. malt, $\frac{1}{2}$ skp. gryn og 2 rdbl., 5 mk., 8 sk.⁵⁾

Når en mand eller familie ikke selv kunne skaffe sig husly, måtte sognet træde til, og vilkårene var ofte ret ubehagelige: 1831 kunne bødker Jens Larsen ikke selv finde husly, og han, hans kone og 3 børn blev først sat på omgang i Højme, men da beboerne følte familiens ophold trykkende, havde de i fællesskab fået den indlogeret i et hus. Derefter skulle Hjallesø tage sig af familien. Hertil ankom den d. 7. sept. 1831, og her skulle den være i de

20 kommende uger – én uge hos hver af bymændene – og her lejede gårdmændene familien ind hos smeden. Men bødkeren klagede til stiftamtet over den behandling, han havde fået, idet han gjorde gældende, at han ikke havde rimelig mulighed for at udøve sit håndværk under disse boligforhold. Han fik dog arbejdsplads i en tørvekove, men den var uden vægge, og der var ikke læ for regn og sne, så han blev forkølet og havde ikke forvundet det i brystet i 1835, da han endelig havde skaffet sig huslejlighed i Højme, men stadig havde vanskeligheder med at klare underhold til sig selv og familien. Han omtalte, at han blandt andet lavede hørhegler, men da købmændene i Odense også solgte disse produkter, var det efterhånden vanskeligt for ham at afsætte dem. Han klagede til stiftsøvrigheden, men blev afvist, da stiftamtmanden mente, at sognet havde givet ham, hvad han havde krav på. Hans situation er typisk for tiden. Mange andre led samme skæbne, men den tid var endnu ikke inde, hvor samfundet fuldt ud erkendte sin pligt over for svage medlemmer.⁶⁾

I forbindelse med spørgsmålet om beboelse for de fattige kan nævnes, at der i disse år omtales en bygning i Hjallesø, der officielt blev kaldt hospitalet, men hvis funktion var at være husvildebolig. Bygningen nævnes første gang i brandforsikringen i 1835, da den vurderedes til 300 rbdl. Muligvis er den blevet opført 1834. Den lå på gadejorden i den vestlige ende af Hjallesøgade, der hvor nu hus nr. 3 a er placeret.⁷⁾

Da skrædder Chr. Sørensen, der var født i sognet, ikke kunne skaffe sig noget at bo i i året 1836, var samtlige beboere af Dalum Sogn d. 28. febr. forsamlede hos oldermanden Rasmus Hansen i Hestehaven for at overlægge, hvorledes man kunne hjælpe, og det vedtoges at overlade ham et stykke jord ved vejen til Stenløse og låne ham 200 rbdl., som sognepræsten foreløbig skulle skaffe til veje, mod at sognet in pleno garanterede for betalingen. Tilfældet fortæller lidt om det sammenhold og den hjælpsomhed, der dog kunne mobiliseres, når der var et virkeligt ønske om at hjælpe en af beboerne. Foreløbig blev der dog ikke noget ud af den smukke plan. I hvert fald boede samme skrædder ved folketællingen 1845 som indsidder i sergenthuset⁸⁾.

Et andet vanskeligt problem i datidens forsørgelsespolitik var, hvilken kommune der skulle bære byrderne. Dette problem gav omkring 1856–58 anledning til en længere drøftelse mellem Dalum-Sanderum kommune og Odenses bystyre. Der var den ordning, at Odense Kommune optog personer fra andre kommuner i amtet enten på tvangsarbejdsanstalten i Klaregade eller i dårehuset ved Gråbrødre Hospital. Men også i andre tilfælde tog Odense by sig af personer, der havde krav på underhold i andre kommuner, idet ordningen dog forudsatte et tilsagn fra forsørgelseskommunen om at godtgøre Odense Kommune dens udgifter. I 1856 havde Odense Kommune

ydet understøttelse til en daglejer, der var forsørgelsesberettiget i Dalum-Sanderum Kommune. Nu ønskede hjemstedskommunen daglejeren og hans familie sendt tilbage, idet sognerådet mente, at det ville være billigere at have familien boende i Dalum-Sanderum Kommune. Man underrettede fattigbestyrelsen i Odense om dette og forlangte familien overflyttet til Dalum-Sanderum Kommune, idet man samtidig meddelte, at der ikke mere ville blive ydet refusion til Odense Kommune for daglejerens underhold. Imidlertid reagerede fattigbestyrelsen i Odense ikke på denne henvendelse, idet den åbenbart ikke mente, at der var nogen grund til at hjemsende familien. Sognerådet henvendte sig så til stiftamtet d. 10. sept. 1856 for at klage over Odense Kommunes holdning. Fattigbestyrelsen i Odense havde i skrivelse af 6. sept. samme år udtalt, at Odense Kommune efter eget skøn ville forsørge de fattige, der boede i kommunen, hvad sognerådet i Dalum-Sanderum ikke ville bestride, så længe en familie ikke var blevet krævet tilbagesendt af den kommune, der havde forsørgelsespligten. „Men – da imidlertid så mange hæderlige og vistnok kyndige mænds underskrifter (fra Odense) på vedlagte skrivelse synes at vise dem af en anden opfattelse, er dette forstanderskab (Dalum-Sanderum) bragt til at tvivle på rigtigheden af sin egen længe nærede mening i denne henseende . . . og ser sig nødsaget til at udbede sig høje vedkommendes gunstige forklaring af de lovbud, som tillader at forlange hjemsendt den fattige . . .“

Fra Dalum-Sanderums side kritiserede man især, at Odense Kommune ved sin fremgangsmåde i virkeligheden umyndiggjorde sogneforstanderskabet i Dalum-Sanderum, der uden videre skulle punge ud til den store bykommune for ikke ønskede udlæg til fattiges forsørgelse. Stiftamtet støttede i sin redogørelse klart sogneforstanderskabet i Dalum-Sanderum⁹).

Det ser ud til, at husvildeproblemet har været et stående og vanskeligt løseligt forhold gennem det meste af århundredet. Selv om hospitalet klarede nogle af problemerne, slog dets kapacitet dog ikke til, hvorfor man 1863 bestemte sig for at foretage en udvidelse. Men så kom krigen i 1864 og hindrede planens gennemførelse, og der skulle gå nogle årtier, før der blev gennemført en forsvarlig ordning¹⁰).

Som udtryk for, at problemet fandtes, må det ses, at kammerherre Chr. Benzon og frue i forbindelse med deres guldbryllup 1869 indstiftede et legat til fordel for de husarme i sognet. Legatet bestod af tre obligationer på tilsammen 2500 rdl.¹¹).

Det var dog ikke i alle tilfælde, at Odense ønskede at beholde de fattige, der hørte hjemme i Dalum Kommune. I 1882 ville Odense Kommune gerne af med en enke, der siden 1879 havde nydt en fast årlig understøttelse på 300 kr., men i Odense havde hun ikke ført en sådan vandél, som man med billig-

hed kunne gøre fordring på hos et fattiglem, hvorfor man henvendte sig til sognerådet om at træffe foranstaltning til at modtage hende og børnene. Dalum-Sanderum sogneråd ville gerne tage mod hende og børnene: „man tillader sig at oplyse, at her i kommunen er der meget knap på arbejdskraft, navnlig om sommeren, da her drives større arealer med roer, hvormed børn og kvinder har en lønnende og passende beskæftigelse“. Desuden ville hun komme til at bo ikke så langt fra Dalum Papirfabrik, hvor hun muligvis kunne få arbejde, hvis hun ikke ønskede eller ikke var vant til landarbejde¹²).

Sognerådet, der jo fortrinsvis bestod af gårdmænd, nærrede nu ikke udelukkende varme følelser for den nyoprettede Dalum Papirfabrik. Sognerådets forhandlingsprotokol fra 18. nov. 1873 fortæller, at der vedtoges en henvendelse til amtet med en forespørgsel, om det var tænkeligt, at det kunne forebygges, at den mængde fattige arbejdere, som var tænkelige til sin tid at ville bebyrde kommunen, på en eller anden måde kunne blive forsørget uden om kommunen¹³).

Mange søgte i disse årtier lykken i det fremmede, og da en mand 1880 tænkte på at emigrere til Amerika, ansøgte han sognerådet om tilskud til rejsen, men sognerådet fandt ikke, at dette kunne falde ind under begrebet fattigunderstøttelse, hvorfor man ikke anså det for lovmedholdeligt at afholde nævnte understøttelse af kommunens kasse¹⁴).

Denne beretning om fattigvæsenet i 1800-tallet adskiller sig ikke på væsentlige punkter fra det billede, der må kaldes det gængse i datidens Danmark. Alt taget i betragtning synes forholdene i Dalum-Sanderum at have været tålelige for de gamle og syge. Det gamle bondesamfund sørgede gennem aftægtsordninger og familiestøtte nogenlunde for de gamle. Værst stillede var vel nok de husvilde og de forældreløse børn, der måtte tinges ind hos fremmede familier.

Da Benzon-slægten skiltes fra sognet 1882, var Dalum Papirfabrik en realitet i sognets struktur med nye problemer, der ikke kunne løses af det gamle landsbysamfund. Dette mærkedes især inden for fattigvæsenet, men de første egentlige sociallove fra 1891 og 1892 indvarslede en ny periode, hvor det lidt efter lidt blev anerkendt, at forsorgen for de gamle, de syge, de forældreløse og de arbejdsløse påhvilede hele samfundet.

SKOLEN I HJALLESE

For skolen i Hjallesø bragte ryttergodsets overgang i privateje ikke nogen mærkbar ændring. Som ejer – kaldet patron – med ret til at kalde skoleholder og pligt til at holde bygningerne vedlige indtrådte nu Chr. Benzon. Der er ikke noget i de bevarede kildesteder, der fortæller om særlig interesse hos Chr. Benzon for almuens undervisning.

Skoleholderen var som nævnt¹⁾ siden 1735 Lars Hansen, der virkede til sin død 1771. I ægteskabet med Anne Cathrine Jensdatter havde han datteren Anne Larsdatter, der 1766 var blevet gift med Jens Jensen Vedbye fra Sjælland. Skoleholderens svigersøn døde allerede maj 1768 kun 28 år gammel efterladende sig enken og to små sønner. Den yngste blev døbt 25. sept. 1768 efter faderens død, og i kirkebogen kaldtes den afdøde gartner og aspecterende skolelærer.

På anden måde fremgår det, at svigersønnen havde været en slags hjælpe-lærer for svigerfaderen, og titulaturen i kirkebogen må vel betyde, at han havde regnet med at kunne overtage svigerfaderens embede, når denne gik af.

Skiftet efter Jens Jensen Vedbye sluttedes først d. 30. jan. 1771, og her kaldtes den afdøde for adjungeret skoleholder – hjælpelærer for svigerfaderen.

Når Anne Larsdatter ikke længere kunne sidde i uskiftet bo, skyldtes det, at hun nu atter ønskede af gifte sig: „For derved at nyde adgang til andet lovligt ægteskab, som Gud for hende havde udset.“ Over for skifteretten havde hun deklareret, at hendes salig mand ikke havde ejet noget, da hun fik ham – og i brødet ej havde kunnet erhverve noget hende og børnene til bedste, så hun ikke ejede andet end den seng, hun lå på, og sine gangklæder, da det øvrige tilhørte hendes forældre, hos hvilke hun med manden og børnene havde nydt ophold. Og hvad den afdødes gang – og linklæder angik, var samme solgte og anvendte til begravelsen. Der var ingen gæld i stervboet, og hun kendte ikke mandens søskende, vidste heller ikke, hvor de boede. Der var ikke meget at gøre for skifteretten, og sagen blev ordnet uden opsættelse, og herved var der givet grønt lys for enkens næste ægteskab²⁾.

Hun blev allerede 1. febr. 1771 trolovet og 26. juli s.å. gift med Jørgen Erichsen Kaas, der blev Lars Hansens efterfølger i embedet. Den gamle skoleholder døde i marts 1771 – 71 år gammel. Hans enke fik klaret skifteforret-

ningen d. 20. marts, idet hun ønskede at forblive i uskiftet bo, og hun dokumenterede over for skiftemyndighederne, at hun ville overlade alle sine ejendele til datteren, der var hendes eneste arving, og hos hvem hun agtede at forblive til sin død, når datteren og dennes mand Jørgen Kaas forsynede hende med skikkelig underholdning, christelig omgængelse samt begravede hende skikkeligt. Denne aftale blev bekræftet af svigersønnen Jørgen Erichsen Kaas, der nu kaldtes skoleholder³⁾.

Der er ikke overleveret noget bemærkelsesværdigt om Jørgen Erichsen Kaas som skoleholder. Han døde d. 24. jan. 1793, og Anne Larsdatter var enke for anden gang. Hun havde fire sønner, Lars og Jens Jensen af første ægteskab, og Erich Jørgen Kaas og Rasmus Jørgensen Kaas fra andet ægteskab. Lars Jensen havde lige nået myndighedsalderen (han var 26 år), mens de tre andre skulle have en formynder. Det blev smeden i Hjallese Anders Hansen.

Boets indgæld beløb sig til 88 rdl. 1 mk. 2 sk., udgælden til 34 rdl. 10 sk. Skifteomkostningerne beløb sig til 13 rdl. 5 sk. Der blev så tilbage 41 rdl. 3 sk., hvoraf enken fik halvparten, mens den anden halvpart skulle tilfalde børnene. Boets registrering viser, at skoleholderen har haft en fornuftig økonomi, så Anne Larsdatter var betydelig bedre stillet end efter første ægteskab⁴⁾.

Hun overlevede manden i godt tre år og døde d. 4. juli 1796. Ved den endelige opgørelse af boet d. 9. jan. 1797 blev der et overskud på 33 rdl. 2 mk. 10 sk., som blev delt ligeligt mellem de fire børn.

Skoleholder efter Jørgen Erichsen Kaas blev 1793 Jens Rasmussen, om hvem de bevarede udtalelser fra visitatserne giver et godt skudsmål. I en indberetning om almueskolen fra år 1800 siges, at læreren Jens Rasmussen er 30 år gammel. Han er ikke seminarist, men skriver og regner „got“, har temmelig „got“ begreb, men mangler i øvrigt en skolelærers foreløbige nødvendige kundskaber. Lønnen var som før 24 rdl. i rede penge samt 6 rdl. til brændsel. Jordlodden var på seks tdr. land til græsning for to køer og seks får. Der blev leveret 14 læs tørv til skolens varme.

Til distriktet hørte 40–50 børn, men nogle kunne formedelst skolens „fralighed“ ikke søge samme. De havde $\frac{3}{4}$ mil til skole, og man regnede $\frac{1}{2}$ mil for den maksimale afstand. Børnene blev undervist i katekismus og den bibelske historie. Omtrent 14 lærte hvert år at skrive og nogle få at regne. Om skolebygningen var der intet at bemærke⁵⁾.

Billedet af skolen kan karakteriseres som særdeles typisk for tiden o. 1800. Selve indberetningen er et led i forberedelsen til den bekendte skolelov af 1814. Undervisningen har endnu som i 1721 først og fremmest til mål at give børnene et elementært kendskab til den kristne lære for derved at gøre

dem egnede til konfirmationen. Bemærkningen om læreren, der ikke er seminarist, spejler også tidens krav. Nu skulle der ikke gå mange år, før kravet om en seminariuddannelse blev ført ud i livet.

Som forløber for skoleloven af 1814 kom der et skolereglement for øerne i 1806⁶⁾, og det gav stødet til oprettelsen af den første skolekommission i Dalum-Sanderum. Den holdt sit første møde 1808⁷⁾.

Kommissionen bestod af kammerherre P. U. F. Benzon som største lodsejer, sognepræsten hr. Ammentorp og to gårdmænd som skoleforstandere, Jens Larsen i Hjallese og Peder Andersen i Hjallese Torp. De to sidstnævnte var udpegede til dette hverv. De folkevalgte repræsentanters tid var ikke kommet endnu. Alligevel bar denne første skolekommission spiren til folkestyret i sig. Skolekommissionens opgave var at overlægge, hvad som kunne tjene til undervisningens fremme i overensstemmelse med skolereglementet af 1806.

Bygningerne fandtes stort set i forsvarlig stand, og hvad der måtte mangle lovedes (af kammerherre Benzon) til passende tid istandsat.

Af inventar nævnes en bilæggerovn, fire lange bænke og én kort, to lange borde og en sort tavle. Af bøger nævnes: to bibler, syv af Birchs store bibels-historier, syv af Birchs mindre udtog, fem dito af Thonboes tre af Thonboes? første næring for sund menneskeforstand, fire af Thonboes læsebøger, fire af Rønnes læsebøger, fire af biskop Hansens, Vink! af grækernes historie. Fire af Rønnes ABCer, to nye psalmebøger, to eksemplarer af Rochovs børneven!, to landkort over Europa og Danmark, Plums håndbog for skolelærere og et eksemplar af Hallagers læsebog. Dette udvalg har sikkert dækket et normalt forhold i danske landsbyskoler – hvor sådanne fandtes o. år 1800.

Skolekommissionen måtte have etableret en skolekasse for at bestride omkostningerne ved de nødvendige protokollers anskaffelse. Der blev så af sognets fattigkasse taget 5 rdl., hvoraf de tre blev anvendt til protokollernes anskaffelse, mens de resterende to rdl. blev overdraget kammerherre Benzon som skolekommissionens bestyrer.

Skolebørnene var tilsagt samme dag at møde, og befandtes antallet at være 44, som efter skoleholderens nøje kendskab til børnene og sognepræstens prøvelse ansattes således, at til 1. klasse regnedes 27 og til 2. klasse 17. For at lette skolegangen for nærværende tid fastsatte skolekommissionen, at 1. klasse skulle møde i skolen om formiddagen og 2. klasse om eftermiddagen⁸⁾.

Reglementet af 1806 var ikke revolutionerende for Hjallese, hvor Frederik IV's rytterskolelovgivning havde lagt grunden til et skolevæsen, der var fuldt på højde med tidens krav, og som under alle omstændigheder var langt bedre end i de kommuner, hvor der kun fandtes en nødtørftig forberedelse til konfirmationen gennem degnene.

Alligevel spores bag det nye krav om en skolekommission hele oplysnings-

9 Dalum Sogns Historie

tidens idealistiske krav – her på Fyn så ypperligt repræsenteret ved godsejer Johan Ludvig Reventlow på Brahetrolleborg.

Skolekommissionen samledes igen d. 30. sept. 1808 i Dalum præstegård, hvor det kunne bekræftes, at kammerherre Benzon for egen regning havde ladet skolestuen istandsætte med nye vinduer og nogle døre og tillige havde anskaffet den anordnede forhøjning og sorte tavle. Sognepræst hr. Ammentorp leverede 9 rdl. 1 mk. og 4 sk., der var blevet indsamlet ved et bryllup, så der nu var 11 rdl. 1 mk. og 4 sk. i kassen, men heraf var der igen blevet taget 1 rdl. 2 mk. 4 sk. til seks stk. af Thonboes historier og to stk. om overtroens udryddelse.

Ferien for sædetiden blev af kommissionen sat fra 18. sept. til 9. okt. Kommissionen samledes igen d. 2. nov. 1808, efter at eksamen i Hjallese skole var blevet holdt d. 20. okt., hvorved kommissionen fandt årsag at være fornøjet såvel med skolelærerens flid som med ungdommens fremgang. Ved denne eksamen blev seks „opfløttede“ fra 1. til 2. klasse⁹⁾.

Gennem skolekommissionens protokollater kan vi følge den lille skoles arbejde fra år til år. Arbejdet gik sin rolige gang uden større uoverensstemmelser mellem lærer, skolekommission og forældre. Det var i disse år, vort land var inddraget i den ulykkelige krig med England, en krig der skulle føre til statsbankerot og tabet af Norge, men i skolens arbejde mærkedes disse skelsættende begivenheder faktisk ikke.

For eksempel holdtes der eksamen d. 26. okt. 1810, og vi får at vide, hvilke fag, der blev eksamineret i: Oplæsning, kundskab derom, religion, bibels-historie, historie og geografi, skriftlæsning, skrivning, ortografi (retskrivning), grammatik, naturkundskab, regning i hovedet og regning på tavlen – og der blev givet karakterer undtagen i historie, geografi og naturhistorie¹⁰⁾.

Et vanskeligt forhold i tiden var de mange forsømmelser, der var naturlige i et bondesamfund, hvor de lidt større børns hjælp på de travle årstider var noget selvfølgelig. En indberetning fra 1813, da der var 53 børn i skolen, oplyser, at der i halvåret 1. maj–1. nov. havde været 310 forsømmelser uden årsag og 301 på grund af sygdom. Bøderne for de ulovlige forsømmelser beløb sig i samme periode til 3 rdbl. og 8 sk., og de var blevet betalt uden pantning. Lærer Rasmussen fik stadig et godt skudsmål¹¹⁾.

Skoleloven af 1814 fik ikke direkte følger for skolen i Hjallese, da de krav, der stilledes i denne lov, stort set var opfyldt i forvejen. Nogle bestemmelser om lærerlønninger og pensionsforhold fik først betydning ved degnens død 1822 og lærer Rasmussens afgang 1823.

Degnen Johan Ottosen, der havde virket både i Dalum og Sanderum, døde 1822, og i henhold til forordningen af 29. juli 1814 (skoleloven) skulle ind-

tægterne fra degnekaldet komme skoledistriktet til gode, og embedet som kirkesanger skulle nu forenes med skolelærerembedet. På et møde i skolekommissionen d. 6. aug. 1822 blev der gjort rede for skolelærerembedets hidtidige årlige indtægter. Løn- og undervisningspenge beløb sig til 30 rbdl. sølv. I naturalier betaltes der 280 lsp. hø og 280 lsp. halm, 14 læs tørv, én gang mælk. Til embedet var lagt en jordlod på 4 $\frac{1}{2}$ td. land samt et midlertidigt tillæg ifølge kancelliets (Danske kancelli) resolution af 25. april 1812 på 16 td. 6 skp. 1 $\frac{1}{4}$ fj. rug og lige så meget byg af sognets hartkorn under gårdene og 8 rbdl. sølv af det mindre hartkorn foruden 14 læs tørv.

Skolekommissionen foreslog, at lærerens reglementerede løn for fremtiden skulle sættes til:

30 rbdl. sølv, 280 lsp. hø og 280 lsp. halm, 28 læs tørv, én gang mælk samt jordlodden. Det midlertidige tillæg blev reduceret til det halve. Fra degnekaldets indtægter fik skolelærerembedet overdraget 20 snese æg, 20 kranse smør, 2 td. 4 skp. ringebyg samt offer, accidenser (uvisse indtægter) og kvægtiende. Degnekaldet havde hidtil ydet Odense Katedralskole 8 rbdl. sølv. Denne ydelse deltes nu mellem lærerembedet og kirkesanger Jørgensen (fra Sanderum – hans kaldelse skyldes formodentlig, at lærer Rasmussen ikke kunne overtage stillingen som kirkesanger)¹²⁾.

Kort tid efter måtte skolekommissionen atter beskæftige sig med lærerens lønforhold, idet lærer Rasmussen d. 26. marts 1823 til skolepatronen, kammerherre Benzon indgav sin afskedsbegæring med virkning fra 1. nov. s.å. Grunden til denne ansøgning var en stærk tunghørhed, som gjorde det umuligt for lærer Rasmussen at fortsætte længere. Han forlangte i årlig pension 30 rbdl. sølv, 4 td. rug og 6 td. byg og ti læs tørv – leveret på hans ejendom i Odense. Desuden som engangsydelse: fem læs tørv til 1. nov. og det på jorden avlede korn og hø. Kommissionen fandt, at hans forlangende var rimeligt, især da han selv kunne skaffe sig bolig (han havde nogen tid i forvejen købt en ejendom i Odense), og kommissionen ikke så nogen udvej til at skaffe ham noget at bo i.

Det var dog klart for skolekommissionen, at distriktet ikke kunne klare både denne ret rigelige pension og løn til en ny lærer på samme tid. Men der var udveje for dette. For det første skulle kirkesangerembedet nu forenes med skolelærerembedet, og den kommende skolelærer skulle så til lærer Rasmussens pensionering udrede 4 tdr. rug, 6 tdr. byg og 15 rbdl. sølv, mens de resterende 15 rbdl. sølv skulle forundes lærer Rasmussen af amtets hjælpe-kasse, hvilket kommissionen regnede for givet ville blive ydet af amtsskole-direktionens hjælpe-kasse, da lærer Rasmussen bestandig havde bidraget til hjælpe-kassen i henhold til anordningen af 29. juli 1814.

For at afløseren i lærerembedet kunne klare denne ret tunge byrde måtte han beholde de midlertidige tillæg fra 1822, så længe han skulle svare til lærer Rasmussens pension.

Skolekommissionen kunne på denne måde klare pensionering og lønning med den beskedne ekstraydelse på seks læs tørv – den ny lærer fik tillagt 24 læs og Rasmussen de ti ansøgte.

Mere vovede kommissionen ikke at bestemme, da mange af beboerne selv måtte købe deres tørv. Ordningen blev tiltrådt af kancelliet ved skrivelse af 2. dec. 1823, men lærer Rasmussen havde allerede d. 17. nov. overdraget skolen til sin afløser¹³).

Måske kan denne udredning af lærerembedets lønnings- og pensionsforhold synes langtrukket og delvis overflødig. Når den alligevel er taget med, skyldes det i første række, at disse oplysninger i mange henseender kan belyse overgangen fra gammelt til nyt: lærer Rasmussen blev den sidste lærer, der ikke var seminarist, men repræsenterede den gamle selv lærde type. Hans aflønning var en blanding af pengeydelse og naturalier. Hans pension blev for en del udredt af efterfølgeren, dels betalt af amtsskoleinspektoratets hjælpe-kasse, hvortil han selv havde ydet bidrag. Ordningen skulle bifaldes af Danske kancelli – tiden var Frederik VI's enevælde – men dog efter indstilling af den lokale skolekommission.

Frits Ambrosius Stub Hansen.

Efterfølgeren i embedet blev seminarist Frits Ambrosius Stub Hansen (1798–1856), der skulle være en slægtning af digteren Ambrosius Stub.

Han fik kaldsbrev af kammerherre P. U. F. Benzon d. 19. dec. 1823, og som den første af lærerne i Hjallese var han samtidig ansat som kirkesanger i Dalum Kirke. Gennem myndighedernes indberetning gives der et fyldigt billede af denne første seminarieuddannede lærer i Hjallese. Uden at forklejne de foregående lærere i landsbyskolen må det erkendes, at lærer Hansen, som han almindeligvis blev kaldt, var den første virkelige pædagog i embedet. Han var dimitteret fra Skårup Seminarium 1819 og havde indtil 1823 haft stilling som huslærer og vikar. Provst Faaborg kunne allerede 1825 sige i sin indberetning, at denne lærer var meget duelig og virkede med lyst og held¹⁴).

Karakteristisk for skoleloven af 1814 var, at den var udformet i idealistisk begejstring, men uden at midlerne svarede til de høje mål. Især kneb det med at skaffe kvalificerede lærere til de store opgaver, og man fandt da på, at nogle af disse vanskeligheder kunne løses ved hjælp af indbyrdes undervisning, så de ældre elever kunne hjælpe de yngre under lærernes vejledning og opsyn. Tilsyneladende var lærer Hansen i Hjallese i de unge år en varm til-

hænger af denne metode, og han søgte allerede 1825 om at få bevilliget de nødvendige tabeller til denne form for undervisning. Der skulle dog gå tre år, før han fik tilladelse til at praktisere den indbyrdes undervisning²⁾.

Indbyrdes undervisning.

Efter høstferien 1828 kunne han begynde den nye form for undervisning. Og året efter blev hans undervisning godkendt af lærer Wille fra normalskolen i København, der opholdt sig i Hjallese Skole fra d. 28. sept. til d. 2. okt. og havde den daglige ledelse af skolen i disse dage. Han erklærede sig særdeles tilfreds med lærer Hansens undervisning, men fandt skolestuen for lille³⁾.

Det er så heldigt, at lærer Hansen senere har fortalt noget om disse års forsøgsundervisning, og da er hans begejstring for metoden ikke helt så stor som i de unge år i Hjallese. Han holdt o. 1835 et foredrag for lærere i Odense by og herred om dette emne og fortæller her, at han fik indført den indbyrdes undervisning i Hjallese Skole „ikke så meget fordi jeg var overtydet om dens fortrinlighed, thi dertil var den kundskab jeg havde om den utilstrækkelig, men oprigtigt sagt mente jeg – og måske er jeg ikke den eneste, der har ment så – at indbyrdes undervisning var den eneste sikre vej til held og hæder“. Han indrømmede, at han i begyndelsen begik mange bommerter, men han prøvede at rette dem, da lærer Wille havde ordnet forholdene på skolen. „Siden fulgte jeg så nøje som muligt hans anvisninger, men jeg kan ikke sige, at eleverne gjorde forbavsende fremskridt. Jeg har undervist børn efter den gamle metode og bragte dem lige så vidt, som det med den indbyrdes undervisning blev mig muligt, ja i læsning og regning har jeg endog bragt det videre“.

Foredraget sluttede med en skildring af det berømte signalsystem, der var et vigtigt led i denne form for undervisning. Frederik VI var af flere grunde særdeles interesseret i denne form for undervisning, og især frydede det hans militante sindelag, at militærets disciplin kunne overføres til skolestuen . . .

„Nu går man til alt, som til en dands; under pibens lyd marcheres op; beskilte og med stokke forsynede bihjælpere anfører toget og straks derpå høres en alarm, som når en flok strandfugle flyver over vort hoved . . .“

Efter at der er holdt bøn, overhøringen i religion er foretaget, opstilling under løben immer er sket og hjælperne har fremkaldt alle eleverne ved nummer og optegnet de udeblevne, så råber læreren:

- 1: Ret! alle stiller sig i orden og forholder sig rolige.
- 2: Et stød i piben! Børnene marcherer til deres læsetabeller.
- 3: Et stød i piben. Arbejdet begynder.

4: Et stød i piben. Arbejdet ophører.

5: Ret! Alle stiller sig i orden . . . o.s.v.

~ Ergo: For en halv dags undervisning behøves fire gange ret og 19 stød i piben“.

Denne kortfattede fremstilling af disse års store problemer med undervisningen viser ganske godt den udvikling, der var fælles for hele landet. Lærerkorpset gik kun nølende med til denne form for undervisning, men da Frederik VI var så begejstret for den, og da han på sine rejser rundt om i landet gennem diverse former for belønninger til de lærere, der med størst iver prøvede at gennemføre hans ideer, begunstigede indbyrdes undervisning, er det forståeligt, at man i nogle år prøvede at gennemføre disse skoletanker. De fleste lærere opgav ret hurtigt denne form, og da lærer Hansen 1834 flyttede til Koelbjerg i Vissenbjerg Sogn, opgav han helt den indbyrdes undervisning, skønt han her fik en skole, der havde mange flere elever, end skolen i Hjallese havde haft⁴).

Selv om lærer Hansen havde haft sine tvivl om metodens fortræffelighed, var han dog så fremragende en pædagog, at han fik et godt resultat af sin undervisning i årene i Hjallese, og dette blev også anerkendt af myndighederne, så skoledirektionen 1828 kunne godkende, at der blev ydet ham et gratiale på 15–20 rdl. for at hjælpe på hans ringe indkomst og for hans rosværdige flid i undervisningen⁵).

Samme år rejstes spørgsmålet om en plads til gymnastiske øvelser for skoledrengene. Efter nogen tids forhandlinger fik skolekommissionen 1831 cancelliets godkendelse på, at skolen lejede en plads ved haven tilhørende gårdmand Søren Jørgensen (Julagergård) mod en årlig afgift på fem rbd. sedler, hvorefter pladsen blev indrettet, og apparatur anskaffet⁶).

Som nævnt måtte lærer Hansen ved sin ansættelse gå ind på at yde et ret stort bidrag til den afgående lærers pension. I virkeligheden var der tale om køb af embede, og ofte var disse pensionsbidrag alt for høje i forhold til embedets ringe indtægt. Provst Lütken fra Lumby berørte allerede 1825 dette ubehagelige emne over for pastor Faaborg, og Lütken var stemt for, at der burde skaffes lærer Hansen et andet embede, så han kunne slippe for ydelserne til den pensionerede lærer Rasmussen. Der er næppe tvivl om, at det er disse forhold, der fik lærer Hansen til allerede 1834 at søge til Koelbjerg, hvor han fik noget bedre økonomiske forhold⁷).

Da lærer Hansen d. 4. april 1834 afleverede skolen til lærer Petersen, blev der protokolleret: „Alt befandtes i god orden, og skolens ungdom vidnede om, at Hansen uafvendt har virket med ufortrøden flid, og hans minde vil leve såvel blandt skoleungdommen som hele sognets beboere og skolekommissionens medlemmer“.

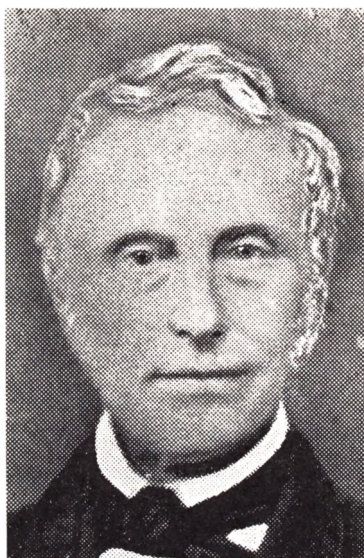

Fig. 37. Rasmus Holst Petersen.
Lærer i Hjallese 1834–75.

Ordene taler for sig selv. Det var beklageligt, at en så fremragende pædagog skulle forlade Hjallese efter så få års virke⁸⁾.

Skolebygningerne fik i lærer Hansens tid en tilbygning på tre fag nyt hus ved den østre ende, og der kom nyt loft, gulv og døre i den gamle skolebygning, og i stedet for stentag blev der nu lagt stråtag på hele skolen – dette sidste af besparelshensyn. Hele arbejdet kostede 270 rbdl. sedler og udførtes af tømrermester Reimer Rasmussen sammen med Christopher Hansen⁹⁾.

Lærer Hansens afløser blev *Rasmus Holst Petersen* (1804–75), dimitteret fra Skaarup Seminarium 1826. Han forblev i Hjallese fra sin ansættelse 1834 til sin død 1875. Skolekommissionen overværede hans overhøring kort tid efter ansættelsen, og den var tilfreds med hans metode, hvorefter man glædede sig over at have erholdt en duelig lærer for skolen¹⁾. Også senere blev han karakteriseret som en dygtig lærer, men måske med mindre interesse for sit fag.

Ikke længe efter lærer Petersens tiltræden fremkom han med forskellige klager over mangler ved skolen og over embedets aflønning. Denne klage indgik efterhånden i en større debat om hartkornets fordeling blandt sognenes skoler og om en manglende skoleplan for Dalum-Sanderum skoler. Kancelliet havde i skrivelse af 14. febr. 1837 krævet forslag til en skoleplan med henvisning til skoleloven af 1814. Skolekommissionen fremkom i dec. 1837 med et forslag, hvorefter alt i Dalum værende privilegeret hartkorn og mølleskyld henlagdes til Hjallese Skole – til lærerens løn.

Bag dette forslag skimtedes for første gang i skolekommissionens arbejde en direkte modsætning mellem bondestandens repræsentanter på den ene side og sognepræsten, kammerherre Benzon og mølleren på den anden side. De to bønder i skolekommissionen Peder Larsen og Søren Nielsen indgav nov. 1837 til stiftet en forespørgsel, om Kristiansdals hartkorn, mølleskylden og præstegårdens hartkorn var fritaget for at yde til skolens vedligeholdelse og lærerens løn. Skolepatronen, kammerherre Benzon og sognepræsten hr. Faaborg afgav erklæring, der gik ud på, at så længe der ikke var vedtaget en approberet skoleplan, kunne der ikke være tale om nogen ændring i skolens hartkorn, og sognepræsten kunne henvise til kancelliets skrivelse af 3. aug. 1822, hvorefter han var fritaget for at svare til skoledistriktet²).

Peder Larsen forfulgte sagen, og i en henvendelse til Danske Kancelli af 23. dec. 1838 gentog han kravet om, at Kristiansdal skulle svare til skolen. Pastor Faaborg redegjorde 14. febr. 1839 for skolens stilling og afviste Peder Larsens krav med fornyet henvisning til den manglende skoleplan. Han kunne endvidere berette, hvordan Peder Larsen 1838 havde overtalt flere af distriktets beboere til at nægte at betale skoleafgift, før Kristiansdal og møllen betalte. Og skolepatronen kammerherre Benzon måtte gribe til udpantning hos de modvillige – før de bekvemmede sig til at betale.

Peder Larsen havde kaldt det gammel slendrian, når skoleplanen ikke var blevet godkendt endnu. Endelig kunne pastor Faaborg oplyse, at Peder Larsen efter eget ønske var fratrådt som skoleforstander nov. forrige år (1838).³

Selv om der kom nye skoleforstandere, blev der ikke ro om sagen, og 1839 krævede den ene af dem – Lars Pedersen – at ligningen over udgifterne til skolevæsenet, hvis regnskab førtes af kammerherre Benzon, skulle godkendes af herredsskoleledningen, og Anders Hansen var enig med ham heri. Men pastor Faaborg og kammerherre Benzon anså dette forlangende for ugrundet og utidigt, så længe ingen anordning var godkendt⁴).

En lille notits fra forårseksamen i Hjallese Skole 1840 oplyser, at skoleforstander Lars Pedersen ikke var mødt, skønt han derom var underrettet. Almue og privilegerede stænder stod nu mod hinanden i landsbyens hverdag.⁵

Afslutningen på denne strid blev, at der nu blev udarbejdet og godkendt en skoleplan i 1841⁶).

Forhandlingerne om skoleplanen afslørede, at der ikke var udelt enighed mellem Dalum/Hjallese på den ene og Sanderum på den anden side. Både amtsskoleledningen og Danske kancelli rejste 1841 det spørgsmål, om ikke Dalum og Sanderum skoledistrikt skulle opfattes som en enhed, så der ved ligningen kun behøvedes fire mand af begge sogne og ikke fire af hvert sogn⁷). Denne form for enhedsbestræbelse syntes man afgjort ikke om i Sanderum, og i en henvendelse af 18. aug. 1841 fra samtlige beboere i Sande-

rum skoledistrikt udtaltes et ønske om adskillelse fra Hjallese skoledistrikt – og ikke med Hjallese udgøre én kommune. Skoleforstanderne fra Sanderum støttede beboerne, mens skoleforstanderne fra Hjallese ønskede at følge kancelliets opfattelse, så begge sogne blev én kommune, „endskønt Hjallese langt fra vil indhøste nogen betydelig hjælp fra Sanderum, mod hvad dette i fattigvæsenet erholder fra Hjallese“⁸). Det blev som Hjallese og navnlig kancelliet havde ønsket. Fra 1841 var der én fælles skolekommission for samtlige skoledistrikter i de to sogne (Hjallese, Sanderum, Ravnebjerg og Højme). Afgørelsen efterlod en brod i sindet, der aldrig blev helt fjernet, men sad og gnavede helt op til adskillelsen i 1909.

De mange problemer var i sin tid blevet rejst, da lærer Petersen rørte ved sin aflønning og bl. a. krævede mere brændsel. For 1841 blev der truffet den afgørelse, at han fik udbetalt 50 rdl. mod selv at indkøbe brændsel.

Fra disse år (o. 1846) findes en samlet redegørelse for embedets indhold: skolen havde dengang 56 børn, der var i distriktet 20 gårde, 4 boelssteder, 22 huse med jord, 12 jordløse huse og 10 indsidderfamilier samt hovedgården Kristiansdal med de to afbyggergårde, Dalum Præstegård og møllen. Til distriktet hørte nu ca. 170 tdr. uprivilligeret og ca. 75 tdr. privilegeret hartkorn efter den ny matrikel. Der var ca. 300 offerpligtige, der forefaldt årlig 8–9 gange barnedåb, 3–4 bryllupper, 2–3 begravelser, hvorved kirkesangeren havde salær, og der konfirmeredes 6–7 børn.

Embedets regulære løn var 1841: 6 tdr. rug, 11 tdr. 6 skp. byg in natura, 25 tdr. byg betalt efter kapitelstakst, 10 rbd. som kirkesanger, mælk, æg og hø leveredes af sognets gårdmænd . . . 36 læs tørv, mest af meget slet bonitet, reglementeret fourage, kvægtiende ca. 3 rbd.

Boligen er kong Frederik IV's skole med en tilbygning på tre fag. Skolestuen er rummelig, lærerens værelser er ret gode og til dels af denne bekostet gipsede og malede. Udhusene består af en længe med to små fløje, hvoraf den ene afgiver bryggershus, mælke- og pigekammer. I gården er et godt vandsted med pumpe. Haugen, der kun er af ringe størrelse, omgiver bygningerne på tre steder – i dens østre ende er der en gymnastikplads. Boligen holdes godt vedlige af distriktet. Skolelodden er kun på 4½ td. land, men for det manglende nyder læreren en årlig godtgørelse på 20 rbd. Den ligger 300 alen fra boligen, er siid og sandet og har 5 skp. 1 fjerdingkar og 1½ alb. i hartkorn. Der findes mergel på lodden, og mergling er forsøgt. Læreren holder en hest og dyrker selv sin jord⁹).

En regulering af lønnen fandt sted 1861 ved skrivelse fra kirke- og undervisningsministeriet – underskrevet af Monrad –. Der blev foreslået følgende: 6 tdr. rug, 10 tdr. byg, 128 lsp. hø, 192 lsp. halm, 6 favne brænde eller 36 læs tørv (30.000 stk.), 25 tdr. byg efter kapitelstakst, 4 tdr. byg efter instruk-

sens § 34, bolig med jordlod, 20 rbdl. om året på grund af dennes mindre areal, kirkesangerløn 10 rdl. Offer m.m. blev ansat til 10 tdr. byg eller 120 rbdl. Da tørvens kvalitet var diskutabel, måtte ministeriet i en anmærkning fastslå, at det skulle være æltetørv, og hver tørv skulle være 6" lang, 3¹/₂" bred og 3¹/₂" tyk eller indeholde 70–75 kubiktomme pr. stk., dersom kommunen ikke skulle finde det mere hensigtsmæssigt at afløse det med andet brændselmateriale. Børnene i Hjallese Skole havde et udmærket materiale i disse ministerielle anmærkninger, når de skulle øves i regnestykker fra det virkelige liv¹⁰).

Lærer Rasmus Holst Petersen døde 71 år gammel d. 25. juni 1875 og efterfulgtes af sønnen Carl Henrik Grachitz Petersen, der var født i Hjallese d. 27. sept. 1836. Han havde været faderens hjælper i dennes sidste leveår, og ligesom denne kom han til at virke længe i embedet, idet han først søgte sin afsked 1906. I hans tid begyndte den stærke vækst i skolens elevtal, der skulle ændre skolens struktur fra landsbyskole til købstadsordnet skole. Oprettelsen af papirfabrikken og andre faktorer i den begyndende industrialisme satte sig også spor i skolens virke.

1878 fandt der en ombygning sted af den gamle rytterskole, og der blev nu bolig for to lærere, idet skolen blev gjort fireklasset med ansættelse af en andenlærer – seminarist P. V. Veber. Andenlæreren fik en årlig løn på 50 tdr. byg efter kapitelstakst samt to favne bølgebrænde til læreren og to til skolen. Ved en regulering 1879 blev andenlæreren løn i penge beregnet til 780 kr. pr. år¹¹).

Når der var sket ansættelse af en andenlærer, skyldtes det, at børnetallet var nået op over de 100. Et andragende fra arbejderne ved Dalum Papirfabrik om at få et årligt tilskud fra kommunekassen på 800 kr. til en særskilt skole for arbejderne børn, blev afvist af sogneforstanderskabet. Arbejderne tilbød ellers at de selv ville stille lokale til rådighed og bidrage med 400 kr. årligt¹²).

Lærer Carl Henrik Grachitz Petersen var stærkt interesseret i praktiske fag, og han fik gennemført sløjdundervisning i Hjallese skole i den gamle ladebygning – denne ladebygning blev stående indtil 1907, da skolen fik sit nuværende udseende. Lærer Petersen var selv meget optaget af have dyrkningen og nævnes som foregangsmand med hensyn til tomatdyrkning. Eleverne tjente ofte en kærkommen skilling ved at hjælpe ham i haven. Han var stærkt socialt interesseret, og denne interesse viste sig i hans initiativ for oprettelsen af en sygekasse for Dalum Sogn. Han blev dens første formand fra oprettelsen i 1875, og han forblev dens formand, indtil han tog sin afsked 1906.

PRÆSTERNE I BENZON-TIDEN

Da Chr. Benzon overtog Kristiansdal 1764, blev han samtidig ejer af kirken og fik dermed kaldsret til præsteembedet.

Sognepræst for Dalum-Sanderum menighed var Jørgen Baggesen Leth, der virkede i embedet 1752–1785. Ændringen i ejerforholdet synes ikke at have haft nogen betydning for præst eller kirke. Den ny ejer boede ikke på Kristiansdal, og der har næppe været jævnlig kontakt mellem kirkens patron og sognepræsten.

Jørgen Baggesen Leth plagedes i de senere år en del af sygdom, og dette gav anledning til, at biskop Jacob Rasmus i en skrivelse af 2. jan. 1770 måtte gøre opmærksom på, at der i menigheden havde ytret sig nogen misforståelse over, at embedet i en og anden del ikke skulle blive opvartet, som det burde. Sognepræsten afviste beskyldningen, der måtte stamme fra et ondt menneske, som misundte ham den højkongelige nåde at befries for residerende kapellan. Bag denne sidste oplysning lå den kendsgerning, at pastor Leth sept. 1769 – efter den residerende kapellan hr. Kehlets afrejse – havde søgt om tilladelse til at erstatte den residerende kapellan med en personel kapellan. Og han havde fået denne tilladelse. Dog manglede der en endelig bekræftelse fra kancelliet¹).

Sagen kom omsider i orden, og Oluf Friderich Leth, der var hans ældste søn, fungerede som personel kapellan fra 1772–1784. Efter ham fulgte den yngre broder Jens Mathias Leth fra 1784–1785. Samme år søgte Jens Baggesen Leth selv sin afsked på grund af svagelighed. Han flyttede nu til Kolding, hvor han døde 1787. Han er blevet karakteriseret som en virksom og flittig mand, der levede i trange kår.

Som tidligere omtalt var Hans Tage Fabricius siden 1751 residerende kapellan (I,² s. 367) med bopæl på Kristiansdal. Stillingen som kapellan var at betragte som et trin til en bedre stilling, og den fik han, da han 1766 blev kaldet til sognepræst for Rise menighed på Ærø.

Residerende kapellan var 1766–1769 Japhet Kehlet, 1770–1772 Ove Guldberg Thomsen Reuz (el. Reutze).

Chr. Ditlev Ammentorp 1785–1820.

Pastor Leths afløser som sognepræst blev Chr. Ditlev Ammentorp, der var født d. 27. dec. 1759 i Tirsted på Lolland og døde i Dalum d. 18. okt. 1820. Han måtte svare efterløn til pastor Leth på 400 rdl. om året og senere enkepension på 70 rdl. om året til pastor Leths enke († 1807), men blev indtil videre fritaget for at have residerende kapellan.

Chr. Ditlev Ammentorp var første gang gift med Birthe Marie Mejer (døde 1801) og anden gang med Christiane Lorentine Dreyer (1779–1844). En mindetavle i Dalum Kirkes østgavl fortæller lidt om familien:

I Denne Lighave Hviler
 Sognepræsten
 For Dalum og Sanderum Menigheder
 Christian Ditlev Ammentorp
 og hans første Hustru
 Tilligemed
 Hendes Moder og deres eneste Barn
 Samt 2 Børn af hans andet Ægteskab
 med den efterlevende Enke
 Som inderlig ønsker
 At hendes Been
 Maatte hvile blandt deres her
 Og hendes aand
 Glædes bland deres hisset.

Den efterlevende Enke
 Christiane Lorentine Ammentorps
 Fromme ønske blev opfyldt
 den 15. Maj 1844
 Da hendes Støv her bragtes til Hvile
 Herrens Glæde omfatte dem alle.

Kapellanerne og mensalgården.

Hr. Ammentorp havde som nævnt ingen residerende kapellan i de første embedsår af hensyn til pensionsbyrden, men fra 1795 blev kapellanstillingen atter besat, idet Chr. Rieffestahl d. 4. febr. 1795 blev kaldet som residerende kapellan med bopæl i mensalgården i Hjallesø. Han rejste allerede året efter, da han blev sognepræst i Munkebo. Efter ham kom 1796 Mathias Gottschalck, der rejste 1798 og efter ham kom samme år H. C. Wegener¹⁾.

Det var ganske unge mennesker, der overtog disse kapellanstillinger. Således boede Hans Chr. Wegener på regensen gang nr. to, da han 1798 kunne skrive til biskop Bloch, at det havde behaget hans højvelbårenhed hr. kammerherre Chr. Benzon at beskikke ham til kapellan for Dalum og Sanderum, hvorfor han tilskrev biskoppen om tidspunkt for prøve og ordination²).

H. C. Wegener rejste allerede to år efter, da han fik Gudbjerg sognekald³).

Fra 1800–1801 var hr. Hans Christensen residerende kapellan. Han blev 1801 sognepræst i Lunde på Fyn⁴), hvor han nåede at holde 50-års jubilæum.

Det var unægtelig en hurtig udskiftning af de residerende kapellaner, men årsagen var nærliggende: embedet gav ikke indehaveren så meget, at han kunne leve af det. Hvilket også blev erkendt af myndighederne, da der til sidst kom en kapellan, der meget mod sin vilje måtte blive i 11 år. Han hed Hans Chr. Frølich Hansen (1770–1851) og søgte i disse mange år at få et regulært sognekald. Biskoppen skrev i en indstilling om ham: „Med den fuldkomne overbevisning, som ene kan hentes af de prøver, hvilke supplikanten i sit embedes førelse og hele vandel på hæderligste måde for mig har aflagt, som og tilfulde bekendt med hans og en værdig families yderlige trange kår, ej et til underholdning har samme mulige tiltrækkende embede . . . tør jeg på det varmeste anbefale ham til Deres Majestæts nåde at erholde det ansøgte embede⁵). Endelig fik han sognekaldet i Skeby 1812.

Fra 1812 nedlagdes kapellanembedet i henhold til reskript af 30. sept. 1803. Præsteembedet havde ydet 150 rdl. om året til kapellanen. Efter 1812 skulle en trediedel af dette beløb ydes til skolevæsenet, mens resten kunne beholdes af præsten. Senere forhøjedes beløbet til skolevæsenet til 75 rdl.

Da kapellanstillingen i sin tid blev oprettet, var det meningen, at indehaveren af embedet skulle bo i mensalgården i Hjallese, hvis indtægter fra gammel tid gik til præsteembedet. Det huskes også, at den første kapellan Hans Tage Fabricius ikke havde haft lyst til at flytte op i den beskedne våning i Hjallese, men havde foretrukket at leje sig ind på Kristiansdal. Først da Chr. Rieffestahl blev kapellan 1795, blev mensalgården kapellanbolig, men forinden måtte der foretages forskellige ombygninger. Chr. Rieffestahl søgte og fik 1795 bevilliget et lån på 500 rdl. fra Odense skoles komunitet til en ombygning af mensalgården, da han ikke kunne finde sig nogen anden bolig. Han ønskede stuehuset forlænget med 12 fag, og der forelå et tilbud fra tømrer Peder Andersen på 710 rdl., hvilket blev godkendt af stiftsøvrigheden⁶).

På samme tid tog kapellanen spørgsmålet om kapellangårdens jord op. Under omtalen af bondegårdene i Chr. Benzons tid er der gjort rede for mensalbondens lange kamp angående pligten til at grøfte og gærde. Mensalgårdens jord var ved udskiftningen 1781 blevet lagt på tre steder, og for

Fig. 38. Dalum Kirke o. 1870.

udloddernes vedkommende ret ufordelagtigt. Nu – da der var ved at ske forberedelser til en udskiftning af alle gårdene i Hjallese, ønskede kapellanen, at også mensalgårdens jord måtte komme med i denne udskiftning, så jorden kunne blive samlet på ét sted. Biskop Bloch kunne svare, at stiftsøvrigheden intet havde at erindre mod forslaget. Imidlertid kom der ikke noget ud af dette forslag – muligvis fordi det har forekommet for vanskeligt at tage dette spørgsmål op igen⁷⁾.

Men indtil 1812 boede kapellanerne i den gamle mensalgård, der nu fik navneforandring til kapellangården. Da kapellanstillingen blev nedlagt 1812, blev gården 30. okt. 1813 solgt til kammerherre Benzon på Kristiansdal, der fæstede den ud til den tidligere forvalter på Kristiansdal Hans Jørgensen Demant. Den var ved brandtaksationen 1812 vurderet til 1810 rdl., men den indbragte ved salget d. 30. okt. 1813 2390 rdl. sølv, hvoraf en trediedel skulle indgå i skolevæsenets midler. Toftejorden solgtes 1818 til fæsteren Hans Jørgensen Demant, mens Frits Benzon overtog en af udlodderne⁸⁾.

Præstegården ombygges.

I pastor Ammentorps tid fandt der en større ombygning sted af præstegården. Hidtil har det ikke været muligt at danne sig et sikkert billede af præ-

stegårdens indretning, men takket være brandtaksationerne fra slutningen af 1700-tallet kan der gives et nogenlunde sikkert overblik over bygningerne. Den følgende oversigt bygger på et syn d. 27. juni 1796 ved sognefogeden i Hjaltese Anders Pedersen og Marcus Theodori fra Ravnebjerg.

Gården var sammenbygget af fire længer. Mod øst var der en længe på 30 fag – eller 60 alen – i bindingsværk af egetømmer, væggene dels beklinede dels opmurede af brændte sten, og taget var belagt med halm. De 14 fag var indrettet til 10, ladegulve samt vognport og huggehus. De øvrige 16 fag – hvoraf de 10 var to etager høje – brugtes til beboelse. Her fandtes storstuen med fjællegulv og en tre-etagers jernkakkelovn. Ud til gården (mod vest) to karmvinduer, blåmalede, med engelske rammer, beslag samt norsk glas. Ud til haven to vinduer af samme beskaffenhed samt en hollandsk dør. Desuden var der gæstekammer, saltkammer og rullekammer samt nogle mindre rum. På anden etage fandtes nogle pulterkamre, hr. Ammentorps studerekammer, et sengekammer, et gæstekammer og et mørkt klædekammer. Denne længe vurderedes til 259 rdl.

Den nordre fløj var på 20 fag, bygget som den østre. Her var dagligstuen, et sengekammer, forstuen, køkken med en stor køkkenskorsten, et pigekammer, en gang, et mælkekammer, et fadebord, et pigekammer, et bryggers, hvor gulvet var belagt med kampesten og to bageovne af brændte sten. I bryggerset var der to kedler af kobber, den ene på $\frac{5}{4}$ tønne rum og den anden på $\frac{1}{4}$ tønne rum.

Den nordre fløj vurderedes til 400 rdl.

Den søndre længe var på 24 fag og var indrettet til lo- og ladegulv.

Den vurderedes til 264 rdl.

Den vestre længe var på 34 fag. Bygningen var ny. Den var indrettet til kostald, fårehus, vognremise, hestestald, foderlo, karlekammer, portrum, brænde- og tørvehus.

Den vurderedes til 960 rdl.

Uden for porten (der var i den vestre fløj) var en bygning på 20 fag i længden og seks fag i dybden beregnet til lo- og ladegulv og hjælm til kornopbevaring (af senere oplysninger fremgår, at denne bygning først og fremmest brugtes til opbevaring af tiendekornet).

Den vurderedes til 210 rdl.

Med de gængse forhøjelser blev den samlede vurderingssum 2100 rdl.⁹⁾

Pastor Ammentorp foretog 1805 en ret stor ombygning. Da hver ny præst betalte den afgående (el. hans arvinger) en sum penge for overtagelsen af præstegården, faldt det rimeligt, at pastor Ammentorps udgifter også blev lagt over på efterfølgeren, og han fik af kancelliet kongens tilladelse til at måtte afkræve den følgende præst en afløsning på 1000 rdl. (normalt var

Fig. 39. Den gamle præstegård i Dalum.

beløbet 500 rdl.) Selve ombygningen ansloges at have kostet godt 3000 rdl.¹⁰⁾.

Dankvart Faaborg 1820–1844.

Pastor Ammentorps efterfølger i kaldet blev Dankvart Faaborg, (f. 21. jan. 1784 i Odense, hvor faderen var købmand, død 27. dec. 1844 i Dalum) gift 1813 med Louise Dorothea Sivertsen. Før han tiltrådte embedet i Dalum havde han været lærer i Odense, hvor han 1813 havde fået bestalling som ordinær kateket og 1. lærer ved borgerskolen i Odense¹⁾.

I Odense deltog han i det daværende musikliv, og det berettes, at han i sæsonen 1812–1813 spillede violin under opførelsen af Schulz' korværk²⁾.

Som de forrige præster måtte han ved embedets overtagelse påtage sig flere ret tunge forpligtelser. Det er tidligere omtalt, at han skulle betale en ekstraordinær overtagelsessum på 1000 rdl. for præstegården, fordi pastor Ammentorp havde ofret så meget på dens ombygning. Dertil kom så enkepensionen, der ved et møde i præstegården d. 10. jan. 1821 blev aftalt til 80 tdr. korn om året (20 tdr. rug, 40 tdr. byg og 20 tdr. havre) ansat efter det forudgående års kapitelstakst³⁾.

Forholdet mellem fru Ammentorp og pastor Faaborg blev ikke godt. Det

var de sædvanlige spørgsmål om parternes rettigheder i nådensåret, der blev trukket frem. For eksempel kunne de ikke blive enige om, hvor stor en del af græsningen på engen, der tilkom fru Ammentorp, og først da hendes far, provst Dreyer, Christiansminde, greb ind, fik hun anerkendt retten til $\frac{5}{6}$ af græsningen, og hun måtte sælge høet på hvilken måde hun ville⁴).

Hertil kom udgifterne til skolevæsenet, som pastor Faaborg forgæves søgte fritagelse for, og til genopbygningen af Søllinge præstegård med 200 rbd. sølv om året. Der var en slags gensidig forsikring for præstegårde, således at de sidst ansatte præster skulle svare bidrag til genopførelse af nedbrændte præstegårde. Gang på gang måtte han anmode biskoppen om udsættelse eller fritagelse. I 1826 var det så galt, at han blev truet med forligelseskommission og udpantning, hvis han ikke betalte, hvad han skyldte⁵).

Det er formodentlig pastor Faaborgs vanskelige økonomiske situation, der forklarer hans stærke indsigelse mod en vielse i Flødstrup, som han mente skulle foregå i Dalum Kirke. Han klagede i 1825 til biskop Plum over en karl Søren Jørgensen, der var flyttet til Hjallesø fra Kerteminde i april måned for at tiltræde en gård. Han tilmeldte samtidig en ung pige Ane Dorthe Pedersdatter fra Flødstrup. Hun boede nogen tid i Dalum, men i juni blev hun atter afmeldt fra Dalum og tog ophold i Flødstrup, hvor de to unge blev viet af pastor Worm d. 18. juni. Det var pastor Faaborgs opfattelse, at vielsen i Flødstrup ikke var i overensstemmelse med de gængse regler, men biskop Plum ville ikke gøre noget ved sagen, og han anførte, at præsterne i Lunde, Skam og Skovby herreder fornylig havde vedtaget, at brylluppet ansås for at tilhøre det sogn, hvor det bedst passede sig for brudefolkene at holde brylluppet. Det var tydeligt, at tabet af offer generede pastor Faaborg⁶).

Siden 1803 var der i hvert sogn en fattigkommission, hvor præsten var selvskrevet medlem, og i 1814 indførtes skolekommissioner overalt (i Dalum fra 1808) også med præsten som født medlem. Det var præsten, der førte forsædet i fattig- og skolekommissioner indtil 1841, da der indførtes sogneforstanderskaber, der ophævede fattig- og skolekommissionerne, men præsterne fortsatte også efter den tid at bestyre fattig- og skolesager. Gennem disse kommissioners skriftlige efterladenskaber er det muligt at danne sig et skøn over præsternes indsats på disse områder. Alt i alt giver embedskorrespondancen og forhandlingsprotokollerne et positivt indtryk af pastor Faaborgs arbejde i de to sogne, og eftertiden gav ham da også et godt vidnesbyrd. Men nogle ubehageligheder fulgte der selvsagt med i arbejdet. Meget var bagateller, men bag disse ofte banale skærmydsler skimtedes svagt konturerne af en ny tid, hvor embedsmands- og godsejervælde ikke længere havde eneret til at træffe afgørelser i samfundets anliggender.

I Hjallesø boede en husfæster Zacharias Bruun⁷), der 1823 havde ansøgt

Det kgl. Landhusholdningsselskab om en præmie for sit landbrug, men havde fået den opfattelse, at pastor Faaborgs udtalelse havde været for intetsigende. Over for biskoppen havde Zacharias Bruun hævdet, at pastor Faaborg i sine første embedsår ikke ville komme til hans sygeseng, skønt der var blevet sendt bud efter ham, og skønt han dagligt besøgte gårdmændene. Angående det første punkt erklærede pastor Faaborg, at han ikke turde sige noget afgørende, da han kun havde været kort tid i embedet, og følgelig ikke kunne udtale sig med tilstrækkelig sikkerhed om husmandens landbrug. Angående sygebesøg kunne han dokumentere, at han havde berettet husmanden, mens denne var syg.

Et tredje punkt blev striden om en skolemukt, som Zacharias Bruun ikke ville betale, skønt skolekommissionen havde foreslået en mindelig og lempelig ordning. Da Zacharias Bruun ikke ville høre tale om forlig, havde kommissionen måttet benytte udpantning, skønt man over for denne fattige mand helst ville undgå denne fremgangsmåde. Endelig havde Zacharias Bruun ikke søgt Herrens bord siden 1821, og der havde også været en episode, da hans kone havde sin første kirkegang efter en barsel⁸).

Zacharias Bruun var en stejl karakter, og i hans indlæg mærker man tydeligt hans uvilje mod de store i samfundet – samme tone som mærkedes i sagen om det privilegerede hartkorns betaling til skolevæsenet (se s. 135).

En lidt mere ubehagelig klage fremkom 1841, da smeden i Højme Carl Jensen Bruun klagede til biskop Faber over pastor Faaborgs behandling af konfirmanderne. Han beskyldte præsten for at have slået og mishandlet konfirmanderne endog i kirken. Således skulle han have slået smedens datter Dorthea Marie med en bog i hovedet og en anden datter med en ridepisk. Under katekismusgennemgangen havde pastor Faaborg spurgt børnene, hvad den nuværende konge hed, og børnene havde svaret Frederik VI i stedet for Christian VIII. Foranlediget heraf lukkede han døren op og gentog spørgsmålet til sin jagthund, som naturligvis blev ham svar skyldig. Hertil svarede pastor Faaborg, at han ganske rigtigt med hånd og bog i Sanderum skole havde revset en elev, der trods udtrykkelig forbud havde hvisket til den, der blev hørt. Historien om jagthunden kunne han også bekræfte, og han havde dermed villet belære børnene om, at de skulle tænke sig om, før de svarede. Iøvrigt mente han, at noget af uroen skyldtes uvilje mod en ny skoleplan⁹).

Biskop Faber måtte tage stilling til klagen, selv om smeden i Højme havde begået den fejl at stile klagen i samtlige sognemænds navn uden bemyndigelse. Biskop Faber kunne i sin redegørelse til pastor Faaborg give udtryk for, at klagen bar præg af, at den var forfattet ikke uden lidenskabelighed, hvorved sandheden som bekendt fordunkledes. Men han anbefalede pastor

Faaborg at undgå revselsler med slag for fremtiden, „da jo hensigten med forberedelsen til konfirmation ikke skal være så meget en blot befæstelse af evangeliets sandheder, for hvilke hjertet ikke folder sig ud uden ved den kristelige kærlighed, der gør, at lærerens undervisning søges med glæde.“

Biskop Faber nævner endelig, at der før var kommet anonyme klager, som han ikke havde taget hensyn til, men dog burde nævnes nu, da der var kommet andre klager. Således skulle pastor Faaborg slet ikke være kommet i kirken (vel Sanderum?) d. 3. april, og ved en anden lejlighed måtte menigheden vente flere timer, indtil degnen måtte finde ham. Selv om biskop Faber ikke kunne tage hensyn til klager fremført under anonymitetens lumske skjul, mente han dog, „at vi som gejstlige mænd ikke skulle være ligegyldige selv ved slige ytringer, men benytte dem som en opfordring til os selv til at stræbe op til det mønster på renhed, kærlighed, tro, nidkærhed og sand kristelig ydmyghed, hvilke vi ikke kunne have nok for øje“¹⁰).

Søgnepræstens nærmeste naboer var mølleren og familien på Kristiansdal. I Dalum Mølle boede den kendte orgelbygger Demant, der i mange år havde været en af pastor Faaborgs gode venner, indtil der en skønne dag kom en kurre på tråden.

Foranledningen kom fra Vosemose, hvis møllevirksomhed tidligere havde voldt Dalum-møllerne kvaler (I², s. 348). Jacob Madsen havde etableret en mølle i Vosemose med støtte fra flere myndigheder bl. a. Det kgl. Landhus-holdningsselskab. Han søgte nu tilladelse til en udvidelse af sin møllevirksomhed, og i den anledning var der et møde på Vosemosegård kort efter julen 1837. Under dette møde blev der fremlagt en erklæring underskrevet af pastor Faaborg, gående ud på, at møller Demant, siden han begyndte med Odense-formalingen, havde forsømt de gamle kunder fra landet. Da møller Demant fik denne erklæring forelagt, forlod han kommissionsmødet i vrede, men foretog sig i øvrigt ikke videre i sagen, men da præsten havde fødselsdag d. 21. jan. (1838), ville mølleren ikke, som han ellers plejede, gå hen og gratulere ham. Dagen efter gik han ned på gården (Kristiansdal) for at stemme klaveret, og her blev han frittet ud af frøkenen og jomfru Kruse, der ville have at vide, hvorfor han ikke havde været hos pastor Faaborg. I første omgang ville han ikke svare, men da han kom ind til kammerjunker Benzon og kammerherren, fortalte han sagens sammenhæng.

Herskabet gav tilsyneladende mølleren medhold, men hans ord blev refereret til pastor Faaborg, der opfattede dem som pøbelagtige, hvad Julius (Benzon) kunne bevidne, at de ikke var¹¹).

Pastor Faaborg skønnede, at han havde handlet ret på embedets vegne, og at den egentlige skyld lå hos kammerjunkeren.

Efter godt tyve års præstegering fik pastor Faaborg føjet provstetitlen til sin gerning. Det skete i sommeren 1841, da stiftsprovst Ortved blev forflyttet til Roskilde Domkirke. Pastor Faaborg blev provst for Odense Herred – men ikke for Odense købstad¹²).

Imidlertid fik han ikke mulighed for at virke som provst ret længe. Hans helbred slog ikke til, og i juli 1844 søgte han om afskedigelse fra provstembedet, og dette blev bevilliget. Han var for et halvt år siden blevet ramt af apoplexi og havde siden været ude af stand til at passe de gejstlige forretninger, og selv om han havde personel kapellan, kunne han ikke klare provstegeringen.¹³).

Siden 1843 havde Carl Vilhelm Gjellebøl, en søn af pastor David Gjellebøl til Stenløse og Fangel, været personel kapellan for pastor Faaborg. Da Dankvart Faaborg døde d. 27 dec. 1844, fik kapellanen myndighed til at varetage alle pastoratets embedshandlinger – under indseende af faderen¹⁴). Pastor Faaborg blev begravet på Dalum kirkegård d. 3. jan. 1845. Den tidligere lærer i Hjallese, F. A. S. Hansen skrev nedenstående til minde om en gammel ven:

Ved
PROVST D. FAABORGS GRAVHØJ
PÅ DALUM KIRKEGÅRD.

Venlige Død

Kjærlig du favned den Trætte og Svage,
Førte ham atter til elskede Mage!
Ved hendes Side, befriet fra Nød,
Hvilen er sød.

Salige Stund,

Opfyldt af Hjertet den dybeste Længsel,
Aanden har viklet sig ud af sit Fængsel!
Lad da kun Støvet – i venlige Lund
Nyde et Blund.

Ved Templets Fod

Slumre Du gode og retskafne Hyrde!
Træl var De bleven af Dagenes Byrde!
Hjorden Du vogtede kjerlig og tro
Hvil nu i Ro.

Elskede Ven!
 Tak for det ømme og kjerlige Hjerte!
 Hvormed Du delte min Fryd og min Smerte!
 Hist over Stjernen vi mødes igjen –
 Trofaste Ven!

Koelberg
 (Tidligere Hjalles).

Hansen.

Pastor Faaborg efterlod sig syv børn, af hvilke den ældste, sønnen Theodor Chr. Faaborg var 30 år gammel. Den næste i alder var Sophie Amalia Mariane, der var født 1817. Hun fremsatte på seks søskendes vegne i januar 1845 et andragende til biskop Faber, om eftermanden i kaldet måtte blive pålagt at refundere de efterladte syv børn en ekstraordinær indløsningssum på 200 rbdl. sølv, eller i det mindste det halve for overtagelsen af præstegården. Biskop Faber mente, at når provst Faaborg i 24 år havde haft nytte og brug af de fag stuehus, som han havde overtaget som helt nye, kunne han ikke skønne, at der var nogen grund til at efterkomme dette ønske, men noget andet var, at de syv efterladte børn nok kunne trænge til en nådesbevisning, og han ville foreslå, at efterfølgeren i kaldet betalte dem 100 rdl.¹⁵).

I det faaborgske familiegravsted på Dalum kirkegård ligger pastor Faaborgs ældste søn, Theodor Chr. Faaborg begravet (f. 25. juni 1814, død 1. juli 1864). Han havde valgt en militær løbebane og var 1845 kaptajn i generalstaben. Han deltog i Treårskrigen og i krigen 1864. Under kampen om Als d. 29. juni 1864 var han chef for 4. regiment, og selv om han blev såret, førte han dog stadig kommandoen, indtil han blev ramt påny to gange. Han kom i preussisk fangenskab og døde på et tysk feltlazaret i Øster Snogbæk d. 1. juli 1864.

Leonard Abel, sognepræst 1845–1868.

Pastor Faaborgs efterfølger blev Leonard Abel, der var født d. 12. dec. 1797 i Understed i Vendsyssel, hvor faderen var præst. Han var gift med Ida Elisabeth Dorothea Ostensfeld, og der var i ægteskabet syv sønner og seks døtre. Han havde været præst i Holmsland 1824–1841 – med titel af provst siden 1832¹). Derfra kom han til Eltang, hvor han blev, indtil han 1845 flyttede til Dalum.

I forbindelse med præsteskiftet blev der foretaget en opgørelse over kaldets økonomiske forhold. Da denne opgørelse er ret detaljeret, kan den give en ret sikker oversigt i sognenes afgifter til de gejstlige og kirkelige funktioner.

Afgifterne er delt op i fem hovedafsnit:

Post 1 omfatter den del af korntienden, som yderne betaler efter kapitaltaksten: (opført afrundet)

	rug	byg	havre
a) Dalum Sogn:	62 td.	124 td.	62 td.
b) Sanderum:	40 td.	79 td.	39 td.
	102 td.	203 td.	101 td.

Kapitelstaksten var (juni 1846)

pr. td. rug	5 rbdl. 3 mk.	15 sk.	579 rbdl. 0 mk. 44 sk.
pr. td. byg	4 " 0 "	9 " 831 "	0 " 86 "
pr. td. havre	2 " 5 "	8 " 297 "	0 " 37 "
			1708 rbdl. 0 mk. 7 sk.

Post 2 omfatter den del af korntienden, som yderne leverer med korn i skæppen og er leveret til købmand M. Weber i Odense imod betaling efter kapitelstaksten:

Sanderum:	rug 62 td.	byg 106 td.	havre 65 td.
I penge:	375 - 1 - 8	432 - 2 - 6	190 - 2 - 6

Post 3 omfatter den del af landgilden (af kaldets egne gårde), som yderne betaler med korn i skæppen til M. Weber

	rug 10 td.	byg 13 ¹ / ₂ td.	havre 12 ¹ / ₂ td.
I penge:	56 - 3 - 6	55 - 1 - 9 ¹ / ₂	36 - 2 12

Post 2 og *3* (Webers debit) blev: 1146 rbdl. 2 mk. 2 sk.
Post 4 var landgilde af Mads Hansen, Huusmose 8 " 5 " 13 "
Post 5 var huspenge af Jørgen Hansen og Christopher Hansen
 i Sanderum 14 " 0 " 0 "

Sammenfattet ville alle ydelserne omregnet i korn give:

rug	179 td.	4 skp.	1 fj.
byg	323 "	4 "	2 "
havre	180 "	3 "	3 "

Omregnet i penge efter kapitelstakst blev ydelserne: 2878 rbdl. 6 sk.

Da dette beløb var kaldets indtægter i nådsensåret 1846 skulle det deles ligeligt mellem provst Abel og afdøde provst Faaborgs arvinger. Der fragik nogle få rbdl. til omkostninger og lidt i en fejlregning, så det endelige beløb blev 2863 rbdl. 18 sk.²)

Det fremgik, at der for Dalum Sogn var sket en afløsning i tiendeydelserne, således at hver ejendom havde fået afgifterne fastlagt til et bestemt kvantum korn pr. år – uanset høstens størrelse – og at der for dette kvantum betaltes en afgift i penge varierende efter kapitelstaksterne. Disse overenskomster om tiendernes afløsning var blevet aftalt 1832 og 1840. Ved den første aftale var de ti af gårdmændene og fem husmænd kommet med og 1840

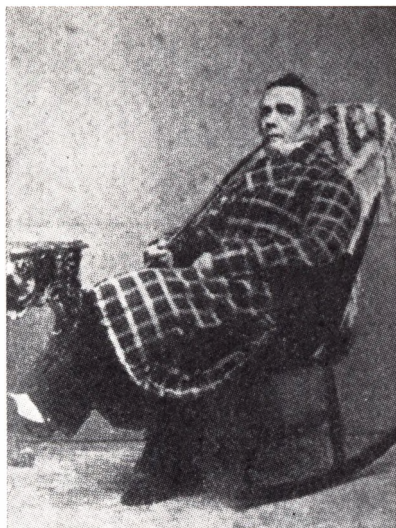

Fig. 40. Provst Leonard Abel (1797–1868).
Sognepræst i Dalum 1845–68.

var 11 gårdmænd og to fæstehusmænd samt møller Demant kommet med i afløsningen³). Da provst Abel 1849 forpagtede præstegårdsjorden bort, omregnedes forpagtningsafgiften (fra naturalier) til 669 rbdl., hvilket vil sige, at kaldets indtægter har været godt 3500 rbdl.

Provst Abel tilhørte rationalismen – fornuftskristendommen – og han blev til sin død en overbevist modstander af de nye tanker og bevægelser, der spirede frem i enevældens sidste år og kom til fuld udfoldelse efter 1848. Han er af Grundtvig blevet karakteriseret som Danmarks største rationalist. Lad dette nu være sagt som det er, men måske kan hans karakter og tankegang bedst belyses af en vurdering, der stammer fra de år, hvor han i Holmsland prøvede at kultivere både naturen og sognebørnene i denne barske del af landet. Om hans virksomhed her er der fremsat følgende vurdering:

„Hans personlighed må have haft noget betagende ved sig... Om hans tilhængere siges, at hele deres optræden skelner sig fra andres ved en vis værdig holdning og belevenhed, ja selv en egen måde at tale på, kort sagt, en vis ydre dannelse“⁴).

Han så med direkte afsky på grundtvigianernes og ikke mindst Christen Kolds virksomhed. Så meget stærkere må det have virket på ham, at han i sine sidste leveår måtte acceptere, at hans yngste datter Marie gennem forlovelsen og ægteskabet med Ernst Trier med hele sit hjerte gik ind for grundtvigianismens lære og virke.

Hun var født i Eltang 1845 og var 19 år, da hun i Dalum Præstegård

Fig. 41. Marie Trier, f. Abel.

mødte Ernst Trier for første gang. Mødet blev til et varigt samliv, og de viedes af hendes fader i Dalum Kirke i påsken 1867, hvorefter hun flyttede til Vallekilde og blev en virksom støtte for manden i den krævende gerning som husmoder og sjælesørger for de unge piger.

Ernst Trier har i sine erindringer givet et levende billede af livet og personerne i præstegården o. 1864, og da det er første gang, der er blevet givet personlige meddelelser om forholdene i præstegården, falder det naturligt at plukke lidt hist og her af Ernst Triers billedbog.

Han var d. 26. april 1864 blevet udnævnt til feltdegn – vistnok den eneste, der har haft denne stilling – knyttet til feltprovst Høyer Møller. Under våbenstilstanden opholdt han sig på Fyn, hvor han gjorde tjeneste ved soldatergudstjenesterne i kirkerne. Den 8. juni kom han kørende sammen med feltprovsten fra Køng til Odense, og på vejen aflagde de provst Abel et besøg, da der nogle dage senere skulle være gudstjeneste for soldaterne i Dalum Kirke. Besøget var egentlig ikke efter Triers hoved, da han havde venner – Christen Kold – og slægtninge i Odense, som han gerne ville besøge. Om ankomsten til præstegården fortæller han følgende: „Vi kom ind på en stor rummelig gårdspads. Til højre lå avlsbygningen, til venstre og lige for præstens beboelseslejlighed med slyngplanter op ad muren. Alt var holdt net og renligt, og en underlig stilhed lå udbredt over gården. Vi kørte frem foran døren. En høj meget rank og stiv gråhåret mand tog imod os. Det var provst Abel. Han bad høfligt feltprovsten gå med sig ovenpå til studerekammeret. For mig åbnede han døren til havestuen. Der inde stod dørene åbne ud til haven, og se: Odense å løb forbi, gemte sig et stykke mellem krattet, kom atter til syne og slyngede sig gennem de bløde enge, indtil den tabte sig i det fjerne ind imod Odense. Bøgeskoven lå som en stor bred ramme uden om . . . Jeg var gået ned imod åen og stod atter betagen af stedets yndighed. Så hørte jeg raske fodtrin bag mig. Lidt ærgerlig over ikke at kunne få lov til at være i ro, vendte jeg mig om. En ung pige, strålende af sundhed og friskhed, stod for mig. Hendes blå øjne, hendes sanddru blik, hele hendes jomfruelige ynde passede forunderligt sammen med engen og skoven rundt om. Hun fortalte mig, at hun var præstens yngste datter. „Har De lyst til at se mit lysthus?“ spurgte hun. Så førte hun mig over terrassen dertil. „Men nu skal De se min bæk“, udrød hun lidt efter. „Her skal De se“, sagde hun, da vi kom derhen, „hvor skjult den står; folk fra Odense spadserer ofte om herude og kommer ned ad den gang dér. Jeg sidder ofte gemt bag ved, og der er ingen, der ved det. Er det ikke morsomt?“

Jeg var helt forbavset ved den unge pige, der aldeles uventet var kommet mig imøde. Hun var så jævn og ligetil. Jeg fulgte hende villigt og gerne, da

hun kort efter sagde: „Nej, nu skal De se min kilde! Den hedder Mariekilde og er opkaldt efter mig“.

Således forløb Ernst Triers første møde med den kvinde, der blev hans første hustru og trofaste støtte, da han byggede højskolen i Vallekilde op.

Skildringen af havens skønhed stemmer med en beskrivelse fra o. 1843, hvori siges: „Blandt præstegårdens haver overgår ingen den ved Dalum i smuk beliggenhed. Den strækker sig langs Odense Ås bredder i vel vedligeholdte terrasser og er en sand prydelse blandt de mange smukke partier i Odense Bys omegn“⁵).

Ernst Trier har flere steder givet en udførlig karakteristik af provst Abel som præst og som menneske. Om hans virke i Holmsland siger han således: „Hele hans personlighed passede også til forholdene derovre. I det udvortes var han tarvelig og prunkløs. I hans studerekammer fandt man kun lidt og meget simpelt bohave. Da han engang som gammel fik forærende en guld-kæde af herremanden i Dalum, gav han den straks til sin datter. Der var noget agtværdigt, ærbart og retskaffent udbredt over hans høje ranke skikkelse og over hele hans færd, ligesom også noget forstandsmæssigt, klart og klogt over hans tale. Han var nok myndig som få, men altid i ligevægt, vel vogtende sig for nogensinde at blive opfarende; han havde en egen rolig og stilfærdig måde at tage sagerne på og satte netop derved igennem, hvad han vilde“.

Om provst Abels forhold til grundtvigianismen siger Trier: „Rationalismens tid var da forlængst forbi. Den grundvigske bevægelse havde gjort sig stærkt gældende på Fyn, og Kold havde taget velsignelsesrigt fat med den frie skolevirksomhed. Men denne stod i bestemt modsætning til den statskole (grundtvigianerne yndede at kalde folkeskolerne for statskoler), som provst Abel havde elsket og arbejdet for. Forgæves havde han kæmpet imod den ny retning, nu levede han et stille, tilbagetrukket, regelret liv i sin præstegård, hvor hver dag var ordnet med en sådan nøjagtighed, at man kunne have stillet sig ur efter hver gang hans dør gik op, og han kom ned fra sit værelse for at gå til bords eller for at vandre sin tur“.

Ernst Trier fortæller også, hvordan nogle borgere i Odense i begyndelsen af Abels virke i Dalum var gået ud for at høre ham prædike, men det var hurtigt hørt op, og den store kirke stod ofte halvtom under gudstjenesten.

Om datteren Marie fortæller Trier, at hun havde levet meget i sin egen verden. Sammen med søsteren Mine og broderen Villiam fik hun undervisning af en lærerinde. Det stille liv i præstegården kunne nok falde et barn noget for trivielt, og når hun kedede sig, gik hun enten over på Kristiansdal, hvor gartneren spillede violin for hende, eller til borgestuen på Dalum Mølle, hvor hun havde stor fornøjelse af møllersvendenes historier, hvad faderen nu ikke

satte pris på, og hun blev senere klar over, at hun nok kunne få bedre form for underholdning.

Hun hengav sig stærkt til naturen – ligesom faderen, der har plantet en stor del af de træer, der hører til haven – og skrev et digt til den kilde, der stadig bærer hendes navn:

Se I den kilde hist, som venligt risler,
den kærligheden skænkede mit navn;
ej falskheds tale den før øret hvisler,
den taler kun om jordens sorg og savn.
Dens udspring har den jo fra jordens hjærte
og kender grant sin moders sorg og smærte.

Da hun i foråret 1865 fik lejlighed til at opholde sig hos Triers forældre i København, kom hun ofte i Vartov Kirke, hvor Grundtvigs „mægtige prædiken og herlige oplysning“ greb og påvirkede hende stærkt. Hendes stigende interesse for Grundtvig og hans verden skabte en stærk spænding i forholdet til provst Abel. Dette kom klart for dagen, da der i begyndelsen af 1866 var tale om, at Marie skulle tage ophold på Kolds højskole, der jo lå i Dalum Sogn. De to unge skrev til faderen om spørgsmålet og anførte, at hun gerne skulle have lært lidt af husholdningens kunst, før de blev ægtefæller, og dette kunne passende lade sig gøre hos Kolds søster, der var en meget dygtig økonoma for broderen på skolen. Provst Abels svar på dette forslag lød: „Dog må du, for ikke at volde vor kære unge ven en skuffelse, sige ham, at så længe du er i mit hus, vil der ikke for dit vedkommende den allerfjerneste nærmelse til det koldske commers på Hjalles mark finde sted“.

Det lykkedes for datteren at få faderen med til en anden løsning, så hun kunne få en uddannelse, der kunne være hende til gavn i hendes kommende gerning ved siden af Trier i Vallekilde. I sommeren 1866 kom hun til Askov Højskole, hvor opholdet under ægteparret Schrøders inspirerende ledelse gav hende en solid ballast til livet i Vallekilde, der skulle tage sin begyndelse efter brylluppet 1867. Hendes breve til Ernst Trier fra Askov giver et hjertevarmt indtryk af denne berømte højskole og de mennesker, der skulle føre Grundtvigs tanker ud i virkeligheden.

Da Trier skulle have de sidste formaliteter klaret med provst Abel og fundet et passende tidspunkt for brylluppet, lagde han ikke skjul på, at han i økonomisk henseende var svagt funderet, men netop her viste provst Abel sig som den retskafne person han var: „Besvær Dem“ – skrev han – „derfor aldrig mere med at opgøre pecuniære beregninger, ti jeg stoler 17 gange mere på Deres karakter og hele personlighed end på alle talstørrelser i verden“.

Brylluppet stod i Dalum i påsken 1867 . . . „Fra præstegården gik den lille

brudeskare, der næsten udelukkende bestod af hendes nærmeste og mine slægtninge, gennem hasselgangen til kirken, og der ind, i den store gamle klosterkirke, førte hendes statelige fader så hende, den skønne brud“.

I et sidste billede fortæller Trier, hvordan han og Marie blev kørt fra Dalum i hendes faders wienervogn med store, smukke heste for, og han indrømmede, at han var noget flov ved tanken om, at de i Slagelse skulle op i hans gamle fjællevogn med de ynkelige gamle, små forasede heste for. Men hans bekymring blev fjernet, da de ved ankomsten til Slagelse fandt, at fjællevognen var blevet erstattet af en fin ny fjedervogn, som gode venner havde givet dem i bryllupsgave.

Med fortællingen om wienervogn og fjællevogn er vi kommet over til en verden, der lå uden for præstegårdens atmosfære. Gennem Ernst Triers erindringer har eftertiden fået en levende skildring af provst Abel som en helstøbt personlighed og en rank karakter, der ikke gik på akkord, når det drejede sig om hans opfattelse af ret og vrang i tidens problemer. Han accepterede aldrig Grundtvig eller Kold, men han respekterede datterens valg af livsledsager, selv om hun ved dette valg havde betrådt stier, der for faderen var ukendte og vildsomme. Heri viste han sin personligheds styrke og storhed⁶).

Peter Alberg Holm.

Efter provst Abel fulgte Peter Alberg Holm (1823–1892) som sognepræst i Dalum fra 1869 til 1880. Som den første af præsterne i sognet havde han kun Dalum Sogn som virkeområde, idet Sanderum 1869 blev udskilt som et selvstændigt pastorat.

P. A. Holm var født på Færøerne, hvor faderen var præst. Han kom til København 1832 og blev cand. theol. 1847. Allerede som student havde han haft en del undervisning for at klare dagen og vejen, og han fortsatte som adjunkt i København, Århus og Roskilde, indtil han 1862 blev sognepræst i Veterslev-Høm ved Ringsted.

Han kom til Dalum 1869, hvor han virkede til 1880, da han flyttede til Gamtofte på Fyn, hvor han døde 1892.

Han glemte aldrig Færøerne, som han besøgte flere gange, og noget af det første han udgav på tryk, var „Skildringer og sagn fra Færøerne“ (1856). I dagblade og tidsskrifter var han en flittig skribent med emner af kirkelig, religiøs og opbyggelig karakter, men også naturhistorien, som han havde undervist i som lærer, blev behandlet i hans afhandlinger. Han var en meget yndet taler, og nogle af hans begravelsestaler er blevet bevaret, f. eks. for kammerherre C. F. O. Benzon og H. F. E. Benzon (1875).

Endvidere var han kendt som udgiver af salmer og bønnesamlinger, og

*Fig. 42. Peter Alberg Holm.
Sognepræst i Dalum 1869-80.*

må vist karakteriseres som den mest produktive af sognepræsterne i Dalum siden Jens Pedersen Bergendal (I,² s. 253 flg.).

Han giftede sig 1851 med Petra Conradine Stæger, datter af kasserer i finanshovedkassen Rasmus Carl Stæger. Hun døde 1869, og han giftede sig anden gang med Anna Fenger, datter af sognepræst ved Frelsers Kirke P. A. Fenger.

I sin gerning er han blevet karakteriseret som elskværdig, jævn og bramfri, der vandt sig mange venner, og hans omfattende produktion viste hans stærke interesser for emner både inden og uden for kaldets område.

Børnene, der gik til konfirmationsforberedelse i præstegården, satte stor pris på ham. Det kunne ofte ske, at han her kom ind på emnerne fra Færøerne, og det skete da tit, at han glemte tid og sted, så præstefruen måtte ind og afbryde, når han havde fortalt langt ud over den normale undervisningstid¹).

Peter Alberg Holm er den sidste præst i den egentlige Benzon-tid. Skildringen af sognets historie er dermed kommet så langt op, at det vil være betænkeligt at give samme oplysninger om embedsførelsen, som de tidligere sognepræster har fået, ikke fordi der er noget at skjule, men forbi det, der ligger inden for erindringens rammer, ofte vækker mere uro i sindet end det stof, der hentes i arkiverne.

*Fig. 43. Hans Albert Damborg.
Sognepræst i Dalum 1880–98.*

Hans Albert Damborg, 1835–1906.

Pastor Holm afløstes i embedet af Hans Albert Damborg. Han var en søn af hofforgylder Peter Chr. Damborg. Hans første uddannelse pegede ikke mod teologien, idet han gik i lære hos bogtrykker Thiel og blev typograf 1854, men to år efter tog han studentereksamen og blev teologisk kandidat 1861. Ligesom forgængeren virkede han først som lærer – adjunkt på Herlufsholm 1862 – men blev 1875 sognepræst i Hammelev. Han giftede sig 1877 i Rødning med Elna Marie Brix, en datter af pastor Jens Bøggild Brix i Rødning. Han blev præst i Dalum d. 8. nov. 1880 og blev her til 1898, da han blev forflyttet til Kundby på Sjælland. Da han døde 1906, blev hans lig ført til Dalum, hvor det blev begravet ved siden af hans hustru, der var død allerede 1887.

Han er blevet karakteriseret som en kundskabsrig, stilfærdig, rettænkende, fin og nobel mand, der var elsket af alle, som lærte ham at kende¹⁾.

Da biskop Stein visiterede kirken d. 30. april 1891, gav han pastor Damborg det skudsmål, at han prædikede klart, varmt og indholdsrigt, og at han katekiserede grundigt og let forståeligt med børnene. Det administrative var i fin orden. Og biskoppen sluttede: „Gud velsigne fremdeles den nidkære sognepræsts gerning såvel i menigheden, som søger kirken, som i den store befolkning af fabriksarbejdere, der ofte står aldeles fremmede for Guds rige“²⁾.

CHRISTEN KOLD I DALUM

I afsnittet om præsterne i Benzon-tiden er provst Abels holdning over for Kolds højskole blevet berørt. Hans opfattelse deltes af mange sognepræster, idet disse – forståeligt nok – ikke kunne forventes at nære særlig sympati for den mand, der fra sin tidlige ungdom havde følt sig i modsætningsforhold til statens tjenere.

Det er ikke her tanken at gå nærmere ind på Kolds virksomhed, da hans indsats er så grundigt behandlet i den foreliggende litteratur, at det vil være vanskeligt at føje noget nyt til¹⁾.

Christen Kold blev født i Thisted 1816. Allerede som 15-årig blev han hjælpelærer i en landsbyskole på hjemegnen. Da han 1834–1836 blev uddannet på Snedsted Seminarium, kom han bl. a. under stærk påvirkning af lægprædikanten Peder Larsen Skræppenborg. Derefter var han nogle år huslærer i Forballum i Vestslesvig, og han opholdt sig 1842–1847 i Smyrna. Hans egentlige manddomsgerning skulle han indlede i Ryslinge på Fyn, hvor han 1849 blev hjælpelærer hos pastor Vilhelm Birkedal, og fik oprettet sin første ungdomsskole. I årene 1853–1862 virkede han på Hindsholm, hvor han i Dalby grundlagde både en friskole og en egentlig ungdomsskole – den højere bondeskole. I denne egn, hvor de folkelige bevægelser havde en så frugtbar grobund, skulle Kolds virksomhed slå godt igennem. Alligevel var han ret tidligt indstillet på endnu engang at skulle begynde forfra. Fra omkring 1859 syslede han med tanken om at flytte nærmere til Odense. Han skal herom selv have sagt: „Ånden sagde til mig: byg stort Christen Kold! Og så måtte jeg bygge stort“.

En af Kolds støtter i denne sag var gårdejer Johan Steffensen i Åsum. Det var først Kolds plan at købe et areal på ca. 20 tdr. land midtvejs mellem Odense og Åsum med markerne beliggende mellem landevejen og åen nær Palnatokeshøj, hvorfra der var udsigt til Fjorden og Sletten på den ene side og til Åen og Odense By på den anden. Denne beliggenhed tiltalte Kold stærkt og han udtalte herom: „Så en skønnere beliggenhed kan neppe findes i Fyns midte“²⁾. Imidlertid blev handelen ikke til noget, men i stedet for købte han ca. 40 tdr. land på Hjallose Mark af Mosegårdens jord. Sælgeren – Jørgen Pedersen – var ikke særlig stemt for at sælge til Kold, „Ulven i fjællekassen“³⁾. Jørgen Pedersen gik alligevel ind på at handle, og Christen Kold overtog jorden for 10.000 rbdl. Det var ikke blot bønderne i Hjallose,

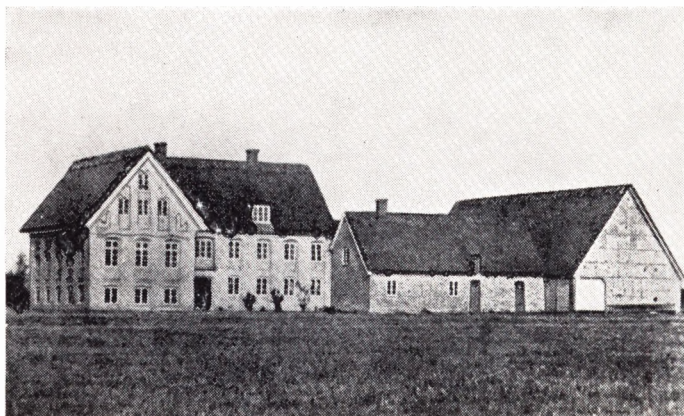

Fig. 44. Christen Kolds højskole.

der var betænkelige ved tanken om denne farlige mand som nabo. Også lærer Petersen i Hjallese Skole delte denne bekymring, og han turde ikke indlade sig på at skrive skøde for Kold.⁴⁾

Kold var ikke synderlig begejstret for det flade land på Hjallese Mark, men det trøstede ham, at jorden skulle være af god bonitet. Heri blev han dog noget skuffet, da det viste sig, at markerne var meget sure og trængte til både dræning og mergling. Da han ville lede vandet bort gennem en grøft over naboens marker, stillede denne sig først meget afvisende, men blev snart overtalt af Kold, og han fældede siden den dom, at bedre nabo end Kold kunne han ikke have fået⁵⁾.

Navnet på den ny skole blev „Dalum Højskole“. Det synes at fremgå af en brevveksling mellem Christen Kold og højskolelæreren J. L. Knudsen, at denne har æren for dette navn. Han skriver i maj 1862 fra Rødding Højskole herom følgende: „Kjære Kold! Da jeg sidste gang skulle skrive uden på brevet til dig, løb „Dalum Højskole“ mig i pennen. Om jeg selv må sige det, synes mig, det var et godt indfald, isteden for dette „Hjallese-navn“. Dalum Kloster er historisk bekjendt, man har endnu Dalum Sogn, Dalum Kirke, Dalum Præstegård, Dalum Mølle og Dalumgård, men ingen Dalum Skole, hvorimod Hjallese Skole, såvidt jeg veed, er sognets eneste, i hvert fald dets hovedskole.

„Dalum Skole“ – hvadenten det nu skal hedde friskole eller højskole eller folkeskole – det tager folk aldrig fejl af. Dalum, det ved alle folk er „der og der“ ved Odense, medens Hjallese er det tvetydigt klingende navn på en ubekjendt by, i hvilken der vel ligger en skole, men som slet ikke er din. Jeg skulle derfor beskedent foreslå ved rejsegildet at nævne stedet med hint meget omskrevne „Dalum-navn“⁶⁾.

Tanken blev tiltrådt af Kold, der juni 1862 skrev til J. L. Knudsen: „Altså Dalum Højskole, det vil sige Nyårstidens Dalum Kloster“.

Skolen blev færdig i løbet af efteråret 1862 og virkede dengang imponerende ved sin størrelse og højde. Kold var en dygtig landmand, og naboerne undrede sig snart over det store høstudbytte, han kunne udvise hvert år.

Nov. 1862 kunne han åbne den nye skole med 58 mandlige elever. Denne skole blev udelukkende en ungdomsskole, men som noget nyt – og som den første i landet – optog Kold i 1863 et sommerhold af piger. Kolds navn var nu så kendt, at hans højskole i disse år blev en af de mest søgte i landet, og mange ansøgere kunne ofte slet ikke få plads. I Kolds sidste leveår var pigeholdet (sommeren 1869) på 112, og vinterholdet for karle havde samme antal deltagere. Af de 58 mandlige elever fra 1862 var de 30 fra Fyn, medens der i 1869 kun var 27 herfra.

Undervisningens indhold kan ses af en ansøgning fra dec. 1863 til kirke- og undervisningsministeriet om understøttelse:

I indeværende års 1. maj begyndte et tre-måneders kursus for voxne bønderpiger i alderen mellem 18 og 30 år med det formål at tilfredsstille den i bondestanden vågnende trang til en videregående oplysning og dannelse, end den, den almindelige almueskole er beregnet på at meddele, og 30 deltagere meldte sig fra landets forskjellige egne, dog flest fra Fyen. Historie, geografi, skrivning og stiløvelse samt quindeligt håndarbejde vare de vigtigste gjenstande for undervisningen, desuden lidt regning, mest hovedregning, et kort omrids af plantelæren og sang⁷⁾.

Litteraturen om Kold har beskæftiget sig en del med spørgsmålet om hans tilskud fra det offentlige. Han fik gennem disse år en årlig bevilling på 400 rbd. – ironisk nok af Sorø Akademis midler. Men da han den 21. febr. 1870 skrev til Fyns Stiftamt angående oplysninger om skolen, erklærede han, at det nu ville være usandhed at søge og modtage understøttelse, da skolens pengeforhold var gode⁸⁾. Dette blev Kolds sidste henvendelse til myndighederne, idet han døde d. 6. april 1870. Hans begravelse blev en helt enestående bekræftelse på den position, han havde sikret sig i store kredse af det danske folk. Ca. 2000 mennesker samledes om hans bære i højskolens gård, og otte af de mænd, der stod ham nær, talte om hans liv og gerning. Til fods fulgte man Christen Kold til Dalum Kirkegård, hvor pastor Holm bl. a. udtalte: „Kold var sendt fra Vorherre som en levende indsigelse imod skinvæsen, løgn og død, og vi gør indsigelse imod, at Kold er død“⁹⁾.

Selv om Christen Kolds indsats er blevet vurderet med varierende tonefald, spændende fra elevernes næsten fanatiske begejstring til f. eks. pastor Johs. Pedersens mere nøgterne forsøg på en forståelse også af modpartens synspunkter, er der ingen, der vil benægte denne personligheds vidtrækkende

Fig. 45. Mindesten for Christen Kold ved Dalum Landbrugsskole.

betydning for de folkelige bevægelser i Danmark. Men da dette værk handler om Dalum Sogns historie, stiller man uvilkårligt det spørgsmål: Hvilken betydning fik det for dette sogns folkelige kultur, at en af landets mest berømte højskoler blev placeret dér? Og svaret bliver: Næsten ingen!

Selvfølgelig var der folk i sognet, der fulgte Kold med interesse, men virkelig tilslutning fik han aldrig her. Fra selve Hjallesø er det kendt, at gartner Mads Jørgensens fader, der arbejdede en del for Kold ude på skolen, var stærkt betaget af Kolds personlighed og gerne havde set, at sønnen fik et højskoleophold derude, men ikke nåede det. Derimod omtaler Mads Jørgensen, at han hørte foredrag og oplæsning på højskolen, og at han en overgang gik i aftenskole hos fætterten Jørgen Pedersen – senere redaktør af Fyns Tidende. Samme Mads Jørgensen nærede i det hele taget stærk sympati for de bevægelser, der i disse år løb sammen i det politiske parti, der fik navnet Venstre. Han deltog således ivrigt i et par år i Klaus Berntsens skytteforening i Højby¹⁰⁾.

Fra tiden i Ryslinge kendes Poul Rasmussen i Sanderum som en varm tilhænger af Christen Kold, og senere blev Anders Knudsen – Dyrupgård –

Fig. 46. Hjulmandshuset. Hjallesgade 48.

en ivrig talsmand for landbrugsskolen i Dalum og for venstremændenes kamp mod Estrup og hans tilhængere.

Om sogneforstanderskabets holdning over for Christen Kolds højskole har vi en enkelt udtalelse fra 1863 til skoledirektionen, som til brug for kultusministeriet ønskede oplysning om skolens forhold. Sogneforstanderskabet svarede: „Betræffende elevantallet og fremgangen i det hele i den i Hjalles oprettede højere bondeskole, undlader vi ikke ærbødigst at meddele, at skolen for øjeblikket er angivet at frekventeres af 32 elever, alle mellem 18 og 30 år, men som næppe forventes at blive dér til skolens ophør 1. april dette år. Da forstanderskabet har anset etablissementet efter dets natur at ligge uden for dets ressort, har man med hensyn til skolens fremgang i det hele kun den almindelige mening at støtte sig til, at den er i denne henseende, som den stedse har været“¹¹).

Det er vel næsten overflødig at oplyse, at sogneforstanderskabets formand på dette tidspunkt var en af Kolds specielle „venner“, provst Leonard Abel i Dalum Præstegård.

Selv om Christen Kolds stilling ikke førte til, at Hjalles blev vundet for de ny tanker, var han dog en agtet og velkendt mand i landsbyen. Det fortælles, at han selv kørte til hjulmanden i Hjalles, når der var et eller andet,

11*

der skulle repareres, og han kom altid i en fjællevogn siddende på et knippe halm på bunden af vognen. Hjulmanden – Jørgen Sørensen – har berettet, at da han engang spurgte Christen Kold, hvorfor han ikke havde noget bedre at sidde på, havde fået det svar: Sidde godt og ligge blødt og tale dødt og gå i søvne, det var ikke godt!

Erindringer fra Dalum Højskole.

I memoirelitteraturen finder vi gang på gang Christen Kold og hans skole omtalt, men der er kun lidt i denne litteratur, der fortæller om højskolens tilknytning til sognet.

Jakob E. Lange har i sine erindringer givet spredte glimt fra Hjallesø og Sejerskov. Hans første billede er fra o. 1875, da han som forældreløs blev optaget hos højskolelæreren Knud Larsen. Livet på landet tiltalte den naturinteresserede 11-års dreng, men han indrømmer, at de ydre rammer i højskolelæreren hjem var ret snævre: huset var ufatteligt lille: to små stuer, hvor jeg knap kunne strække mine lange drengben, samt et gavlværelse på loftet, ved et forhæng delt i to halvdele, hver med sit halve vindue, til min søster og mig. Men skoven var lige udenfor, og i den nærmeste eg sang nattergalen, så man dårligt kunne sove“. Han beretter om en sand fimbulvinter derude på Hjallesø Mark, hvor skolen næsten var sneet inde allerede ved juletid, så ingen af de mange elever kunne komme hjem til jul. Karlen måtte ridende bane sig vej til Dalum efter brød hos mølleren . . .

Om Sejerskov og Hjallesø i disse år fortæller Jakob E. Lange: „Hvad der nu gerne under ét kaldes Sejerskov, nævntes dengang Hjallesø Mark og var et udpræget småfolks-kvarter. Mod syd lå Hjallesø By med sine solide, brede gårde i lang dobbeltrække langs landevejen; mod nord, ind mod Odense, Hunderup Bys tilsvarende række af store proprietæragtige gårde. Men langs skoven (i Skovgyden og mod øst i det afsides Prøjsen) var der ingen gårde med undtagelse af skolens landbrug, der oprindeligt for en stor del havde været mose og krat, men af Kold var blevet afvandet og opdyrket.

Blandt beboerne nævner Jakob E. Lange naboen i Grynmøllen: „Og så var der vor nabo „Båuemølleri“ (boghvedemølleren), en lille hjulbenet jyde (Niels Chr. Petersen), der ved siden af sit nu omtrent istågåede møllebrug drev landbrug og på en måde var foregangsmand som moderne landbruger: dyrkede roer i et helt skifte – på et tidspunkt, da de fleste gårdmænd anså 1/4 skifte for næsten uoverkommeligt – bar ajle (eller rettere „pølevand“, som han kaldte det) ud i spande i åg på sine 2 1/2 td. land, hvorpå han til stadighed holdt to køer og så endda gerne et par kalve eller en kvie i tilgift“ . . .

Fig. 47. Gottenborghuset. Lå Odensevej 121. Brændte 1929.

„løvrigt var vi ikke stærkt knyttet til nabolaget – en højskole danner jo gerne som en egen lille verden for sig“.

Jakob E. Lange opholdt sig i første omgang kun et par år i Dalum, idet han i 14-års alderen kom til en onkel på Ollerup Præstegård, men han vendte tilbage til Dalum, da han 1888 blev knyttet til Landbrugsskolen som lærer¹).

DALUM MØLLE I 1800-TALLET

Peter Ulrik Frederik Demant, møller og orgelbygger.

Der ses ikke at være meget af interesse om møllen efter processen mellem Hans Hansens enke og kammerherre Chr. Benzon. Ved folketællingen 1801 nævnes tre møllersvende på møllen. Men samme år finder vi en ny møller ved navn Johan Andreas Demant. Han havde været forvalter for P. U. F. Benzon på Tirsbæk, og flyttede ligesom brodersønnen i mensalgården – prokurator Demant til Fyn – i slægten Benzons tjeneste.

Johan Andreas Demant fik d. 7. juni 1802 sønnen Peter Ulrik Frederik, der ligesom møllerens øvrige børn blev opkaldt efter medlemmer af familien Benzon. Da Johan Andreas Demant døde 1828 fulgtes han som fæster af sønnen, der købte møllen 1840, men solgte den igen i 1854 og flyttede til Odense, hvor han døde 1868.

Hans navn blev især kendt, da han fra o. 1826 begyndte en selvstændig virksomhed i Odense som orgelbygger.

Lige fra barns ben af havde han haft en udpræget musikalsk interesse, og han fortæller selv, at han første gang blev sig denne interesse bevidst, da han i Dalum Kirke som syvårig hørte orgelspil. Der synes ikke at have været større musikalsk udfoldelse i Dalum siden Kristian IV's dage, men da Christiane Benzon skulle giftes i Dalum Kirke med P. C. D. Bardenfleth til Haridslevgård, blev der anskaffet et orgel fra Lübeck. Orgelspillet gjorde et meget stærkt indtryk på drengen, og han besluttede, at han selv ville bygge et lignende musikinstrument. Med barnets fantasi begyndte han straks arbejdet, der dog blev mindre vellykket: „En gammel skuffe med mange huller, hvor jeg satte små hyldepinde“. I første omgang opgav han sine ærgerrige drømme, men da han 1812 kom i den latinske skole i Odense, skulle han hveranden søndag overvære gudstjenesten i St. Knuds Kirke, hvad han følte som en ubehagelig tvang, der dog blev rigeligt erstattet af glæden over musikken fra det store orgel. Han forsøgte sig i disse år med forskellige musikinstrumenter, og da han 1813 begyndte at spille på klarinet, fik han undertiden lov til at assistere i den musikalske forening i Odense, der havde begyndt sin virksomhed i disse år. Men han havde stadig ikke glemt de første forsøg i orgelbygningens kunst, og nu tog han fat igen, og efter to års anstrengelse

lykkedes det ham 1817 at færdiggøre et instrument, der kunne spille småstykker. Selv om faderen ikke yndede hans stærke interesse for denne kunstnerisk betonedede virksomhed, gik han dog til sidst med til at lade ham uddanne som orgelbygger hos Hans Frederik Oppenhagen i København 1819/20. Det viste sig snart, at denne læremester ikke var af de bedste, men Demant var i stand til selv at arbejde videre med det ret spinkle grundlag, han havde fået.

Som nævnt nedsatte han sig 1826 i Odense som orgelbygger, men flyttede efter faderens død 1828 til Dalum, hvor han nu virkede både som møller, møllebygger og orgelbygger. Han blev snart et anerkendt navn, og han har bygget både Dalum og Sanderum kirkes orgler. Dalum Kirkes skænkede han i forening med kammerherre Chr. Benzon 1850. På det tidspunkt var han selv blevet ejer af møllen, som han havde købt 1840. Da han 1854 solgte møllen for at slå sig ned i Odense, viste beboerne i sognet deres anerkendelse af hans arbejde ved at skænke ham et taffelur af porcelæn med blå og gule farver og forgyldning. Hans navn er bevaret i den vej, der stadig kaldes Demantsvej, og som blev anlagt af ham selv¹).

Selv om Demants hovedinteresse var orgelfabrikationen, forsømte han ingeniørlunde møllevirksomheden. Da han overtog møllen 1828, var der ikke alene en kornmølle, men også en stampe og klædefabrik. Imidlertid har den gamle vandmølle ikke kunnet klare den voksende produktion – formodentlig har der gjort sig vandmangel gældende i flere perioder (dette var allerede kendt i 1780-erne), og for at råde bod derpå byggede han omkring 1830 en vindmølle, der lå som et synligt vartegn på de høje skrænter ved broen over åen, hvor Demantsvej nr. 7 nu findes.

Efter Demants ønske fandt der 1831 en omvurdering sted af den gamle vandmølle sammen med den første vurdering af vindmøllen. Vandmøllen havde hidtil været takseret til 4800 rbdl., men sattes nu til 9000 rbdl., mens vindmøllen vurderedes til 2520 rbdl. Her nævnes blandt vandmøllens mange bygninger og rum, at der i en bygning syd for møllen er indrettet et orgelbyggerværksted syv fod langt og otte alen i dybden. Selve møllebygningen var i to etager på 15 fag à 11 alen i dybden – med egebindingsværk og stråtag. Der var tre vandhjul, og selve mølleværket bestod af et dobbelt grubbeværk (hvor kornet grubbedes: afskallede og knustes til gryn) med brækværn (til gryn), en rugkværn og en sigtekværn.

Der var stadig en stampemølle, (mølle der bl. a. bruges til efterbehandling af uldne stoffer) øst for møllen på otte fag à ti alen i dybden. På Hjalles Mark lå vejrmøllen, der ejedes af Chr. Benzon, men fæstet af møller Demant. Den var af hollandsk facon, bygget af fyrretræ, bestående af to lofter

Fig. 48. Vejmøllen på Demantsvej o. 1864. Broen er den gamle møllebro.

foruden møllehatten. Grunden havde et gennemsnit på 12 alen (vel i diameter), første loft havde 10 alen, andet havde otte alen og hatten seks alen. Den var indrettet til en enkelt grubbe og en rugkværn med sigteværk²⁾.

Alligevel var denne udvidelse ikke tilstrækkelig til at klare den stigende omsætning, og o. 1832 holdt den moderne teknik sit indtog i sognet, idet Demant lod opsætte en dampmaskine i møllen. Samtidig købte han en del andet maskineri til klædefremstillingen fra en klædefabrik i Klaregade i Odense – Koch og Hirschfeldt, der var blevet anlagt i Napoleonskrigens dage i grev Rantzaus forrige gård, men som standsede o. 1830³⁾.

I en indberetning fra 1843 oplyses det, at stampeværket årligt stampede o. 30.000 alen klæde og vadmél, dels for farverne i Odense, Bogense, Kerteminde og Middelfart, dels for landet⁴⁾.

Ved folketællingen 1845 var der i møllen møller Demant og hans kone Frederikke Schrøder, deres otte børn og disses lærerinde. Til møllen var der knyttet 14 personer.

Efter en brand d. 24. maj 1847 fandt der en genopbygning sted, og ved en

vurdering august samme år omtales foruden vandmøllen og stampemøllen også bygningen til klædefabrikation. Den lå øst for mølleåen og var på 13 fag og i to etager – 15 alen dyb – materialet var fyrretømmer, væggene af brændte sten og taget af tegl. Vurderingssummen for vandmølle, stampe- og klædefabrik blev nu 11.000 rbdl.⁵⁾

Demant havde, nogle år før han skilte sig af med møllen, opført en ny hovedbygning, der efter møllens salg i 1873 til den nystartede papirfabrik overgik til brug for direktøren. Den blev revet ned 1912 af hensyn til fabrikkens udvidelse.

Tiden efter Demant.

Da Demant flyttede til Odense 1854, solgte han vandmøllen samt klædefabrikken og stampen til møller P. C. Andersen. Han og hans hustru blev kendt som meget hjælpsomme mennesker, der tog sig godt af de personer i sognet, der ikke kunne klare sig selv, og som han gav ophold på møllen. Hans helbred var ikke særlig godt, og da der d. 31. aug. 1869 skete en eksplosion i en dampmaskine, der dræbte kedelpasser Rasmus Pedersen, tabte han lysten til at fortsætte møllevirksomheden. I 1873 solgtes den til det nydannede aktieselskab Dalum Papirfabrik for en pris af 73.000 rdl. Møller Andersen rejste til Odense, hvor han døde kort tid efter. Både han og hans hustru ligger begravet på Dalum Kirkegård.

Salget 1873 symboliserer et klart skel mellem gammelt og nyt. Møllen havde siden nonnernes udflytning o. 1200 (se I', s. 44) i gode som i onde tider omsat åens kraft til kværnens, der skulle male bondens korn til mel. Den havde overlevet reformationens voldshandlinger og svenskernes hærgninger, den havde rummet familiers glæder og sorger. Dens ophør var symbolsk for den ny tids komme. Det gamle bondesamfund var ved at ændres til et moderne industrisamfund. Et poetisk træk i sognets liv måtte vige for industrialismens maskindrif – men de ny dampkræfter gav arbejde og brød til de mange, der ikke kunne finde deres næring i bondeerhvervet.

Det bør vel nævnes, at gårdejer Salomon Jakobsen i Hjallese ved auktionen over møllens effekter købte møllehjulet og forskellige andre dele, som han lod opsætte på ny på ejendommen i Hjallese, hvor han ved opstemning af bækken fik drivkraft til at fortsætte kornmøllen og stampen. Imidlertid var behovet for vadmøl ikke længere så stort, og det kneb med at skaffe det fornødne kvantum vand til driften af møllen, og da den hærgedes af en brand d. 10. jan. 1891, blev der ikke gjort forsøg på at begynde mølledriften igen. Møllens placering ses på målebordsbladet 1884.

Da P. C. Andersen havde overtaget møllen 1854 fortsatte han ikke selv

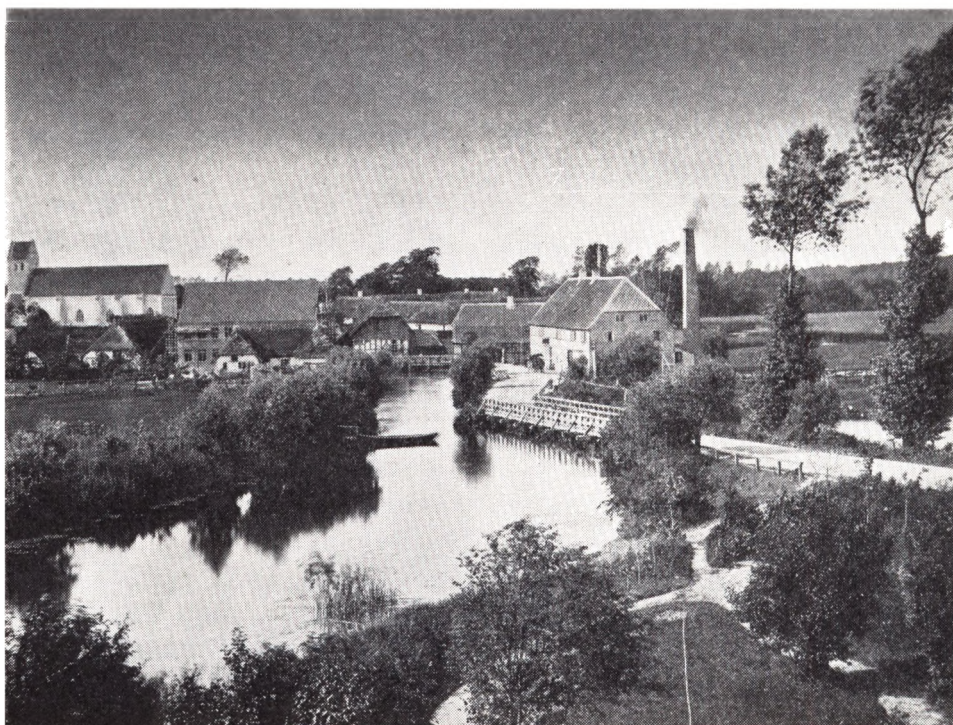

Fig. 49. Dalum Kirke og Vandmølle o. 1864. Billedet er taget fra vejrmøllen på Demantsvej.

driften af stampen og klædefabrikationen, men forpagtede denne del af virksomheden til fabrikant Osterhammel – en indvandret rhinlænder – der efter salget til papirfabrikken rejste til Odense. Også denne møller og hans kone ligger begravet på kirkegården ved Dalum Kirke.

Vindmøllen solgtes o. 1874 til møller Niels Hansen fra Lunde for 2000 rbd. I de følgende år skiftede den ejer nogle gange for 1887 at blive overtaget af Jens Jacobsen, som fortsatte driften til 1917. Når møllevirksomheden standse på dette tidspunkt, var det især konkurrencen fra elektriciteten, der gjorde sig gældende.

DALUM PAPIRFABRIK 1874–1889

Kammerherre Chr. Benzon opnåede i sit sidste leveår at se vandmøllens hjul standse for at blive afløst af en fabrik støbt i beton og med en moderne turbine, der sammen med dampkraften skulle drive de maskiner, der for alvor indvarslede industrialismens gennembrud.

Den første papirmaskine i Danmark var blevet taget i brug 1829 på Drewsens fabrik på Strandmøllen nord for København, og flere var fulgt efter, så der 1872 fandtes otte papirfabrikker i landet. Tiden efter 1870 var præget af en ret kraftig højkonjunktur, idet en stor pengerigelighed forbundet med en stærkere kapitalkoncentration i store banker øgede lysten til og muligheden for en stigende investering. Her som på andre områder havde dansk erhvervsliv fået lettere arbejdsvilkår, da konkurrencen fra Holsten hørte op efter 1864. Inden for papirproduktionen var udsigterne ret lyse, idet afsætningsmulighederne både hjemme og ude var gode som følge af det stærkt stigende papirforbrug – ikke mindst på grund af dagspressens stærke vækst.

Odense var ganske godt med i disse års økonomiske ekspansion. Åbningen af stambanen over Fyn 1865 betød stigende konkurrenceevne, og for Dalum blev det at lige så stor betydning, at den sydfynske jernbane kunne tages i brug i 1876.

Sommeren 1873 blev det kendt i offentligheden, at en kreds af kendte personer omgikkes med planer om oprettelse af en papirfabrik på Fyn. Den 16. juli 1873 kunne dagspressen meddele, at der ville udgå indbydelse til tegning af en aktiekapital til en ny papirfabrik, der tænktes anlagt ved Dalum Mølle. Indbydelsen oplyste i et overslag, at det var nødvendigt med en anlægskapital på 430.000 rdl. fordelt således:

Køb af Dalum Mølle	73.000 rdl.
(med 22 tdr. land jord)	
Køb af maskiner	163.000 „
Opførelse af bygninger	66.000 „
Driftskapital	68.000 „
Etableringsomkostninger	30.000 „
Forrentning	15.000 „
Uforudsete udgifter	15.000 „
I alt	430.000 rdl.

Fig. 50. Dalum Papirfabrik 1886.

Financieringen blev foreslået således:

1. prioritetslån	70.000 rdl.
2. prioritetslån	130.000 „
Aktietegning	230.000 „

Aktierne skulle være på 100 rdl. pr. stk., og det oplyses, at der på forhånd var blevet tegnet for 100.000 rdl. Dagen efter (d. 17. juli) kom den officielle indbydelse til aktietegning med følgende personer som indbydere: Kancelliråd Th. Borch, overretssagfører Octavius Hansen (København), skolekasserer (i amtet) H. Haugsted, arkitekt Vilh. Haugsted, ejeren af Hempels boghandel S. F. Helm-Petersen, købmand Sophus Jantzen og P. Jensen fra firmaet O. T. og P. Jensen, købmand Vilh. R. Maegaard, købmand Laurids B. Muus og bygmester W. Wolf (København).

I Odense kunne der tegnes aktier i Fyens Disconto Kasse, og indbydelsen var udsendt i bankens direktørs navn – Lorenz Bierfreund. Det viste sig snart, at Discontokassen havde stærke interesser i dannelsen af den ny fabrik.

I indbydelsen begrundedes de muligheder, der forelå for oprettelsen af en papirfabrik:

Den nære tilknytning til Odense, hvilket betød lettere transportforhold, mulighed for at skaffe arbejdskraft m.m. Man fremhævede, at vejen fra Dalum Mølle til Odense snart ville blive overtaget af amtet, at man regnede med anlæg af en bane til Svendborg, og at der turde regnes med en station i nærheden af Dalum. Man fremhævede den stadige stigning i papirforbruget „i samme forhold som oplysning og læselyst udbredes i videre kredse“. Placeringen ville give gode muligheder for afsætning på Fyn og i det sydlige Jylland. Det fremhævedes, at der alene på Fyn fandtes 13-14 aviser og mindst 15 trykkerier og litografiske anstalter. Produktionsmæssigt var det en fordel, at beliggenheden ved Odense Å gav mulighed for at udnytte dens vandmængde både som drivkraft og i selve papirfremstillingen. Der var rigeligt med vand, man påstod, at det var rent nok og kun indeholdt lidt jern. Udsigterne var lyse for et godt udbytte af aktiekapitalen: „Vi bemærker, at der på denne aktiekapital efter vor formening kan forventes et rigeligt årligt udbytte“¹⁾.

Der blev god tilslutning, så beløbet blev overtegnet. Den stiftende generalforsamling fandt sted lørdag d. 9. august 1873 i Odense, hvor der vedtoges love for papirfabrikken, og hvor der valgtes en bestyrelse på fem medlemmer: Overretssagfører Octavius Hansen, skolekasserer Haugsted, kancelliråd Borch, boghandler Helm-Petersen og købmand Laurids Muus. Bestyrelsens første formand blev skolekasserer Haugsted, som 1876 afløstes af Octavius Hansen, der fungerede til sammenslutningen i 1889. I forbindelse med den

stiftende generalforsamling blev det oplyst, at man havde udset Herman Sibbern til at forestå både anlægget og driften af den kommende fabrik. Boghandler Milo kritiserede indbydelsens optimistiske vurdering, idet han mente, det var overdrevet, når der stilledes 15 % udbytte af aktiekapitalen i udsigt. Discontokassens direktør Bierfreund stillede forslag om, at hver aktionær skulle have lige så mange stemmer som han havde aktier, men forslaget blev forkastet, og forsamlingen fulgte udkastets skala, der begrænsede de større aktionærers overvægt²).

Arbejdet på opførelsen af fabrikken begyndte d. 16. dec. 1873. Det var tanken, at produktionen skulle begynde sept. 1874, men flere uheld forsinkede starten. Fabrikken blev anlagt på gammel mosegrund, så der måtte foretages omfattende piloteringer. Værst var det, at firmaet Hellerung og Hauberg ikke kunne levere en dampmaskine til det lovede tidspunkt. Alligevel kunne en journalist allerede i maj 1874 give en rosende omtale af det nye anlæg. Især fremhævedes den 120 fod høje dampskorsten som et synligt vartegn. „Man får indtryk af, at der under disse mangfoldige blå skifertage vil røre sig en stor og heldbringende virksomhed“³).

Den 13. nov. 1874 kunne aviserne meddele, at Dalum Papirfabrik d. 12. nov. havde tilvirket det første papirprodukt. Man regnede med en daglig produktion på 5-6000 pund og med ca. 130 beskæftigede, hvoraf ca. halvdelen skulle være kvinder⁴).

En mere regelmæssig produktion kom dog først i gang i foråret 1875, men helt op til 1878 var det vanskeligt at få en fast og ubrudt arbejdsrytme. Det viste sig f. eks. at være vanskeligt at skaffe den nødvendige kvindelige arbejdskraft, bl. a. fordi der ikke var tilstrækkeligt med boliger i begyndelsen. En annonce fra d. 27. juli 1874 fortalte, at fruentimmere kunne få stadigt arbejde ved kludesorteringen på fabrikken.

Den optimistiske stemning fra den stiftende generalforsamling kunne ikke rigtig holde, da bestyrelsen d. 14. dec. 1874 skulle aflægge beretning om det arbejde, der nu var gjort. Der var sket betydelige overskridelser, og bestyrelsen måtte henstille, at der blev skaffet yderligere 150.000 rdl. til dækning af overskridelser og til driftskapital. Som årsag til overskridelserne anførtes flere forhold: De oprindelige planer var blevet stærkt ændrede, hele produktionen var blevet samlet i ét kompleks af bygninger, der var blevet anvendt beton i større omfang end først foreslået, i stedet for spåntag havde man lagt skifertag, der var blevet anlagt arbejderboliger øst for åen, og nogle af de gamle bygninger var blevet indrettet til samme formål. Disse forhold blev kritiseret på generalforsamlingen, men da de mange ændringer tilsigtede større rationalisering, endte det med, at de foretagne dispositioner blev godkendt⁵).

Selv om der i disse første år både var produktions- og afsætningsvanskeligheder, bragte disse år dog også opmuntrende tegn, der på længere sigt skulle medvirke til at sikre fremtiden for det unge foretagende. Bestyrelsen tegnede for 5.000 rdl. aktier i det sydfynske jernbaneselskab mod, at der blev lagt et spor fra holdepladsen i Fruens Bøge og ud til papirfabrikken. Fabrikken fik sit eget gasværk, og den ny landevej vest for fabrikken blev taget i brug 1875, så den gamle møllevej op til Hjallesø nu helt blev lukket for offentlig færdsel. Den ny vej blev lagt uden om fabrikken⁶).

Desværre viste det sig, at åens vand ikke var rent nok til papirfremstillingen, så der allerede 1876 måtte foretages brøndboringer. Som råstof anvendtes overvejende gamle klude, men i udlandet havde man i stigende grad taget træmasse i anvendelse som råstof, og det viste sig netop i disse år, at dette nye råstof var det gamle overlegent især ved billiggørelsen af produktionen. Der var driftsvanskeligheder helt op omkring 1880, hvilket viste sig i det forhold, at der ikke blev foretaget afskrivninger og ikke udbetalt udbytte til aktionæerne i disse år. Bestyrelsen prøvede at rette situationen op bl. a. ved nedsættelse af arbejds lønnen. Der var ret gode muligheder for denne forholdsregel, idet højkonjunkturen fra o. 1875 var blevet afløst af en lavkonjunktur med stigende arbejdsløshed. Det lykkedes 1877 for bestyrelsen at presse lønnen ned med ca. 10 %. Arbejds lønnen for en 12 timers arbejdsdag blev 1878 1,88 kr.

Virksomheden var flere gange truet af standsning, og kun Diskontokassens tålmodighed holdt skuden oven vande. Men til gengæld fik bankens bestyrelse en meget stærk kontrol med papirfabrikken, dens bestyrelse og dens produktionsforhold. Således havde bankens ledelse ret til med 14 dages varsel at fordre sit tilgodehavende berigtiget, hvis der indtrådte en ændring i bestyrelsens sammensætning, som banken ikke skønnede var betryggende for fabrikkenes drift. Banken udnævnte desuden en særlig kontrollør af fabrikkenes drift⁷). Kritikken for det dårlige resultat ramte især driftsleder Sibbern, der måtte trække sig tilbage 1879. Hans afløser som forretningsfører blev C. L. Kjeldsen, der fik større held. Den ny leder havde gode erfaringer m.h.t. moderne produktion fra ophold i udlandet, og det lykkedes ham fra o. 1885 – godt støttet af grosserer H. Trolle – at gennemføre en række forbedringer. Bl. a. indkøbte han 1885 fra Schlesien en ny papirmaskine til fremstilling af grovere papirsorter. Da den blev taget i brug 1886, fordobledes produktionen omtrent. Fra 1886 kunne der endelig udbetales udbytte til aktionæerne – 2 % til de almindelige aktionærer og 6 % til indehaverne af præferenceaktier. Vekselgælden forsvandt helt fra 1885, og posten diverse kreditorer faldt fra 295.000 kr. i 1881 til 90.000 kr. i 1888. I samme periode øgedes reservefonden fra 36.565 kr. til 115.055 kr.

Fig. 51. Dalum Papirfabrik 1895.

Konkurrencen i papirbranchen var hård i 1880-erne. En aftale om priser og produktion 1883-1884 mellem de store fabrikker blev ikke fortsat. Men alligevel lå tanken om en sammenslutning eller anden form for konkurrencebegrænsning i luften. Der kom nye forhandlinger, og fra 1. marts 1889 var sammenslutningen A/S De forenede Papirfabrikker en kendsgerning. Deltagerne var Strandmøllen, Ørholm med Ny Mølle, Magle Mølle, Nørrebro Papirfabrik, Dalum Papirfabrik, Silkeborg Papirfabrik, Haraldskær samt Vingsted Mølle. Sammenslutningens første formand blev gehejmearkivar A. D. Jørgensen med Octavius Hansen som næstformand og C. F. Kjeldsen som administrerende direktør. Det ny selskab købte de nævnte fabrikker for 4,3 millioner kr., aktiekapitalen blev på 2.500.000 kr.

Dalum Papirfabrik kostede nu 950.000 kr., hvortil kom lagerbeholdning og udestående fordringer eller i alt 1.291.767 kr.

Dalumaktionærene fik ret til at få overdraget seks nye aktier for hver fem af de gamle, og Dalum Papirfabriks andel i det ny selskab blev på 578.400 kr. endelig fik aktionærene ved likvidationen af Dalum Papirfabrik et udbytte på 14 $\frac{1}{2}$ %.

Da Dalum Papirfabrik i 1889 gik op i en højere enhed med landets andre store papirfabrikker, stod den som en af de stærkeste, hvad følgende statistiske opstilling viser:

1877/78 var den samlede produktion 1.590.000 pund + 3,3 mil. konvolutter.
1878/79 var den samlede produktion 1.695.000 pund. Bruttoværdi 525.000 kr.
1880/81 var den samlede produktion 1.878.000 pund. Bruttoværdi 596.650 kr.
1888 var den samlede produktion 3.927.000 pund. Bruttoværdi 825.000 kr.

Det er af interesse at se, at man ved forslaget om sammenslutningen satte Dalum Papirfabrik til 950.000 kr., medens Silkeborg og Magle Mølle blev anslået til henholdsvis 700.000 og 600.000 kr. Strandmøllen og Ørholm vurderedes tilsammen til 1.200.000 kr. Disse tal synes at vise, at Dalum Papirfabrik trods den vanskelige start i løbet af kort tid havde placeret sig som landets førende producent⁹⁾.

BILAG

I Medlemmer af Benzon-slægten med særlig tilknytning til Kristiansdal	179
II Ejendommene i Hjallesø i Benzon-tiden	181–191
III Befolkningstal på grundlag af folketællinger	192
IV Formænd for sogneforstanderskaber og sogneråd 1842–1909..	192
V Regnskab for Dalum-Sanderum Kommune 1875	193
VI Ligning for Dalum-Sanderum Kommune 1876	194

Bilag I

Medlemmer af Benzon-slægten med særlig tilknytning til Kristiansdal.

Christian Benzon (1718–1801), ejer af Kristiansdal 1764–1801, gift 1758 med Albertine Christine v. Heinen (1736–1805.)

Deres børn:

Jakob Benzon (1759–1842), ejer af Kristiansdal 1801–04, gift 1791 1. gang med Ulrikke Frederikke Cathrine Rosenørn (1757–1839). Gift 1815 2. gang med operasangerinde Sophie Catharine Holm (1796–1862).

(Jakob Benzon havde i første ægteskab sønnen Jacob (1792–1840), der 1829 blev stamhusbesidder til godset Benzon.)

Karen Benzon (1760–1828) blev 1786 gift med kammerherre Christian Tønne v. Lüttichau.

Peter Ulrik Frederik Benzon (1760–1840), ejer af Kristiansdal 1804–40. Gift 1781 1. gang med Wilhelmine Juliane komtesse Wedel-Jarlsberg (1753–1802). Gift 1805 2. gang med Frederikke Edle Benedicte Brüggemann (1777–1846).

Niels Benzon (1764–1768).

Jens Benzon (1767–1839), stifter af Fyens Stifts Sparekasse 1831 og af Det Benzonske Familielegat 1836.

Peter Ulrik Frederik Benzons børn i 1. ægteskab.

Christian Frederik Otto Benzon (1786–1875), ejer af Kristiansdal 1840–75, gift 1811 med Nielsine Jermiin (1795–1867).

Jacob Frederik Hartvig Benzon (1787–1855), døde ugift på Kristiansdal som oberst.

i 2. ægteskab:

Julius Christian Fr. Vilh. Ferdinand August (1813–1879), døde ugift.

Chr. Fr. Otto Benzons børn:

Frederik Julius Vilh. Constantinopolitanus (1813–64), gift 1844 med Henriette Elise Linde (1814–1882).

Hartvig Frederik Emil (1816–1875), ejer af Kristiansdal 1875. Gift 1844 med Emilie v. Dorry der Jobterhazar (1813–1871).

Carl Ludvig Adolph (1823–1891), overpræsident i København. Sidste ejer af Kristiansdal 1875–1882

Vilh. Sofus Herman Ferdinand Benzon (1827–1911), hofjægermester og ritmester. Hans søn var jægermester Carl Vilh. Benzon (1860–1962), takket være hvis erindringer fra barndomsårene, vi har fået overleveret et meget levende billede af Kristiansdal i Benzon-tidens slutning.

*Fig. 52. Anders Pedersen (1828–97). Sidste ejer af slægtsgården Hjallesegade 30.
Nu kommunens alderdomshjem.*

Fig. 53. Gartnergården. Hjallesegade 29.

Bilag II

Ejendomme i Hjallese i Benzon-tiden:

Matr. nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
1a	20	Hjalleseg. 23	Mensalgd. Anneksgd. Forvaltergd. Kappellangd.	o. 1764 Claus Pedersen o. 1785 Hans Jørgensen 1795–1812 sognets kapellaner 1814–45 Hans Jørgensen Demant, forvalter på Kristiansdal, senere pro- kurator. 1845–66, Hans Jørgensen Demants enke. 1866 gartner A. Petersen får skøde.	Ejendommen blev revet ned 1963.
2 (2a, 39)		Hjalleseg. 25	Hjallese Skole		
3		Odensev. 31 og 33		Tilhørte Stenløse Kirke.	
4a (4q)	10	Hjalleseg. 30	Alderdomshjem	1764 Peter Andersen, † 1785. 1780 Anders Pedersen, † 1830 1826 Peder Andersen 1858 Anders Pedersen 1892 Anders Madsen, Hjallesegård	1818 købekontrakt 1826 skøde 1871 ombygges gården. Ved salget 1892 kom gården for før- ste gang ud af slægtens eje. Bygnin- gen solgtes 1899 til alkoholikerhjem- met „Stormly“, der 1919 blev solgt til kommunen, som indrettede byg- ningen til alderdomshjem.
5	17	Indtil 1867 Hjalleseg. 38	Mosegd.	1764 Jørgen Jørgensen, † 1802 1781 sønnen Peder Jørgensen 1832 sønnen Jørgen Pedersen, der fik skøde 25/1–1862	Mosegården var den sidste af fæste- gårdene, der gik over til selveje. 1862 solgtes 5b fra til Chr. Kold. Ejendommen blev flyttet ud 1867. Ikke genopført efter en brand 1925. Villa „Mosegård“, Odensev. 32, lig- ger, hvor gården lå.

Matr. nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
6	18	Hjalleseg. 40 indtil 1843. Nu Blåbærv. 43-47	Rasmindegd.	1764 Hans Pedersen, † 1792 1781 Hans Hansen 1818 Rasmus Jensen 1863 svigersønnen Hans Chr. Simon- sen	1818 skøde Efter en brand 1843 flyttet ud på Hjallese Mark, og gården fik navn efter Rasmus Jensen.
7a (7c)	19	Indtil 1842 Odensev. 2	Godhedsminde	1764 Anders Andersen, † 1778 1779 Knud Ibsen gift m. enken 1818 Anders Knudsen † 1837 1843 svigersønnen Lars Madsen 1860 Hans Rasmussen	Købekontrakt d. å. gården flyttet til Hjallese Mark 1842. Nedbrudt 1961. Den lå syd for Godhedsmindevej.
8 (8a)	8	Hjalleseg. 33	Siglandsgd.	1764 Christen Larsen † 1768 Lars Christensen † 1797 1803 Peder Larsen får fæstebrev 1812 Rasmus Hansen 1854 svigersønnen Christen Nielsen	Købekontrakt 1818 og skøde 1841. Christen Nielsens datter blev gift med Hans Vilh. Jørgensen, der 1883 fik skøde på en udlod, hvorpå han byggede Vilhelmsminde. Siglandsgården, der brændte 1776 sammen med Hedelandsgården, er sandsynligvis den ældste af de nuv. gårde.
9a	2	Hjalleseg. 29	Gartnergd.	1764 Hans Pedersen 1798 Mads Larsen † 1834 Lars Madsen † 1844 1845 David Nielsen gift m. enken.. 1874 Hans David Nielsen	Skøde samme år.

Matr. nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
10a	21	Hjalleseg. 27	Julagergd. (Møllegården)	1764 Casper Jacobsen † 1768 1768 Hans Madsen gift m. enken 1818 Casper Hansen 1824 Søren Jørgensen 1839 Søren Nielsen gift m. enken 1878 Anders Sørensen	Købekontrakt d. å. Han går på af- tægt 1824. Gården er nyopført efter en brand 1902.
11 (11k)	1	Hjalleseg. 15 Volderslevv. 20	Hjallesegd.	1764 Iver Christophersen 1779 Povel Pedersen gift m. enken 1796 Carl Nielsen † 1821 Anders Pedersen 1860 Mads Jørgensen 1888 Anders Madsen	Skøde 1853. Ombygger gården 1862-63. O. 1892 frasolgtes 18 tdr. land til Dalum Landbrugsskole, men s. å. købte Anders Madsen matr. nr. 4 a (alderdomshjemmet), og han kaldte matr. nr. 11 for Hjallesegd. Efter en brand opførtes Ny Hjallesegd. 1910- 11, men stuehuset fra den gamle Hjallesegd. blev indrettet til beboel- sesejendom.
12a	3	Hjalleseg. 13	Fladegd.	1764 Niels Pedersen † 1794 1801 Rasmus Nielsen 1803 Jens Larsen 1841 Lars Jensen † 1881 1881 Peder Rasmussen, svigersøn	Forestår gården for moderen Købekontrakt 1818 Købekontrakt d. å. Som matr. nr. 12 b udskiltes 1840-41 et areal mellem den nuv. landbrugs- skole og Bjørnemosev., og ejendom- men blev kaldt Karuplund.
13 (13a)	5	Hjalleseg. 11	Kastaniely	1764 Rasmus Pedersen † 1821 Mads Rasmussen 1842 Mads Rasmussens enke 1847 svigersønnen Jens Hansen 1874 Hans Jensen	Købekontrakt 1818 Skøde d. å. På dette matr. nr. lå en fælles grus- grav. Da den var tømt 1891, blev arealet af bymændene overladt til Hans Jensen.

Matr. nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
14 (14a)	9	Hjalleseg. 9	Lilletofte	1764 Jens Jensen † 1807 Simon Jensen	Købekontrakt 1818, skøde 1842. Salomon Jacobsen købte en del af Dalum Vandmølles inventar og byggede „Hjallese Stampemølle“, der fungerede indtil 1891.
15a	6	Stenløsev. 219 Højgård var indtil udflytningen 1905 den vestligste af gårdene på sydsiden af Hjalleseg. Den lå hvor Stenløsev. nu er ført igennem.	Højgård	1764 Lars Madsen, aftægt 1811 1811 sønnen Jørgen Larsen 1843 sønnen Lars Jørgensen	Købekontrakt 1818 Skøde d. å. O. 1818 frasolgtes matr. nr. 15 c til Jørgen Madsen, og heraf opstod Damgd. 1866 solgtes en parcel til smed Niels Jørgensen, matr. nr. 15 f.
15c		Stenløsev. 201	Damgård	1818 Jørgen Madsen 1852 Peder Jørgensen	Købekontrakt 1842. Gården kaldtes 1832 for Damsted. Det er formodentlig det gamle navn Dammet, der går igen. På gårdens område havde sognets beboere deres gamle blegeplads.
16a (16f)	4	Hjallese Torp	Gammeltorpgd.	1764 Jens Pedersen † 1786 1787 Mads Nielsen 1828 sønnen Jens Madsen 1862 Rasmus Hansen 1867-1893 skiftende ejere 1893 Lars Chr. Larsen	Købekontrakt 1818. Skøde 1828 Skøde 26/1 16 a var den nordligste af de to Torpgd. De to gårde havde samme ejer 1893 -1939.

Matr. nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
17 (17a, 16d)	7	Hjallese Torp	Nytorpgd.	1764 Anders Andersen † 1767 1768 Hans Rasmussen, gift m. enken 1788 Peder Andersen † 1842 1837 Lars Pedersen † 1890 1873 svigersønnen Lars Chr. Larsen	Købekontrakt 1818 Skøde 1837 Han køber 1893 den anden Torpgd. Nr. 17 var den sydligste af de to Torpgd. Efter en brand 1875 flyttet til det nuv. sted. De to sammenlagte gd. blev i slægtens besiddelse til 1939. Nogle af gartnerierne ligger på den gamle gårds areal.
18 (18a)	14	Hjallese Hestehave. Lå før branden 1779 i Hjallese nord for by- gaden.	Østergård	1764 Peder Hansen † 1769 1776 Niels Rasmussen, fæstebrev 1818 Rasmus Nielsen 1855 Niels Rasmussen 1872 Niels Hendriksen	Købekontrakt 1818, skøde 1841 Skøde d. å. Køber gården ved auktion Udflyttet efter 1779.
18b		Hjallese Hestehave	Glisholm	1855 opført som udstykning fra Østergård	
19 (19a)	13	Hjallese Hestehave. Lå før branden 1779 i Hjallese nord for by- gaden.		1764 Rasmus Hansen † 1819 1796 Hans Rasmussen † 1829 1842 enken får skøde 1848 Rasmus Hansen 1872 udstykes herfra Hestehavelund	Udflyttet efter 1779.
20a (20a)	15	Hjallese Hestehave. Lå før branden 1779 i Hjallese nord for by- gaden.	Elmevang	1764 Peder Jørgensen † 1778 1779 Rasmus Hansen, smed, gift m. enken 1802 Christen Larsen † 1818 1818 Peder Larsen gift m. enken 1848 Mads Christensen † 1855 1856 Jørgen Jørgensen gift m. enken	Udflyttet efter 1779. Gården var dog ikke blandt de nedbrændte. Rasmus Hansen var søn af smeden i Hjallese, Hans Rasmussen.

Matr nr. 1844	Gl. matr. nr.	Beliggenhed	Navn	Bruger	Andre oplysninger
21 (21a)	11	Hjallese Hestehave. Lå før branden i Hjallese nord for bygaden.	Rosenlund	1764 Mads Andersen † 1773 1778 Anders Pedersen † 1814 1818 sønnen Hans Andersen 1860 Anders Hansen	Købekontrakt d. å. Skøde 1841. Udflyttet efter branden 1779. Nav- net Rosenlund anvendes først o. 1900.
22a	12	Hjallese Hestehave. Lå før branden i Hjallese nord for bygaden.	Skyttekroggd.	1764 Rasmus Knudsen † 1770 Peder Rasmussen 1800 Mads Hansen 1838 Hans Hjeresen 1878 Peder Hjere Hansen	Får fæstebrev d. å. Skøde 1842 Udflyttet efter branden 1779. Ejen- dommen ejes nu af Dalum kommu- ne.
22d		Hjallese Hestehave.	Hejningslund nu Skovly	1851 udskilt fra Skyttekroggd.	
23	16a	Hjalleseg. 34 Efter 1831 til hjørnet af det nuv. Hjalleseg. og Svendborgvej – nordøst f. krydset.	Enggård	1764 Anders Rasmussen † 1814 1818 Rasmus Andersen 1826 Kontrakten ophæves, da Ras- mus Andersen ikke kan klare betalingerne. I stedet for kom- mer en forpagter. 1826 Rasmus Olsen, en svoger, † 1845 1847 Peder Jørgensen, selvejer	Købekontrakt d. å. Rasmus Olsen nævnes som selvejer 1845. Ejendommen nedrevet 1955.
24 (24c)	16	Hjalleseg. 60 jernstøberiet Tasso	Hedelandsgd.	1764 Frederik Hansen 1774 Hans Christensen o. 1830 sønnen Anders Hansen 1854 Niels Andersen o. 1874 Peder Jensen	Gården brændte 1777 og 1784. Ved udskiftningen 1796 blev gården lig- gende, men fik noget af jorden i He- delandsmarken. Stuehuset indgår nu i en del af fabrikkens bygninger.

Matr. nr. 1844	Beliggenhed	Navn	Bruger
25	Elvej 8	Kaldet Fløjtenborg	1787 bødker Ole Christensen † 1828, havde lidt jord. 1832 murer Hans Nielsen får fæstebrev. 1855 tømrer Niels Hansen får skøde.
26 (26 a)	Hjallesegade 24	Zachariashuset	1781 Rasmus Poulsen, fæstebrev. Hus med jord. 1821 Zacharias Bruun. 1837 Rasmus Petersen gift med Mette Zachariasdatter. 1867 Mette Zachariasdatter gifter sig anden gang med Hans Andersen, der får skøde samme år. 1887 Anders Hansen, en søn af Hans Andersen i første ægteskab, overtager ejendommen. 1911 Anders Hansens søn <i>Jacob Hansen</i> får skøde. Det var Jacob Hansens ønske, at huset skulle kaldes Zachariashuset.
27 (27 a)	Hjallesegade 36	Grenadérhuset	1763 hjulmand Niels Madsen får fæstebrev † 1796, jordløst hus. 1796 ladefoged Jeppe Nielsen får fæstebrev, † 1849. 1843 Knud Jeppesen får skøde. Knud Jeppesen havde været grenadér i Fr. VI's livgarde, og dette forklarer husets navn.
28 (28 a)	Hjallesegade 46	Bødkerhuset	1762 bødker Lars Jensen får fæstebrev, † 1777. Hus med jord. 1778 bødker Anders Andersen får fæstebrev. Han havde giftet sig med enken. 1821 Lars Jeppesen får skøde, † 1880. Lars Jeppesen var farfader til maleren Johannes Larsen. 1881 gartner Jacob Laurs Slengerik får skøde.
29 (29 b)	Hjallesegade 48	Hjulmandshuset	1776 var Niels Jensen fæster. Hus med jord. 1801 hjulmand Reimer Rasmussen får fæstebrev. 1845 hjulmand Søren Nielsen, fæster. 1854 do. får skøde. 1886 hjulmand Jørgen Sørensen får skøde.

*Fig. 54. Anne Slengerik i haven til bødkerhuset.
Billedet er fra 1908/09.*

*Fig. 55. Smed Lars Larsen og hustru på guldbryllupsdagen
d. 14. maj 1904. Han var veteran fra 1848.*

Matr. nr. 1844	Beliggenhed	Navn	Bruger
32 (32 a)	Hjallesegade 21	Den gamle smedie, nu „ElySION“	1764 smed Hans Rasmussen † 1770. 1770 smed Christopher Hansen, gift med enken. Begge døde 1788. 1788 smed Anders Hansen † 1838. o. 1838 sønnen, smed Niels Chr. Andersen † 1851. 1840 smed Jens Mikkelsen, fæstebrev. 1841 do. skøde. 1858 do. , dør som den sidste af de gamle bysmede. Smedien lå på gammel gadejord.
<i>De nye smedier:</i>			
7 i	Odensevej 4		1861 smed Lars Larsen køber en parcel og begynder en smedeforretning her. 1883 solgt til smedsvend Anders Markvardsen. 1885 solgt til smed Jørgen Hansen Jørgensen, der byggede en ny smedie i haven.
15 f	Hjallesegade 3		1858 gårdmand Lars Jørgensen, Højgård, fæster en jordlod til broderen, smed Nielsen Jørgensen, der 1866 fik skøde på arealet for 100 rdl. Her har der været drevet smedeforretning siden. 1881 Jens P. Hansen. 1882 Konrad Knudsen, svoger til ejeren af Damgård. 1891 Laurits Peder Rasmussen † 1932.
34 b	Hjallesegade. I skellet mellem nr. 3 og 5	Hospitalet	1835 optaget i brandtaksationerne f. 300 rdl. Indrettet til sognets fattige. o. 1903 købt af smeden og revet ned.
35 a	Hjallese Hestehave	Hestehavehuset ell. Hollænderhuset	1784 Anders Jørgensen. 1796 Hans Andersen, fæstebrev. 1832 Hans Hansen, fæstebrev. 1856 Hans Larsen, skøde. 1863 Johan Nicolai Jacobsen † 1880. Huset, der blev nedrevet o. 1920, lå mellem Vilhelmsminde og Østergård i Hjallese Hestehave. Johan Nicolai Jacobsen havde været mejerist (hollænder) bl. a. på Hollufgård, og han virkede senere som en slags dyrlæge.

Matr. nr. 1844	Beliggenhed	Navn	Bruger
36 a	Hjallese Torp Volderslevvej 61	Profithus Toruphus Toruplund Ved folketællingen 1787 kaldt markvog- terhuset	1777 skrædder Peder Rasmussen † 1786. 1786 Hans Mortensen gift med enken, fæstebrev 1796. 1841 Morten Hansen får skøde. 1851 Jens Mortensen får skøde. Desværre har det ikke været muligt at finde en forklaring på det gamle navn „Profithus“. 1848 siges i en brandtaksation: Toruphus tidligere Profithus.
37 (37 a)	Odensevej 88	Sejrskovhuset	Niels Poulsen † 1787. Rasmus Pedersen, gift med Niels Poulsens enke. 1796 fæstebrev, † 1819. Niels Pedersen, † 1828. 1829 Morten Knudsen, gift med Niels Pedersens enke. 1856 skøde. 1858 Anders Jørgensen får skøde. 1866 grynmøller Niels Chr. Pedersen får skøde, † 1907. Efter den tid ofte kaldet Grynmøllerhuset.
38	Odensevej 121	Gottenborghuset	1754 fæstet af sognefoged Peder Andersen på bymændenes vegne. Bygget af bymændene på skellet mellem Hjallese og Hunderup som hyrdehus. o. 1780 Jørgen Poulsen, fæster 1803 Niels Hansen, fæstebrev Begge familier boede her 1801. o. 1837 Chr. Rasmussen, skøde 1863. 1869 Rasmus Christiansen, skøde. Huset ikke genopført efter en brand 1929.
39	Hjallesegade 25 Lå i den gl. Hjallese Skoles have.	Sergenthuset	Ejedes af bymændene. Mads Jørgensen Grejsdalen fortæller i sine erindringer, at huset havde været brugt til bolig for stødderkongen. Nedbrudt 1907 og arealet lagt under skolens grund. Samtidig fjernes skolens ladebygninger.

Til Kristiansdal hørte fra gammel tid flere led- og markvogterhuse. Af disse er det mest omtalte *Hedehuset*, beliggende ved Hedebækken, som dannede grænse mellem Dalum og Odense. Hedehuset har nu matr. nr. 1 bg og ligger Sdr. Boulevard 85. *Bondestuen* ligger på det areal, der fra de ældste tider har været dækket af Hedehusets område.

Lige over for – i udkanten af bøgeskoven – lå *Skyttehuset*. Begge huse blev indlemmet i Odense kommune sammen med Fruens Bøge i 1877. Skyttehuset blev revet ned o. 1895.

Tingløkkehuset, der havde matr. nr. 1 v, lå, hvor der nu findes en ubebygget plads, Dalumvej 25. Huset var indtil nedrivningen 1961 et af de ældste i Dalum-kvarteret.

Et andet ældre hus, som ofte er blevet nævnt, var *Grisehuset* – matr. nr. 1 m – , som lå i skellet mellem Dalum og Sanderum. Navnet skyldes, at beboerne i ældre tid havde opsyn med hovedgårdens grise, når disse søgte deres føde ude på marken. Da Grisehuset ikke var noget behageligt navn, fik det i løbet af 1800-tallet navneforandring til Stratborghuset el. Stratzborghuset el. Strasborghuset. En Brandtaksation fra 1851 anvender begge navne. Huset ligger nu på Fåborgvej nr. 126. Det er desværre ikke rigtigt, når det i bind I er blevet oplyst, at det lå på Fåborgvej 114. På dette nr. lå fra engang i 1800-tallet huset Dalumsminde. Dette navn findes i en brandtaksation o. 1852.

En meget stor del af de ovenfor anførte meddelelser om gårde og huse i Dalum-Hjallese skyldes civilingeniør Hans Chr. Nielsen i Hjallese, der her som i bind I i det hele taget har givet særdeles værdifulde oplysninger om personer og tildragelser fra sognets fortid. Vi bringer på dette sted civilingeniør Hans Chr. Nielsen en varm tak for udvist hjælpsomhed.

Fig. 56. Tingløkkehuset
Dalumvej 25.
Nedrevet 1961.

Bilag III

Befolkningstal på grundlag af folketællinger.

	Kristiansdal	Dalumgård	Præstegården	Dalum Mølle	Ialt for hele sognet
1787	20		10	9	311
1801	21		13	3	309
1845	30	50	5	14	508
1860	36	38		21	634

Bilag IV

*Formænd for sogneforstanderskaber og sogneråd i Dalum-Sanderum kommune.
1842-1909.*

Kammerherre Christian Benzon	1842- 1. juli 1845
Provst Leonard Abel	1. juli 1845-31. dec. 1864
Gårdmand Simon Hansen, Sanderum	31. dec. 1864-31. dec. 1865
„ Lars Nielsen, Højme	1. jan. 1866-31. dec. 1866
„ Jørgen Jørgensen, Hjallesø Hestehave	1. jan. 1867-31. dec. 1867
Husmand Hans Christian Knudsen, Glisholm	1. jan. 1868-31. dec. 1869
Gårdmand Mads Rasmussen, Højme	1. jan. 1870-31. dec. 1870
Pastor Stenberg, Sanderum	1. jan. 1871- 4. apr. 1872
Gårdmand Niels Pedersen, Sanderum	4. apr. 1872- 2. jan. 1874
„ Mads Madsen, Grynborg	2. jan. 1874-31. dec. 1875
„ Erik Christiansen, Sanderum	1. jan. 1876-31. dec. 1876
„ Peder Hansen, Højme	1. jan. 1877-31. dec. 1877
„ Niels Eriksen, Sanderum	1. jan. 1878-31. dec. 1882
„ Erik Christiansen, Sanderum	1. jan. 1883-31. dec. 1894
Mejeriejer Viggo Lohmann, Sanderum	1. jan. 1895- 1. apr. 1909

Oplysningerne er baseret på udskrift af Dalum-Sanderum sogneråds forhandlingsprotokoller. Datoen for overtagelsen af formandsposten kan være usikker, og den må i enkelte tilfælde tages efter formandens underskrift i forhandlingsprotokollen uden direkte meddelelse om formandsskiftet.

Bilag V

Regnskab for Dalum-Sanderum Kommune.

1875

Indtægt:

1. Overskud fra forrige år	353 kr. 49 øre
2. Indtægter af kapitaler og ejendomme	140 „ 46 „
3. Forbrug af aktiver	4168 „ 44 „
4. Optaget lån	4000 „ 00 „
5. Pålignede og opkrævede skatter	14077 „ 30 „
6. Tilskud fra andre kommuner	00 „ 00 „
7. Tilskud fra statskassen, amtsfonden m. m.	00 „ 00 „
8. Andre indtægter (bl. a. for beværtning)	710 „ 98 „
I alt....	23450 kr. 67 øre

Udgift:

1. Underbalance fra forrige år	00 kr. 00 øre
2. Renter og afdrag på lån	1907 „ 13 „
3. Forøgelse af aktiver	00 „ 00 „
4. Fattigvæsenet	5851 „ 37 „
5. Skolevæsenet	4422 „ 86 „
6. Vejevæsenet	10674 „ 47 „
7. Brand- og sprøjtevæsen	60 „ 00 „
13. Udgift til medhjælp for formanden	140 „ 00 „
14. Andre udgifter	660 „ 57 „
I alt....	23716 kr. 40 øre

Underbalance

265 kr. 73 øre

Bemærkninger til regnskabet:

Kommunen havde dette år ret store ekstraudgifter til skolernes udbygning og til vejanlæg. Lånet på 4000 kr. var således beregnet anvendt til bidrag til den ny landevej forbi Dalum Papirfabrik. Samme papirfabrik figurerede under andre indtægter, idet der skulle betales 100 kr. for brændevinsudsalget ved fabrikken i henhold til næringsbevis af 11. juni 1874.

Lærer Petersen i Hjallesø havde i pengeløn	491 kr. 97 øre
i naturalier (omregnet)	519 „ 36 „
I alt....	1011 kr. 33 øre

Under andre udgifter kan nævnes, at bælgræderen i Dalum og Sanderum kirker fik 12 kr om året for hver kirke.

Bilag VI

Ligning for Dalum-Sanderum Kommune 1876.

	Dalum sogn	Hele kommunen
Skat af hartkorn	2913 kr. 90 øre	8778 kr. 60 øre
Skat af formue og lejlighed	1399 „ 50 „	4186 „ 50 „
I alt....	4313 kr. 40 øre	12965 kr. 10 øre

Hartkornsskatten beregnet efter 12 kr. pr. td. hartkorn. Formue- og lejlighedsskatten = 3 pct. af summen, hvoraf skatten blev beregnet.

Dalum Sogns største skatteyder var proprietær Andersen på Dalumgård, der af godt 41 td. hartkorn blev pålignet	499 kr. 82 øre
og af 5000 kr. i formue- og lejlighedsskat blev pålignet	150 „ 00 „
I alt....	649 kr. 82 øre

Kristiansdal havde nu godt 7 td. hartkorn, hvoraf der betaltes 90 kr. 98 øre

Ritmester Benzons pålignedes i formue- og lejlighedsskat	270 kr. 00 øre
Lærer Petersen i Hjallesø i formue- og lejlighedsskat	6 „ 00 „
Fabriksbestyrer Sibbern, papirfabrikken i formue- og lejlighedsskat	36 „ 00 „
Smeden Lars Larsen i Hjallesø pålignedes i hartkornsskatter	0 „ 50 „

Han var ikke ansat til formue- og lejlighedsskat.

Kildehenvisninger

CHRISTIAN BENZON. EJER AF KRISTIANSDAL 1765-1801

s. 11-52.

Ryttergodset sælges s. 11-13.

- 1) Rockstroh. Udviklingen af den nationale hær i Danmark III s. 195 flg.
- 2) Fyenbo Landsting. Skøde- og panteprot. nr. 19, fol. 22. Ravnebjerg birkedommers arkiv. Auktionsprot. 1754-69, fol. 325-326.
- 3) Ravnebjerg birkedommers arkiv. Auktionsprot. 1754-69, fol. 290-291.
- 4) RA. Rtk. Od. Rug. amter. Kontributionsregnskaber 1789, litra CCC. Skødet af 30. aug. 1765 i Fyenbo Landsting. Skøde og panteprot. nr. 20, fol. 20-24. Skøde på møllen 27. dec. 1774. Prot. nr. 24, fol. 383-384.
- 5) Ravnebjerg birkedommers arkiv. Auktionsprot. 1754-69, fol. 296, 15. juni 1765.
- 6) RA. Rtk. Fyens kontor. Det bortsolgte fy. gods 1764, III, nr. 22, pro memoria nr. 15.

Christian Benzon s. 14-19.

- 1) Fyenbo Landsting. Skøde- og panteprot. nr. 24, fol. 384-392. Kilderne til slægten Benzon er fortrinsvis: Danmarks adels Årbog 1937, II s. 1-32.
- 2) Odense magistrats arkiv. Regnskaber over kommunale skatter 1761-65.
- 3) Odense byfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. nr. 15, fol. 404, tax. nr. 907.
- 4) Odense magistrats arkiv. Brandtax. prot. II, 1771-77, s. 439, tax. nr. 786.
- 5) Samme kilde V, 1801-06, s. 433-435, nr. 782! og 785.
- 6) Odense byfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. nr. 17, 1797-1803, fol. 285, 11. juni 1800.
- 7) Samme kilde. Skøde- og panteprot. nr. 19, fol. 170, tingl. 25. aug. 1806.
- 8) Odense Bys Historie v. H. St. Holbeck, s. 308-09.
- 9) Fyenbo Landsting. Skøde- og panteprot. nr. 22, 1776-81, fol. 480, 1. juni 1780.
- 10) Samme kilde. 20. juli 1784, fol. 420-421.
- 11) Samme kilde. Skøde- og panteprot. nr. 26, 1798-1803, 29. juli 1801, fol. 482. Samme kilde. Skøde- og panteprot. nr. 23, 1781-1786, fol. 388-389.
- 12) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Judicielle forretninger 1789-90, 9. sept. 1789.
- 13) LA. Seddelregistratur, med henvisning til Odense Amts arkiv, kancelliskrivelse 7. sept. 1793.
- 14) Fyenbo landsting. Skøde- og panteprot. nr. 27, 1803-05, fol. 265-276, tinglysning 27. juni 1804.

Hovedgården og dens drift, bygningerne, forvaltere på Kristiansdal, hoveriet s. 19-31.

- 1) De fy. herregårdes brandsocietet 1750-1817. Contrabog nr. 3 og 4.
- 2) RA. Rtk. Fyens Stifts renteskriverkontor. Kopibog 31. dec. 1776, s. 365.
- 3) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Diverse sager. 1770-1803. Brandtax. 1776, s. 10-16
- 4) Odense byfogeds arkiv. Skøde og panteprot. nr. 14, fol. 13, 11. juni 1772.
- 5) Kristiansdals skifteprot. I (1765-1801) suppleret med oplysninger fra skatteregnskaberne.
- 6) Odense Amts arkiv. Breve og dokumenter vedk. stutterierne 1760-1793, 14., 17. og 21. maj 1791.
- 7) Vindinge-Bjerge-Åsum herreds skøde- og panteprot. 1793-1810, fol. 4-5, tingl. 25. juni 1793.
- 8) Oplysningerne er blevet meddelt af civilingeniør Hans Kr. Nielsen, Hjallesø.
- 9) Hans Jensen: Dansk jordpolitik 1757-1919 I, s. 103-105.
- 10) RA. Rtk. Landvæsenkontoret. Diverse hoverireglementer efter forord. af 12. aug. 1773, I, 9-10, Odense m. fl. amter.
- 11) Hans Jensen: Anførte værk, s. 185-205.
- 12) Odense Amts arkiv. Generaltabel over hornkvæget i Odense m. fl. amter 1774, litra A.
- 13) Odense Amts arkiv. Breve og dok. vedr. kvægsygen 1762-1767 og 1790, 6. marts 1765.
- 14) Odense Amts arkiv. Hoverisager 1791-1808. Hoveriforening 1. okt. 1791.
- 15) Ravnebjerg birkedommers arkiv. Dok. til tingprot. 1768.

Bymændene i Hjallesø i Chr. Benzons tid. Fæstebønderne og gårdene. Ildebrande i landsbyen. Udskiftning og udflytning 1781 og 1796. S. 31-48.

- 1) RA. Rtk. Fyens kontor (2244-186). Det bortsolgte fy. gods 1764 flg., II, 2-8.
- 2) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Div. sager 1770-1803, brandtax. 1776, s. 16-28.
- 3) Ravnebjerg birkedommers arkiv. Tingprot. 1759-1767, fol. 360-361, 6. juni 1765.
- 4) RA. Rtk. Fyens renteskriverkontor. Kopibog 6. dec. 1777, s. 222.
- 5) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Tingprot. 23. sept. 1779, fol. 74 og 7. okt. fol. 79.
- 6) RA. Rtk. Fyens Stifts renteskriverkontor. Kopibog 4. marts 1780, s. 446.
- 7) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Tingbog 22. juli 1784, fol. 510.
- 8) RA. Rtk. Landvæsenkontoret (432, 41). Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i hen. til cirk. af 30. april 1768, D Fyn og Langeland 1768-1770. Fra Chr. Benzon 27. nov. 1768, bil. litra A.
- 9) Forliget var underskrevet af R. Rasmussen, landstingshører i Odense, landkommissær Nellemann - forvalter på Egeskov, landkommissær Henning Ulrik Neess, forhen ejer til Rugård, nu boende i Odense, landinspektør Pauli og mensalbonden Hans Jørgensen.

- 10) Odense Amts arkiv. Landvæsenkommissionssager til 1802. Dalum Sogn, Hjallesø by. Landvæsenkommissionens medlemmer var birkedommer Holm fra Einsidelsborg og Hans Dreyer fra Odense.
- 11) Odense Amts arkiv. Breve og dok. vedr. landvæsenet 1760-1786. Læg mrk. rentekammerbreve 1783.

Dalum Mølle i Christian Benzons tid s. 48-51.

- 1) Kristiansdals skifteprot. I, 1765-1801, fol. 694 og 810.
- 2) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Justitsprot. 1786-1794, fol. 123-125.
- 3) Samme kilde. Fol. 150, 14. febr. 1788.
- 4) Samme kilde. Fol. 244, 245 og 249, 2. april 1789.
- 5) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Auktionsprot. 19. jan. 1789 og justitsprot. 11. juni 1790, fol. 361-363.
- 6) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Judicielle forretninger 1789-1790. Synsforretning på Dalum Mølle 23. marts 1789.
- 7) Samme kilde. 16. okt. 1789. Justitsprot. 1786-1794, fol. 285-286, 15. okt. 1789, fol. 287-288, 22. okt. 1789 og 29. okt. 1789.
- 8) Ravnebjerg herredsfogeds justitsprot. 1786-1794, fol. 361-363, 11. juni 1790.
- 9) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Judicielle forretninger 1789-1790, 7. juni 1790 vedr. landstingets dokumenter.
- 10) Kristiansdals skifteprot. I s. 810-811, 23. og 30. marts 1793.
- 11) Fyenbo landsting. Justitsprot. 1779-1799, fol. 537-538, 31. aug. 1796 og skøde- og panteprot. 1792-1798, fol. 505, 31. aug. 1796.

Træhesten i brug s. 51-52.

- 1) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Tingprot. 1779-1786, fol. 580-581, 582-583, 587-588, 589-590, 640-641, 652, 655-656. Tingprot. 1786-1794 fol. 8, 11, 18-19, 105, 186-189. Judicielle forretninger 1787-1788, 6. sept. 1788.

JAKOB BENZON. EJER AF KRISTIANSDAL 1801-1804

s. 53-58.

- 1) Odense byfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. nr. 16, 1791-1797, fol. 295. Ejendommens nr. i brandkassen var 230.
- 2) Samme kilde. Fol. 706-707, 5. sept. 1796.
- 3) Samme kilde. Fol. 754, 19. juni 1797.
- 4) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. 1795, fol. 536, 25. juni.
- 5) Samme kilde.
- 6) Ravnebjerg herredsfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. 19. nov. 1795, fol. 566.
- 7) Skiftet efter Chr. Benzon findes i Odense Amts arkiv, nr. 686. Salget af Sct. Knuds Kloster i Odense byfogeds arkiv, skøde- og panteprot. nr. 19, fol. 170, tingl. 25. aug. 1806.
- 8) Fyenbo landsting. Skøde- og panteprot. 1798-1803, fol. 557-558, 23. dec. 1801.
- 9) Samme kilde. fol. 558-559.
- 10) Samme kilde. prot. 1803-1805, fol. 265-276.

Ophold i Hunderup s. 56-58.

- 1) Meddelelserne om Jakob Benzons private forhold i Hunderup-tiden skyldes forfatteren Gorm Rosencrone v. Benzon.

PETER ULRIK FREDERIK BENZON. EJER AF KRISTIANSDAL 1804-1840

s. 59-74.

- 1) Marius Hansen: Tirsbæk 1421-1921. Kbhvn. 1923.
- 2) U. W. Møllers dagbogsnoteringer er trykt i: Historiske samlinger udg. af den norske hist. kildekriftskommission, III s. 69-102, v. Ludvig Daae.

Trange tider. Livet på Kristiansdal s. 64-74.

- 1) Odense herredsfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. 1812-1818, fol. 826, tingl. 26. febr. 1818.
- 2) Odense herredsfogeds arkiv. Kammerherre Benzons opbudsbo 1821-1824, bil. nr. 2, opgørelse over gælden 7. juni 1821.
- 3) Samme kilde. Bil. nr. 2, 7 og 8. Tingl. 30. okt. 1817.
- 4) Samme kilde. Brevet til møller Demant findes i 2. afd. af dokumenterne, nr. 9.
- 5) Trykt i Oehlenschlägers poetiske skrifter XXII (1861) s. 63-65. Digterens besøg på Kristiansdal omtales i „Erindringer“ IV, s. 127, Fyensrejsen 1834. Digtet er tilegnet Peter Ulrik Frederik Benzon.

CHRISTIAN FREDERIK OTTO BENZON. EJER AF KRISTIANSDAL 1840-1875

s. 75-108

- 1) RA. Chr. VIII's privatarkiv, 7. febr. 1867.
- 2) Samme kilde, 26. jan. 1833.

- 3) Samme kilde, 10. maj 1839.
- 4) Hempels Avis 28. jan. 1836.
- 5) Hans Brix: Emil Aarestrup II (1952) s. 208. Meddelelsen skyldes lektor Aage Fasmer Blomberg.
- 6) Fyens Stiftstidende 6. marts 1851.

Politisk indsats s. 81-83.

- 1) Hans Jensen: De danske stænderforsamlings historie II, s. 460-461.
- 2) Samme kilde s. 463.
- 3) Samme kilde s. 234.
- 4) Samme kilde s. 69.
- 5) Samme kilde s. 673.
- 6) Fyens Stiftstidende. Nekrolog 5. juni 1875 og pastor Holms ligtale 6. juni 1875.

Christian Benzons børn s. 84-85.

- 1) Danmarks Adels Årbog 1937, II s. 1-32.

Erindringer fra Kristiansdal s. 85-94.

- 1) Jægermester Carl Vilh. v. Benzons erindringer fra Kristiansdal skyldes forfatteren Gorm Rosencrone v. Benzon.

Hovedgården. Brand på Kristiansdal s. 94-99.

- 1) Tallene er fra: De fynske herregårdes brandsocietet. En samtidig vurdering fra Ravnebjerg herredsfogeds arkiv, div. sager 1770-1803, s. 10-16, har vurderinger, der afviger noget fra brandsocietetets ret summariske.
- 2) L. M. Wedel: Indenlandske rejse igennem de betydeligste og skønneste egne af de danske provindser (i årene 1799, 1800 og 1801) 2. hefte s. 137-138.
- 3) Se Dalum Sogns historie I, 2 s. 318-320.
- 4) Odense branddirektørs arkiv. Brandtax. for Od. herred 1800-1833, s. 47-50, nr. 32 og brandforsikringsprot. for Ravnebjerg herred A 1800-1818, s. 101-102.
- 5) Odense branddirektørs arkiv. Brandtax. prot. for Odense herred B (1833-1841), s. 26-29, tax. nr. 352, 9. sept. 1833 og s. 132-137, tax. nr. 407, 12. nov. 1835.
- 6) Dalum Sogns historie I, 1 s. 149.

Dalumgård s. 99-103.

- 1) Fyens Stiftstidende 26. marts 1850.

Rikkensminde s. 103-105.

- 1) Odense branddirektørs arkiv. Brandtax. prot. for Od. herred A 1800-1833, s. 56-57 d. 28. dec. 1818 og s. 96 d. 30. okt. 1821.
- 2) Samme kilde s. 186, 17. juli 1824.
- 3) Fyens Stiftstidende 15. dec. 1840.

Fruens Bøge s. 105-108.

- 1) Dalum Sogns historie I, 1 s. 110 og I, 2 s. 279.
- 2) J. Lauritsen: Tilbageblik i anledning af halvhundredårsjubilæet i foreningen Fruens Bøge (1890) s. 8.
- 3) Iversens Avis, anførte dato.
- 4) J. Lauritsen: anførte værk s. 5-6.
- 5) Odense Bys historie v. H. St. Holbeck s. 436.
- 6) Fyens Stiftstidende 28. maj 1842 og 4. aug. 1842.
- 7) Odense branddirektørs arkiv, tax.prot. Od. herred C 1841-1850, s. 30, tax. nr. 625, 24. aug. 1841.
- 8) Odense herreds skøde- og panteprot., 25. juni 1868, nr. 596.
- 9) Sorgenfri var 1852 den 1. okt. blevet fæstet til Jens Chr. Madsen, der arbejdede på Dalum Klædefabrik. Huset havde dengang et stuehus på 7 fag og et udhus på 4 fag. Til huset hørte 4 skp. land, der tidligere udgjorde den såkaldte „Kaskade“. Denne betegnelse bruges enkelte gange om arealet ved Sorgenfribækkens udløb. Fra 1869 var der en dansepavillon knyttet til Sorgenfri. Se bl. a. Lauritsen: anførte værk s. 35.

HJALLESE I 1800-TALLET

s. 109-117.

- 1) Odense herredsfogeds arkiv. Skøde- og panteprot. 1812-1818, fol. 826, 26. febr. 1818.
- 2) Samme kilde, 14. jan. 1842, tingl. 16. maj 1842 nr. 253.

Typer i landsbyen s. 114-115.

- 1) Gartner af Grejsdalen Mads Jørgensens optegnelser om sin slægt 1620-1928. Findes i Fynsk Hjemstavn 7, 1934 s. 172-176 under titlen: Fra det gamle Hjallesø. Desuden findes et duplikeret manuskript, som er mere omfattende end artiklen i Fynsk Hjemstavn. Det dupliserede manuskript findes bl. a. på LA i Odense.

Landbruget o. 1860-70 s. 116-117.

1) Samme kilde.

DET KOMMUNALE SELVSTYRE
s. 118-126.

- 1) Forhandlingsprot. for Dalum og Sanderum distrikts sogneforstanderskab 1842-1865, 20. jan. 1842. I det flg. citeret som: forhandlingsprot.
 - 2) Forhandlingsprot. 1842-1865, s. 75, 29. nov. 1849.
 - 3) Samme kilde, s. 110, 28. febr. 1856.
 - 4) Kopibog for Dalum-Sanderum pastorat 1823-1868, 8. sept. 1845.
 - 5) Forhandlingsprot. 1865-1879, s. 21, 25. okt. 1867, s. 42, 12. jan. 1870 og 28. april 1871 under punkt 6.
 - 6) Forhandlingsprot. 1865-1879, 20. marts 1872 under punkt 3.
 - 7) Samme kilde, 15. marts 1877 under punkt 4.
 - 8) Forhandlingsprot. 1842-1865, 16. sept. 1846, s. 55. Kopibog for Dalum-Sanderum pastorat 1823-1868, 1. sept. 1846. Dalum præstekalds arkiv i LA. Div. dokumenter 1572-1897, 11. dec. 1847.
- De nævnte forhandlingsprot. samt kopibogen for Dalum-Sanderum pastorat findes i Sanderum kommunale arkiv. Når kopibogen for pastoratet findes her, skyldes det, at den i disse år anvendtes af præsten som kopibog for sogneforstanderskabet.

Fattigvæsen s. 121-126.

- 1) Dalum Sogns historie I, 2 s. 299 og 343-344.
- 2) Sanderum kommunale arkiv. Fattigkommissionens forhandlingsprot. 1803-1819.
- 3) Samme kilde, prot. 1831-1841.
- 4) Forhandlingsprot. 1842-1865, s. 33, 4. jan. 1844.
- 5) Fattigkommissionens korrespondance 1804-1843, 1. april 1820.
- 6) Samme kilde, 29. aug. 1831 fra pastor Faaborg til stiftamtmanden, 29. juni 1835 fra bødker Jens Larsen til fattigkommissionen.
- 7) Navnet findes første gang i brandtax. prot. 1835. Odense branddirektørs arkiv brandtax. prot. for Odense herred 1833-1841, tax. nr. 407, 408-1835.
- 8) Forhandlingsprot. 1842-1865, 22. febr. 1836 s. 110.
- 9) Kopibog for Dalum-Sanderum pastorat 1823-1868, 10. sept. 1856 nr. 23, 2. nov. 1856 nr. 27, 20. marts 1858, 22. marts 1858, 11. maj 1858, 25. juni 1858.
- 10) Samme kilde, 9. april 1863 til amtet, 2. sept. 1863 til indenrigsministeriet, 22. febr. 1864 til amtet.
- 11) Sogneforstanderskabets korrespondance 1842-1869, 6. febr. 1869 fra stiftamtet til kammerherre Benzon.
- 12) Sanderum kommunale arkiv. Kopibog over afsendte skrivelser 1870-1884, 28. marts 1882.
- 13) Forhandlingsprot. 1865-1879, 18. nov. 1873.
- 14) Samme kilde, 20. febr. 1880, nr. 33.

SKOLEN I HJALLESE
s. 127-138.

- 1) Dalum Sogns historie I, 2 s. 398-399.
- 2) Odense herreds provstearkiv. Skifteprot. II, 30. jan. 1771, fol. 435.
- 3) Samme kilde, 20. marts 1771.
- 4) Samme kilde IV (1782-1811) fol. 75-80.
- 5) Selv om der ikke nævnes mere i denne indberetning om lærerlønnen, må der have været flere naturalydelse og andre indtægter. Fyens bispearkiv. Indberetninger om almueskolerne 1800, læg nr. 15.
- 6) Provisorisk reglement for almueskolevæsenet på landet i Sieland og flere øer, 10. okt. 1806.
- 7) Selv om datoen ikke er anført i deliberationsprot., kan det næppe være andet end 1808, da det første møde holdtes i Sanderum 1808 d. 4. juli.
- 8) Deliberationsprot. for Hjalles Skole, samt regnskab 1808-1864, s. 1. Findes i Sanderum kommunale arkiv.
- 9) Samme kilde s. 2-3.
- 10) Samme kilde s. 12-14.
- 11) Odense amts provstearkiv. Indberetninger om skolernes forfatning 1808-1823, 1. maj-1. nov. 1813.
- 12) Deliberationsprot. s. 52-53.
- 13) Samme kilde s. 53-54.

Frits Ambrosius Stub Hansen. Indbyrdes undervisning s. 132-135.

- 1) Odense Amts provstearkiv. Indberetninger om skolernes forfatning 1808-1828, 3. juni 1825.
- 2) Deliberationsprot. 3. juli 1828.
- 3) Samme kilde s. 62. Normalskolen i Kbhvn. var kasernes skolen i Sølgade, der siden 1819 stod direkte under kaptajn Abrahamsen, der som en af Fr. VI's hjælpere havde hovedansvaret for gennemførelsen af den indbyrdes undervisning. Han blev kaldt den røde bisp. Se: Hans Kyrre: Vor folkeskole, 8. udg., s. 249-250.
- 4) Lærer Hansens foredrag er trykt i Tidsskrift for Almueskolevæsenet, 2. årg. 3. hefte, Odense 1835, s. 239-264.

- 5) Deliberationsprot. s. 60, 22. maj 1828.
- 6) Samme kilde, s. 64-65, 8. nov. 1831.
- 7) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance 1663-1881, 13. marts 1825.
- 8) Deliberationsprot. 1808-1864, s. 67, 5. maj 1834. Sammen med en kollega, J. Chr. Jørgensen, udgav han 1846-1851: Beskrivelse over skolelærerebbederne i Fyens Stift.
- 9) Deliberationsprot. 1808-1864, s. 55-57, 18. okt. 1824.

Rasmus Holst Petersen s. 135-138.

- 1) Deliberationsprot. 1808-1864, s. 67, 5. maj 1834.
- 2) Samme kilde, 6. dec. 1837.
- 3) Kopibog for Dalum-Sanderum pastorat 1823-1868, 14. febr. 1839.
- 4) Deliberationsprot. 1808-1864, s. 74, 7. nov. 1839.
- 5) Samme kilde s. 75, 6. maj 1840.
- 6) Kopibog for Dalum-Sanderum pastorat 1823-1868, 12. nov. 1845.
- 7) Deliberationsprot. s. 79, 12. juli 1841.
- 8) Samme kilde, s. 80, 9. sept. 1841.
- 9) Beskrivelse over skolelærerebbederne i Fyens Stift. Udg. af F. A. S. Hansen og J. Chr. Jørgensen. 1846.
- 10) Deliberationsprot. 13. marts 1861.
- 11) Kopibog over afsendte skrivelser 1870-1884, 10. febr. 1879. Sanderum kommunale arkiv.
- 12) Samme kilde, 11. febr. 1878 til Odense herreds provsti.

PRÆSTERNE I BENZONTIDEN

s. 139-158.

- 1) Fyns bispearkiv. Odense herreds breve 1555-1785, 4. jan. 1770 fra pastor Leth til biskop Ramus. Oplysningerne om kapellanerne er fra Wibergs præstehistorie.

Christian Ditlev Ammentorp, kapellanerne og mensalgården, præstegården ombygges, s. 140-144.

- 1) Fyns bispearkiv. Odense herreds breve. Jour. 1798-1799, 7. aug. og 30. aug. 1798.
- 2) Odense herreds breve, 25. aug. 1798.
- 3) Fyns bispearkiv. Jour. 30. juni 1800.
- 4) Samme kilde 5. marts 1801.
- 5) Fyns bispearkiv. Kopibog 1809, s. 429 nr. 16, d. 24. maj.
- 6) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance 1663-1881, 16. marts 1795.
- 7) Samme kilde, 25. marts og 19. april 1796.
- 8) Odense brandvæsens arkiv. Brandforsikringsprot. for Ravnebjerg herred o. 1800 til o. 1818, 2. nov. 1812. Odense herreds provsti: Optegnelser over kirker, sognekald, skoler og fattigvæsen 1772-1857 s. 26. Odense herredsfogeds arkiv. Skode- og panteprot., 19. nov. 1818.
- 9) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance 1663-1881, 20. juli 1845 og 8. okt. 1846. Div. dok. 1572-1897. 16. og 30. juni 1796.
- 10) Odense herreds breve 1786-1808, 6. dec. 1805. Bispearkivets jour. 27. nov. 1805 og 29. marts 1806.

Dankvart Faaborg s. 144-149.

- 1) Fyns bispearkiv. Indberetning om præsternes embedsår 1836.
- 2) Odense Bys historie v. H. St. Holbeck s. 696.
- 3) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance 10. jan. 1821. Fyns bispearkiv, Odense herreds breve 10. nov. og 19. okt. 1820 fra amtsprovst Lütken til biskop Plum.
- 4) Odense herreds breve, 8. nov. 1821.
- 5) Samme kilde, 27. sept. og 24. okt. 1826 samt 7. jan. 1828 og 12. febr. 1829.
- 6) Samme kilde, fra pastor Faaborg til biskop Plum, 2. sept. 1825 og fra biskop Plum 9. sept. 1825.
- 7) Nu matr. nr. 26, hvor Jacob Hansen boede til sin død.
- 8) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance 1663-1881. Udateret kladde placeret mellem 6. nov. 1829 og 21. jan. 1830.
- 9) Odense herreds breve 1837-1857, 4. aug. og 9. sept. 1841.
- 10) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance, 11. sept. 1841 fra biskop Faber.
- 11) Samme kilde, 19. april 1838. Jacob Madsen havde bygget teglværket nær Vosemose, og det var dengang landets næststørste. Prins Christian besøgte som guvernør over Fyn teglværket 1837. Årbog for historisk samfund for Odense og Assens Amter II, s. 69.
- 12) Bispearkivet, jour. 11. juli og 5. aug. 1841.
- 13) Bispearkivet. Prot. over biskoppens påtegninger på ansøgninger om ledige stillinger (1834-1851) s. 209, 7. juli 1844.
- 14) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance, 29. dec. 1844 fra provst Struer.
- 15) Fyns stifts bispearkiv. Anførte prot. over biskoppens påtegninger. 14. jan. 1845, s. 219-220.

Leonard Abel s. 149-156.

- 1) Dalum præstearkiv. Embedskorrespondance, 9. april 1845.
- 2) Dalum præstearkiv. Div. dokumenter 1572-1897. Juni 1846: Rigtigheden af Dalum og Sanderum sognekalds korn-tiende, landgilde og huspenge pro 1845. I en anden gennemgang af præstekaldets indtægter omregnes samtlige ydelser i tdr. byg, og denne omregning gav en indtægt på 720 tdr. Se: Dalum præstearkiv, div. dokumenter: Bog over de to parter korn-tiende af Dalum Sogn 1846.
- 3) Samme kilde: Om tiendeafløsning 1832 og 1840.
- 4) Dansk kirketidende 1890, spalte 443: Nogle meddelelser fra Jyllands vestkyst ved A. Helweg.
- 5) Skildringen findes hos Jacob Aall Hofman: Odense amt, beskrevet efter opfordring af det kgl. landhusholdningsselskab (Kbhvn. 1843) s. 265.
- 6) Ernst Trier: 25 års skolevirksomhed i Vallekilde. 3. udg. 1907, II s. 1-55.

Peter Alberg Hom s. 156-157.

- 1) Mundtlig beretning fra Johanne Larsen, Hjaltese, til Jacob Hansen.

Hans Albert Damborg s. 158.

- 1) Holbæk Amts Dagblad, 6. dec. 1906 og Fyns Tidende, 5. dec. 1906.
- 2) Dalum præstearkiv. Jour. 1870-1908. Anførte dato.

CHRISTEN KOLD I DALUM

s. 159-165.

- 1) De anførte oplysninger er fortrinsvis fra: Andreas Austlid: Christen Kold, 3. udg. 1951, og Johannes Pedersen: Fra friskolens og bondehøjskolens første tid 1961, samt: Højskolens ungdomstid i breve bind 2 (1960).
- 2) Austlid: s. 173.
- 3) Hentydning til Kolds træbygning i Dalby.
- 4) Austlid: s. 175.
- 5) Samme sted. Naboen må være ejeren af Rasmindegården.
- 6) Højskolens ungdomstid i breve: 8. maj 1862, s. 230.
- 7) Samme kilde, 3. dec. 1863, s. 235.
- 8) Austlid: s. 200.
- 9) Johannes Pedersen: Anførte værk s. 146.
- 10) Gartner Mads Jørgensens barndomsrerindringer s. 25-28 (den dupliserede udgave).
- 11) Dalum-Sanderum pastorats kopibog 1823-1868, 26. febr. 1863.

Erindringer fra Dalum Højskole s. 164-165.

- 1) Jakob E. Lange: Erindringer (1938) s. 21-27.

DALUM MØLLE I BENZON-TIDEN

s. 166-170.

Peter Ulrik Frederik Demant, møller og orgelbygger. Tiden efter Demant.

- 1) Årbog for hist. samfund for Odense og Assens amter VI, s. 130-140: En orgelbyggers læreår ved Holger Hansen.
- 2) Odense branddirektørs arkiv. Brandtax. for Odense Herred, A 1800-1833, s. 392-393.
- 3) Engelstoft: Odense Bys historie 2. udg. s. 465-466.
- 4) J. A. Hofman: Odense Amt, beskrevet efter opfordring af det kgl. landhusholdningsselskab (1843) s. 265.
- 5) Odense branddirektørs arkiv. Brandtax. for Odense Herred, C 1841-1850 nr. 884 s. 362-363 og nr. 904 s. 386-387, 25. maj og 30. aug. 1847.

DALUM PAPIRFABRIK 1874-1889

s. 171-177.

- 1) Fyens Stiftstidende 17. juli 1873.
- 2) Samme kilde, 11. aug. 1873.
- 3) Samme kilde, 30. maj 1874.
- 4) Samme kilde, samme dato.
- 5) Samme kilde, 15. dec. 1874.
- 6) Samme kilde, 25. maj 1875.
- 7) Erhvervshistorisk Årbog 1956 s. 25-27.
- 8) Foruden de citerede avismeddelelser er følgende kilder benyttet: De forenede papirfabrikker, udgivet i anledning af selskabets 50-års beståen (1939), tekst ved Chr. Kirchoff-Larsen. Rich. Willerslev: Dalum papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning i Erhvervshist. Årbog 1956 s. 7-50.

BILLEDFORTEGNELSE

Fig. 1. Kammerherre Christian Benzon. Frederiksborgmuseet. Foto: Fru Birthe Benzon	15
Fig. 2. Siglandsgården. Hjallesgade 33. Foto: Frits Nielsen	35
Fig. 3. Stuehusdøren i Skyttekroggården. Gården blev flyttet ud til Hjalles Hestehave efter branden 1779. Foto: Frits Nielsen	41
Fig. 4. Udsnit af Skyttekroggårdens ladebygning. Foto: Frits Nielsen	43
Fig. 5. Kort anvendt i forbindelse med forarbejderne til matriklen af 1844. Matrikelsarkivet	46
Fig. 6. Kammerjunker Jakob Benzon (1759–1842). Billedet er et fotografi efter et selvportræt malet i kammerjunkeren senere år. Maleriet hang på godset Benzon, men forsvandt, da godsets inventar splittedes 1940/50	54
Fig. 7. Peter Ulrik Frederik Benzons jagtgevær. På løbet ejerens forbogstaver og årstallet 1809. Skaftet, der er forsynet med drevne messingbeslag med rokokko-ornamentering, bærer tillige hans våben i sølv. Geværet kan sandsynligvis dateres til midten af 1700-tallet. I privateje. Tegning af Gorm Benzon	56
Fig. 8. Kammerherre Peter Ulrik Frederik Benzon. Portræt malet af Jens Juel. Nuværende opholdssted ukendt	58
Fig. 9. Juliane Vilhelmine Benzon, f. Wedel Jarlsberg. Portræt malet af Jens Juel. Nuværende opholdssted ukendt	60
Fig. 10. Frederikke Edle Benedicte Benzon, f. Brüggemann. Portrættet menes at være malet af Hans Hansen. Tilhører fra Paula v. Benzon. Foto: Fru Birthe Benzon	62
Fig. 11. Frederikke Edle Benedicte Benzon. Silhouet i privateje. Foto: Fru Birthe Benzon	63
Fig. 12. Pengekiste fra Kristiansdal. I privateje. Tegning af Gorm Benzon	65
Fig. 13. Sølvsignet fra Kristiansdal med det kronede benzonske våben skåret i bjergkrystal, hvis bagside er folieret med rødt. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon	66
Fig. 14. Kammerherre Jens Benzon. Medstifter af Fyens Stifts Sparekasse. Maleriet, der er i slægtens eje, er efter traditionen malet af Jens Juel. Kvaliteten gør dog dette tvivlsomt. Foto: Fru Birthe Benzon	71
Fig. 15. Kammerherre Peter Ulrik Fr. Benzon som ældre. Portrættet tillægges Hans Hansen. Tilhører fru Paula v. Benzon. Foto: Fru Birthe Benzon	73
Fig. 16. Kammerherre Chr. Fr. Otto Benzon. Maleriet tillægges Vilhelm Bendz. Ejers af stiftsdame Lily v. Benzon og skovriders Vilh. v. Benzon. Foto: Fru Birthe Benzon	76
Fig. 17. Nielsine Benzon. Maleriet tillægges Vilhelm Bendz. Det tilhører stiftsdame Lily v. Benzon og skovriders Vilh. v. Benzon. Foto: Fru Birthe Benzon	78

- Fig. 18. Middagstallerken fra det dagligservice, der benyttedes på Kristiansdal i kammerherre Chr. Fr. O. Benzons tid. Tallerkenen er muligvis det eneste bevarede stykke af et ellers meget stort service, der sandsynligvis er blevet købt i England. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon 80
- Fig. 19. Hofjægermester Hartvig Frederik Emil Benzon. Medaillon af agat, guld og perler med hofjægermesterens profil i kamé-arbejde. Signeret: Neri. I slægtens eje. Foto: Fru Birthe Benzon 82
- Fig. 20. Hofjægermester Hartvig Fr. Emil Benzons natur. Skulle være unikt. Forarbejdet i beg. af 1800-tallet i Østrig-Ungarn. Urhus og fødder af svært sølv. Urskiven af guld. Vægten omtrent 1 kg. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon 84
- Fig. 21. Sukkerterrin af sølv med indgraveret adelsvåben. Jægermester Carl v. Benzon har berettet, hvordan det var et stående samtaleemne ved morgenbordet, om man skulle skære hul i låget til en sukkeske eller ej. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon 85
- Fig. 22. Kisteplade fra Benzonernes kapel i Dalum Kirke. Er nu deponeret i Møntergården i Odense. Tegning af Gorm Benzon 86
- Fig. 23. Julius Fr. Ferd. August Benzon, søn af P. U. F. Benzon. Levede hele sit liv på Kristiansdal. Malet af Hans Hansen. Tilhører fru Paula v. Benzon. Foto: Fru Birthe Benzon 87
- Fig. 24. Jægermester Carl Vilh. v. Benzon som ti-årig og hans ældre brøder. Fotografi fra o. 1870. Carl Vilh. v. Benzon, der var en sønnesøn af Chr. Fr. O. Benzon, har i mundtlig form givet forfatteren Gorm Benzon væsentlige oplysninger om livet på Kristiansdal i den sidste del af Benzon-tiden 88
- Fig. 25. Kristiansdal o. 1865. Samtidigt stik 89
- Fig. 26. Kristiansdal set fra kirken. Blyantstegning fra ca. 1870 af Effie Hegermann-Lindencrone. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon. Denne og den følgende tegning har ikke tidligere været offentliggjort 98
- Fig. 27. Dalum Kirke o. 1870. Blyantstegning – sands. også af Effie Hegermann-Lindencrone. I privateje. Foto: Fru Birthe Benzon 100
- Fig. 28. Holger Chr. Petersen (1812–60). Malet af Holbech. Findes i Møntergården i Odense. Museumsfoto 101
- Fig. 29. Proprietær Niels Andersen og hustru. Billedet findes på Dalumgård 102
- Fig. 30. Ladebygningen på Dalumgård. Billedet findes på Dalumgård 103
- Fig. 31. Rikkesminde o. 1900. Billedet er i den nuværende besidders eje .. 104
- Fig. 32. Godhedsminde. Luftfoto tilhørende Dalum Kommune 110
- Fig. 33. Odensevej nr. 2. Ligger på toftejorden, hvor „Godhedsminde“ lå før udflytningen. Foto: Frits Nielsen 111
- Fig. 34. Bystævnet i Hjallese. Foto: Frits Nielsen 113
- Fig. 35. Oldermændens drikkesæt fra lauget i Hjallese. Findes i Møntergården. Museumsfoto 114

Fig. 36. Smedien o. 1900. Billedet er i den nuv. smedemesters eje. Til venstre for smedien lå „Hospitalet“	115
Fig. 37. Lærer Rasmus Holst Petersen. Findes i Dalum Sogns historiske samlinger	135
Fig. 38. Dalum Kirke o. 1870. Fra Nationalmuseets arkiv	142
Fig. 39. Dalum Præstegård. Foto fra o. 1920	144
Fig. 40. Provst Leonard Abel. Billede i Dalum Sogns historiske samlinger..	151
Fig. 41. Marie Trier. Foto fra Vallekilde Højskole	152
Fig. 42. Sognepræst Peter Alberg Holm. Billede i Dalum Sogns historiske samlinger	157
Fig. 43. Sognepræst Hans Albert Damborg. Billedet i Dalum Sogns historiske samlinger	158
Fig. 44. Kolds Højskole	160
Fig. 45. Mindsten for Christen Kold. Foto: Frits Nielsen	162
Fig. 46. Hjulmandshuset i Hjallesø. Foto: Frits Nielsen	163
Fig. 47. Gottenborghuset. Billedet findes i Dalum Sogns historiske samlinger	165
Fig. 48. Vejrmøllen på Demantsvej. Billedet findes bl. a. på Dalum Papirfabrik	168
Fig. 49. Vandmøllen o. 1864. Billedet findes bl. a. på Dalum Papirfabrik ..	170
Fig. 50. Kort over området med Dalum Papirfabrik 1886. Tilhører Dalum Papirfabrik	172
Fig. 51. Dalum Papirfabrik 1895. Tilhører papirfabrikken	176
Fig. 52. Anders Pedersen. Sidste ejer af slægtsgården Hjallesøgade nr. 30. Billedet findes i Dalum Sogns historiske samlinger	180
Fig. 53. Gartnergården. Foto: Frits Nielsen	180
Fig. 54. Anne Slengerik. Billedet findes i Dalum Sogns historiske samlinger	188
Fig. 55. Smed Lars Larsen og hustru. Billedet findes i Dalum Sogns historiske samlinger	188
Fig. 56. Tingløkkehuset. Billedet findes på kommunekontoret	191
Fig. 57. Dalum Sogn. Udsnit af målebordsbladene F2 og G2 fra 1883-1884	205

Væsentlige partier af billedmaterialet er skaffet af forfatteren Gorm Benzon, der ligeledes har forsynet billederne med de anførte oplysninger. Udgiverne siger Gorm Benzon tak for hans værdifulde hjælp til bindet om Benzon-tiden. En særlig tak skal samtidig rettes til fru Birthe Benzon for fotografering af billedstoffet.

Fig. 57. Dalum Sogn 1883-84. Reproduceret med tilladelse af Geodætisk Institut.